

Політичні
дослідження

Political Studies

№ 1 (5)' 2023

ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
POLITICAL STUDIES

Український
науковий журнал

Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
КВ 24573-14513Р
від 25.09.2020 р.

Видається
з квітня 2021 року.
Виходить двічі на рік

Журнал включено до переліку
наукових фахових видань
України з політичних наук
(категорія „Б”)
за спеціальністю
052 – „політологія”
(наказ Міністерства освіти
і науки України
від 07.04.2022 р. № 320)

Засновник
Інститут політичних
і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України
www.ipiend.gov.ua

Адреса редакції:
вул. Генерала Алмазова, 8.
м. Київ, 01011, Україна
Тел.: +38 (044) 285-49-67,
e-mail: editor@ipiend.gov.ua

ISSN 2786-4774 (Print)
ISSN 2786-4782 (Online)

Політичні дослідження

Political Studies № 1 (5) ' 2023

Головний редактор
Олег Рафальський

Київ 2023

Редакційна колегія

Олег Рафальський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України, віцепрезидент НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, головний редактор

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, заступник головного редактора, відповідальний редактор

Віктор Єленський, доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Галина Зеленько, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувачка відділу політичних інститутів та процесів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Кулик, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Микола Рябчук, кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Андреас Умланд, кандидат політичних та історичних наук, науковий співробітник Шведського інституту міжнародних справ у Стокгольмі (Швеція)

Редакційна рада

Олександр Майборода, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, голова ради

Віктор Войналович, доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олексій Гарань, доктор історичних наук, професор, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”, науковий директор Фонду „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва

Віктор Котигоренко, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу етнопо-

літології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Гжегож Мотика, доктор габлітований гуманітарних наук, професор, директор Інституту політичних досліджень Польської академії наук (Польща)

Анджей Пукшто, доктор наук, завідувач кафедри політології Університету Вітовта Великого в Каунасі (Литва)

Олександр Фісун, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Юрій Шаповал, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Редакція журналу

Юрій Шайгородський, заступник
головного редактора, відповідальний
редактор журналу

Марина Баранівська, редактор
англомовних текстів

Світлана Носова, літературний редактор

Валерій Мачуський, адміністратор
вебресурсів

Наталія Сінельнікова, технічний редактор

Адреса електронної пошти для листування з авторами: editor_ipiend@ukr.net

Журнал „Політичні дослідження” розміщується на платформі „Наукова періодика України” з використанням відкритого доступу Open Journal Systems (OJS), у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського НАН України та в Національному репозитарії академічних текстів

Здійснюється обов’язкове розсилання періодичного видання відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 10 травня 2002 року № 608 „Про порядок доставляння обов’язкових примірників документів”

Примірники журналу надсилаються у всі обласні універсальні наукові бібліотеки України, у бібліотеки ЗВО державної форми власності, де здійснюється підготовка фахівців за спеціальністю 052 „Політологія”

Журнал „Політичні дослідження” включено до переліку наукових фахових видань України з політичних наук (категорія „Б”) за спеціальністю 052 – „політологія” (наказ Міністерства освіти і науки України від 07.04.2022 р. № 320)

За достовірність інформації та статистичних даних, що містяться в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори

DIGITAL OBJECT IDENTIFIER
DOI: 10.53317/2786-4774-2023-1

Передрук можливий за умови посилання на автора і видання

© Автори статей, 2023
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023

Рецензенти журналу

Ольга Андреева, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ольга Бабкіна, доктор політичних наук, професор, Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Тетяна Бевз, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Юрій Ганжуров, доктор політичних наук, професор, Національний технічний університет України „Київський політехнічний інститут”

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Сергій Даниленко, доктор політичних наук, професор, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Світлана Денисюк, доктор політичних наук, професор (Швейцарія)

Олег Калакура, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Василь Климончук, доктор політичних наук, професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Олег Кондратенко, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олександр Корнієвський, доктор політичних наук, професор, Національний інститут стратегічних досліджень

Валерій Корнієнко, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Галина Луцишин, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Львівська політехніка”

Тетяна Ляшенко, доктор політичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Ганна Малкіна, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Юрій Ніколаєць, доктор історичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціо-

нальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олена Новакова, доктор політичних наук, професор, Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Віталій Перевезій, кандидат історичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Євген Перегуда, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет будівництва та архітектури

Микола Польовий, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Ніна Ржевська, доктор політичних наук, професор, Національний авіаційний університет

Сергій Римаренко, доктор політичних наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Зореслав Самчук, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Смолянюк, доктор політичних наук, професор, Воєнно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка

Тетяна Траверсе, доктор психологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Микола Туленков, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Наталя Хома, доктор політичних наук, доцент, Національний університет „Львівська політехніка”

Леонід Шкляр, доктор політичних наук, професор

Марина Шульга, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Денис Яковлев, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Одеська юридична академія”

В’ячеслав Яремчук, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

ЗМІСТ

Теорія та історія політичної науки

Тетяна Бевз

Феномен соборності у науковому та політичному дискурсах7

Політичні інститути та процеси

Микола Іванов

Теоретичні засади та практичні завдання
оптимізації політичної системи сучасного українського суспільства36

Тетяна Андрійчук

Інструменти деліберативної демократії:
можливості застосування у воєнний та повоєнний час в Україні48

Наталія Кононенко

Легітимність влади: чинники детермінації у повоєнній Україні68

Олег Кондратенко

Інститут Президента України: динаміка сфер компетенції87

Ірина Овчар

Інститут президента в умовах воєнного стану108

Політична соціологія

Володимир Гнатюк

„Історія мігранта”: форми збору даних та способи їх представлення
у наукових публікаціях123

Політична культура та ідеологія

Анна Редькіна

Українські національні інтереси й цінності:
суспільне усвідомлення та переоцінка144

Зореслав Самчук, Альона Гурківська

Постправда як інструмент політичного наративу епохи постмодерну163

Етнополітологія та етндержавознавство

Олена Малиновська

Етнополітика та міграційна політика:
до питання взаємозв'язку і взаємовпливу178

Рецензії

Марко Павлишин

Рецензія на книгу Юрія Шаповала
„Непрощений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби”199

*Рекомендовано до друку та оприлюднення в мережі Інтернет вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 2 від 06.04.2023 р.)*

CONTENTS

Theory and history of political science

Tetyana Bevz

The phenomenon of unity in scientific and political discourses7

Political institutions and processes

Mykola Ivanov

Theoretical foundations and practical tasks

of optimizing the political system of modern Ukrainian society 36

Tetiana Andriichuk

Tools of deliberative democracy:

possibilities of application in wartime and post-war times in Ukraine 48

Natalia Kononenko

The legitimacy of power: determining factors in post-war Ukraine 68

Oleh Kondratenko

Institute of the President of Ukraine: dynamics of spheres of competence 87

Iryna Ovchar

Institute of the President under martial law 108

Political sociology

Volodymyr Hnatiuk

„History of migrant”: forms of data collection

and ways of presenting them in scientific publications 123

Political culture and ideology

Anna Redkina

Ukrainian national interests and values: social awareness and reassessment . 144

Zoreslav Samchuk, Alona Hurkivska

Posttruth as an instrument of political narrative of the postmodern era 163

Ethnopolitics and ethnostate studies

Olena Malynovska

Ethnopolitics and migration policy:

to the question of interconnection and mutual influence 178

Reviews

Marko Pavlyshyn

Review of Yuriy Shapoval's book

„Unforgiven. Oleksandr Dovzhenko and the communist special services” 199

*Recommended for printing and publication on the Internet
by the Academic Council of the Kurash Institute of Political and Ethnic Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine*

Феномен соборності у науковому та політичному дискурсах

Анотація. У статті розглянуто етимологію слова „соборність”, генезу ідеї соборності в українській політичній думці та науковому дискурсі, запропоновані теоретико-методологічні засади дослідження та проаналізовано еволюцію ідеї соборності у дискурсах політичних партій та президентів України.

Ідеться про еволюцію ідеї соборності упродовж усього процесу українського державотворення. Для становлення та утвердження ідеї соборності вагоме значення мали історичні реалії, а саме – розірваність земель, чужоземне панування, втрата релігійної єдності народу, національні утиски. Простежено еволюцію ідеї соборності від княжої доби до сьогодення, від ідеї єдиної Русі до ідеї вільної Самостійної Соборної України, спираючись на дослідження вітчизняних та зарубіжних авторів.

Акцентується увага на символізмі соборності, маркерах соборності, традиціях проведення „живих ланцюгів” єдності як головного символу Дня Соборності, які українці вибудовують, символізуючи об’єднання українських земель і державну єдність, та загальнодержавному святкуванні Дня Соборності. День Соборності України характеризується актуалізацією трьох вимірів політичного сенсу – минулого, сьогодення і майбутнього. Ідея соборності визначалася, передусім, єдністю цінностей, ідеалів та інтересів громадян України.

У політичному дискурсі акцент робився на тому, що соборність – це символ об’єднання країни, а також орієнтир майбутнього як територіальна і духовна єдність народу. У зверненнях та виступах Президентів України простежувалася еволюція від ідеї соборності до ідеї єдності. Президенти України зверталися до уроків минулого й історичних постатей України; наголошували, що соборність – це неподільне ціле з усіх українських земель; зазначали, що соборність – це не тільки про територію, а й про єдність, згуртованість, спільність. Збереження територіальної цілісності України, зміцнення єдності її регіонів, розмаїтість і відмінність яких склалися внаслідок об’єктивних історичних обставин, і надалі залишається не лише актуальним, але й невідкладним завданням сьогодення.

Ключові слова: соборність, Україна, День Соборності, еволюція ідеї соборності, єдність, Президенти України, повномасштабна війна.

Тетяна Бевз,
доктор історичних наук,
професор,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Tetyana Bevz,
Doctor of Historical Sciences,
professor,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine

ORCID: 0000-0002-0129-1925
tetanabevz@gmail.com

The phenomenon of unity in scientific and political discourses

Abstract. The article examines the etymology of the word „unity”, the genesis of the idea of unity in Ukrainian political thought and scientific discourse, proposes the theoretical and methodological foundations of the research, and analyzes the evolution of the idea of unity in the discourses of political parties and presidents of Ukraine.

It is about the evolution of the idea of unity throughout the entire process of Ukrainian state formation. Historical realities were of great importance for the formation and affirmation of the idea of unity, namely, the fragmentation of lands, foreign rule, the loss of the religious oneness of the people, and national oppressions. The evolution of the idea of the unity from the princely era to the present, from the idea of a united Rus to the idea of a free Independent United Ukraine, is traced, based on the research of domestic and foreign authors.

Attention is focused on the symbolism of unity, markers of unity, traditions of holding „living chains” of unity as the main symbol of the Day of Unity, which Ukrainians build, symbolizing the unification of Ukrainian lands and state unity and the nationwide celebration of Unity Day. The Day of the Unity of Ukraine is characterized by the actualization of three dimensions of political meaning – past, present and future. The idea of unity was determined, first of all, by the unity of values, ideals and interests of the citizens of Ukraine.

In the political discourse, emphasis was placed on the fact that the unity is a symbol of the unification of the country, as well as a reference point for the future as a territorial and spiritual unity of the people. In the addresses and speeches of the Presidents of Ukraine, the evolution from the idea of unity to the idea of oneness was traced. Presidents of Ukraine appealed to the lessons of the past and historical figures of Ukraine; they emphasized that the unity is an indivisible whole of all Ukrainian lands; noted that unity is not only about the territory, but also about oneness, cohesion, community. Preserving the territorial integrity of Ukraine, strengthening the unity of its regions, the diversity and distinction of which have developed as a result of objective historical circumstances, will continue to be a relevant, but also an urgent task of today.

Key words: unity, Ukraine, Day of Unity, evolution of the idea of unity, oneness, presidents of Ukraine, full-scale war.

Постановка проблеми. На початку третього тисячоліття тема соборності постала з новою актуальністю та силою. Окупація Криму та окремих районів Донеччини й Луганщини у 2014 р., російсько-українська війна, яка триває з 2014 р., а також повномасштабна війна РФ проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., стали величезними викликами соборності. У цих умовах Україна продовжує боротьбу за незалежність, територіальну цілісність і соборність українських земель. Тема соборності і далі залишається на порядку денному. Соборність і єдність України є фундаментальними цінностями української державності. Цінність та крихкість соборності ми почали розуміти з особливою гостротою з початком повномасштабної війни. Соборність передбачає не лише пам'ять про минуле, а й потребує захисту країни від російської агресії, згуртованої спільної праці та взаємодії в сучасній Україні. Окреслюючи політичну актуальність соборності, Президент

України В. Зеленський слушно наголосив, що „соборність України – це не лише про історію, це про наше сьогодення і майбутнє”.

В умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну нового розуміння й осмислення набула політична актуальність ідеї соборності, єдності, національної єдності, політичної єдності, згуртованості, територіальної цілісності. Ідея єдності всіх українських теренів завжди була актуальною в українському інтелектуальному середовищі, оскільки соборність є одним із базових концептів української державності. В умовах війни важливо розуміти цінність соборної Української держави, її єдність.

Метою нашого дослідження є проаналізувати феномен соборності у науковому та політичному дискурсі, реалізувавши такі завдання: дослідити еволюцію терміна „соборність” та простежити генезу „ідеї соборності” у науковому дискурсі; окреслити теоретико-методологічні засади дослідження соборності та показати політичну актуальність соборності у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проблем соборності пов’язане насамперед з теоретико-методологічним осмисленням поняття „соборності”, а також чинників, які визначають механізм її реалізації. Термін „соборність” у церковнослов’янській мові означає „зібрання” (духовенства). У давньоруській мові його значення набуло ширшого трактування: „зібрання”, „собор церковних осіб”, „церковна громада”, „спільне святкування пам’яті святих”, „спільне богослужіння”. В українській мові термін „соборний” вживається у значенні об’єднаний, неподільний, а „соборність” – як властивість, тобто об’єднаність, цілісність, неподільність. Ідея української соборності є однією з основоположних складових національної ідеї.

Іменник „соборність” визначається як широта поглядів або ліберальність у смаках, інтересах чи „поглядах”. Соборність – це універсальність; загальна інклюзивність. Соборність – це Римо-католицька церква або її доктрини та звичаї [1]. Варто зауважити, що й християнське тлумачення розуміння соборності змінилося. Наприкінці ХХ століття вчені відновили значення слова „католицький” з огляду на Другий Ватиканський собор, сучасну науку, історичні зміни та філософські зрушення. Соборність означає відчуття цілого, точніше, свідомість цілого, тобто активне, свідоме залучення до Божої втіленої присутності у світі, що можна передати як „всетворчість” [2].

Історично категорія „соборність” виникла, швидше, як відчуття, мрія, стан душі, форма мислення), не як реальний рух за об’єднання українських етнічних земель, а як символ духовної єдності. Однак навіть у такому сенсі це набувало політичного характеру, мало політичне значення. „Соборність” – це категорія, якою можна оперувати, аналізуючи як духовну, так і політичну сферу. Ідея соборності завжди „впліталася” у процеси та події, що відбувалися в тих чи інших країнах, у боротьбі ідей, що точилися упродовж віків. Ідея державного соборного самоутвердження, починаючи з давніх часів великокняжої доби, залишалася стрижневою для всіх поколінь українців [3].

Поняття „соборність” традиційно вживається у науковій літературі як відображення процесів релігійного або державницького об’єднання, згуртування споріднених ідеологічних і суспільно-політичних рухів. Про це свідчать, зокрема, використання терміна „соборність” у визначенні об’єднаних конфесіональних процесів християнства, мусульманства, юдаїзму та інших світових релігій, а також реалізація політичної стратегії імперських супердержав. Це стосується проявів соборності в планетарному, геополітичному масштабі. Визначають соборність і як системність морально-етичної орієнтації. Соборність була провідною духовною умовою національної єдності в Київській Русі. Ця категорія сприяє розвитку окремих виховних напрямів: патріотичного, національного, екологічного, соціального. Одночасно ідея соборності пов’язується з консолідаційними етнонаціональними процесами в межах однієї держави.

Широке розуміння „соборності” дають сучасні словники, визначаючи соборність як „загальний принцип буття, що охоплює та об’єднує множинність та численність в одне ціле, зібране силою любові, і тільки тоді ми маємо „вільну і органічну єдність”, а не якусь формальну „асоціацію”” [4].

Політологічний енциклопедичний словник тлумачить соборність України як „об’єднаність, цілісність, неподільність суспільства й держави в Україні” та стверджує, що „...соборність України має кілька вимірів: соборність її землі; державності; громадськості; правової, політичної і громадянської культури, духовності та ін. ...” [5, с. 325–326]. Є низка значень терміна „соборність”. Найчастіш уживані з них: об’єднання в одне державне ціле всіх земель, заселених конкретною нацією на суцільній території; духовна консолідація всіх жителів держави, згуртованість громадян, незалежно від їхньої національності. Нарешті, соборність невіддільна від державності, суверенітету й реальної незалежності народу – фундаменту для побудови демократичної держави [6].

Принцип соборності своїх земель – найблагородніший у світі ідеал, до якого прагне кожна нація. Соборність – ознака нації, умова її розвитку й процвітання. На початку її осмислення та реалізації „соборність” розглядалася як, по-перше, ідея всезагального єднання людей на основі толерантності, свободи, демократії, віротерпимості й культури; по-друге, об’єднання усіх етнічних земель у державу; по-третє, соборність не обмежується лише ідеєю збирання етнічних земель, а передбачає духовну консолідацію всього населення країни, єдність усіх її громадян; по-четверте, соборність невіддільна від досягнення реальної державності, забезпечення справжнього суверенітету і незалежності народу, побудови процвітаючої демократичної національної держави; по-п’яте, соборність – як ідея всеукраїнської єдності українців в Україні та поза її межами, а також усіх тих, хто вважає Україну своєю вітчизною, незалежно від їх національної належності.

В умовах сьогодення категорія „соборність” набуває ширшого тлумачення. Зокрема, „соборність – це передусім єдність людей, яка уособлює наступність та нерозривний зв’язок поколінь зі своїм генетичним корінням і становить фундамент релігійної, етнічної, національної,

культурної ідентичностей, без неї не може бути успішною й цивілізаційна ідентифікація” [7, с. 238], а поняття „соборність” охоплює не лише географію, не лише єднання Заходу і Сходу України, а набагато ширший комплекс питань, включаючи поняття „політичної нації” та „національного капіталу” [8]. З початком повномасштабної війни соборність стала основою спротиву російській агресії.

Теоретико-методологічні передумови для наукового розуміння поняття „соборності” сформував на початку ХХ ст. Михайло Грушевський. Ідея „соборності” розглядалася насамперед як необхідність розуміти історію українського життя як цілісний і єдиний процес, довівши, що українці як народ мають свій власний, самобутній, незалежний від інших історичний розвиток, виходячи з єдності історичного процесу на українських землях, з єдності культурного і духовного процесів, акцентуючи на тому, що Русь – це початок української державності, а її спадкоємницею була, відповідно, Україна, а не Московське царство. У праці „Галичина і Україна” (1906) Михайло Грушевський використав термін „соборність”, зазначаючи, що „за останніх двадцять або двадцять п’ять літ суспільність галицька привикла бачити й уявляти собі Галичину як духовий і культурний центр української землі, як ту духову фабрику, де виковується українська культура для цілої соборної України” [9], оскільки „вона привикла бачити участь українських письменників в галицьких виданнях. Привикла до того, що українці інтересувалися її політичним і суспільним життям, дивилися, як на свої, на її національні інституції та старалися помагати їм морально і матеріально. Привикла до того поважання й побожної зазвисті, з якими українці дивилися й на ті невеличкі здобутки національної культури й народного освідомлення, які були досягнені на галицькій ґрунті. І уявляла себе не інакше, як передовою, чільнішою частиною українського народу, яка далеко випередила ту бідну Україну російську, де так слабко стоїть українська свідомість, де навіть по родинях не говорять по-українськи, де більша частина інтелігенції не важить навіть думати й говорити по-українськи” [9, с. 376]. Михайло Грушевський наполегливо констатував, що „Галичина не може допустити себе до відокремлення від України” та „повинна напружити всі сили, аби зістатися в найтіснішій контакт з Україною, лишитися нероздільною національною частию в національній руху, активним учасником в культурній українській роботі” [9, с. 381]. На ґрунтовному, фактологічному матеріалі вчений доводив, що українська єдність має давній історичний ґрунт і є цілком природною, а ідея єдності українського народу виступала зовсім „ясно і свідомо” у проєктах української державності за часів Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, акцентував також увагу на „національну одноцільність України”, „суцільність її літературної мови”, „суцільність її письменства і науки” [10, с. 122], а також на „тісному єднанні усіх часток української землі” [10, с. 122]. Михайло Грушевський стверджував: „Треба, щоб галицький верховинець і херсонський степовик, буковинець і задніпровець, кубанець і холмщак, угорський русин і слобожанин чули себе однаково

членами й горожанами єдиної української землі, і в тих інших мешканцях різних частин України бачили своїх одноземців, членів однієї нації, одного народу. А для того треба, щоб вони навчилися стояти вище тих політичних, релігійних, культурних, діалектичних меж, які їх ділять” [11], наголошуючи на почутті єдності, солідарності, близькості.

Об’єднавчими чинниками, на думку вченого, „була наявність 25-мільйонного українського народу, який проживав на суцільній території з чіткими географічними межами, мав психофізичні ознаки, спільну історичну пам’ять, особливий приватний та громадський побут, економічні відносини, культурні і суспільні традиції, оригінальну народну культуру. Усе це обумовило "цілком визначену етнографічну й національну цілісність”” [12, с. 427].

Змістовне наповнення визначення „української соборності” в науковій та суспільно-політичній думці тривало достатньо довго – з кінця ХІХ ст. і аж до початку ХХІ ст. Вітчизняні дослідники зазвичай трактували „українську соборність” не в одному, а у двох значеннях: 1) як національна державність; 2) як духовно-культурна, етнотериторіальна та політична єдність українського народу. У першому випадку термін „соборність” використовувався переважно державними діячами у своїх політичних документах. Частина таких діячів, а також дослідників українського народу та його історії ототожнювали поняття „соборності” і „державної єдності” [13].

Цінними для теоретико-методологічних засад дослідження є погляди та праці В. Липинського. Зауважимо, що його концепції були альтернативними до загальноприйнятих, і тому їх вивчення сприятиме розширенню тлумачення феномену соборності. Досить чітко він сформулював ідею соборності: „Коли я стою і стоятиму за "Вільну Україну”, то роблю це тому, що назва ця ясно і виразно означає ціль, до котрої я їду. А тою ціллю є Україна, не "російська" і не "австрійська", а Україна вільна, тоб-то Україна, котра користується всіма засобами для вільного і всестороннього розвитку” [14, с. 290]. Основною ознакою соборності В. Липинський вважав наявність сильної держави і сильної влади. Провідну роль у творенні української державності він відводив Галичині, акцентував увагу на необхідності національної консолідації Галичини; звертав увагу на глибинну різницю двох частин України – Великої (Наддніпрянської) та Наддністрянської, а також на відмінність між демократією галицькою та наддніпрянською. Відповідно, ці відмінності могли стати суттєвою перешкодою для об’єднання. Важливою для дослідження була й еволюція поглядів В. Липинського щодо феномену соборності.

Зазначимо, що з відновленням незалежності України у дослідженні „соборності” з’явилося нове теоретико-методологічне осмислення найважливіших чинників, які визначали механізм функціонування соборницького процесу, а також відбулося оновлення наукового інструментарію.

Уживання концепту „соборності” в сучасних умовах значно розширило діапазон його осмислення. Йдеться про „ідеї соборності”, „соборність

духу”, „соборність душ”, „соборницьке мислення”, „культурну соборність”, „політичну соборність”, „концепт соборності”, „день соборності”, „соборну державу”, „українську соборність”, „соборну Україну”, „соборницькі устремління”, „соборницьке возз’єднання”, „соборний погляд істориків”, „українську соборність як історіографічну проблему”, „соборність української історіографії”, „постулат соборності”, „принцип соборності”, „соборність як складник розвитку національної ідентичності українців”, „соборне представництво українського народу”.

Синтез теоретико-методологічних положень метамодернізму та постструктуралізму можуть скласти методологію дослідження „соборності”. Методологічною основою роботи є принципи історизму, методи структурного та порівняльного аналізу, які сприятимуть критичному та аналітичному осмисленню джерел дослідження. Доцільним буде залучити контент-аналіз та дискурс-аналіз, які допоможуть визначити еволюцію текстів у хронологічній перспективі. Міждисциплінарний аспект ідеї соборності позначиться на теоретико-методологічних основах дослідження. Застосуємо також „роздуми про обмеження” (і здатність до відродження) політичних ідей.

Доцільним, на нашу думку, є застосування антропологічного підходу, який запропонував у дослідженні соборності України Я. Калакура, адже пізнати і осмислити її належним чином можна лише у координатах антропології, тобто того сегмента науки в її сучасному, „постмодерністському розумінні, для якого пріоритетним об’єктом пізнання виступають не стільки безпосередні події і явища, які здебільшого вже з’ясовані, скільки їх творці і учасники, тобто люди” [15, с. 198].

Завдяки методу структурно-функціонального аналізу соборність буде розглядатися з позиції визначення її місця у культурному й історичному просторі як система цінностей і інститутів. Доречними у контексті дослідження будуть ідеї Толкотта Парсонса про організацію соціальної структури через систему цінностей та ідеї Еміля Дюркгейма про типи суспільної солідарності.

Цінною для дослідження феномену „соборності” видається теорія „антикрихкості” Насім Ніколас Талеба, який вбачав її в усіх явищах та сферах людської діяльності. Згідно з теорією „антикрихкість” (англ. *antifragile*) – це властивість системи, за якої зіткнення з перешкодами будь-якого характеру не лише дозволяють їй залишитися неураженою, але й еволюціонувати у досконалішу форму існування. Понад те, щоб перейти від крихкості до антикрихкості потрібно здолати стійкість і гнучкість. А „неуразливі” і „еластичні” системи під дією мінливості та безладу залишаються лише неушкодженими або повертаються у попередній стан, у той час, як антикрихка система внаслідок потрясінь переходить на новий, досконаліший рівень. Поділяємо погляд, що цією властивістю володіє усе, що змінюється з часом: еволюція, революції, політичні системи, технічні інновації, стійкість бактерій до антибіотиків і т. і. Антикрихкою є система, елементи якої готові для перебудови та заміни. У зрілому суспільстві

важливо, щоб „була мозаїка – різноманітна Україна, але водночас соборна” [16].

Вдалим, на нашу думку, для дослідження феномену „соборності” буде застосування синергетичного підходу за допомогою ключових принципів: принципу становлення (тобто йдеться про принципи самовідтворення систем, конструктивності хаосу і динамічної ієрархічності), принципи буття (принципи самоорганізації та відкритості систем, нестійкості) та принципи розвитку (принципи постійних флуктуацій, біфуркації й поліваріантності розвитку систем, нелінійності та ін.).

Зазначимо також, що доречним для нашого дослідження буде послуговуватися історичним неоінституціоналізмом, адже, як слушно зазначав Дуглас Сесіл Норт: „Історія має значення. Вона має значення не просто тому, що ми можемо винести уроки з минулого, але і тому, що сьогодення і майбутнє пов’язані з минулим безперервністю інститутів суспільства. Вибір, який ми робимо сьогодні чи завтра, сформований минулим. А минуле може бути зрозуміле нами тільки як процес інституційного розвитку” [17].

Таким чином, інтеграція і синтез теоретико-методологічних засад та взаємодія науково доцільних принципів проведення дослідницького пошуку дають можливість дослідити феномен „соборності” як складову частину і результат українського національного відродження та чинник сучасного українського державотворення через послідовність, обґрунтованість та системність проведення дослідження.

У зв’язку з цим спробуємо дуже схематично простежити еволюцію ідеї соборності, намагаючись уникати загальновідомих фактів, цитат учасників подій та видатних діячів, а також оповіді подій, які містяться у багатьох наукових працях. Витоки ідеї соборності беруть початки з Київської Русі. Руська єдність княжого періоду базувалася на державно-територіальній об’єднаності земель, династичній традиції та єдиній вірі. Тривою за відсутність єдності на рідних землях, осудом князівських чвар і міжусобиць, які значною мірою призвели до падіння Київської Русі, переповнені давньоруські оповіді й повчання, літописи й літературні твори. Та марно закликали до єдності князі, літописці, автор геніального „Слова о полку Ігоревім”. З кінця X ст. на Закарпатті почав поширюватися політонім „Русь” і етnonім „русини”, „руські люди” як самоназва місцевого східнослов’янського населення, утверджуватися руська етнічна самосвідомість.

Ідею єдності руських земель продовжив перший правитель об’єданого Галицько-Волинського князівства Роман Мстиславович, який досяг відновлення політичної єдності Південної Русі від Карпат і Дунаю до Дніпра. Для збереження єдності князівства Роман Мстиславович запропонував проєкт „доброго порядку”, який передбачав запровадження у шести основних руських князівствах (Суздальське, Чернігівське, Галицьке, Смоленське, Полоцьке та Рязанське) системи майорату з метою забезпечення цілісності Русі, на чолі якої мав стояти могутній великий

князь київський. Ідея „доброго порядку” могла сконсолідувати князів, об’єднати руські землі в одне ціле, припинити князівські міжусобиці та процес послаблення ролі Русі в європейській політиці.

Подальша еволюція ідеї єдності руських земель досить добре висвітлена у працях чужинців. Концентровано представляла ці ідеї праця І. Борщака, яка безпосередньо присвячена темі соборності. Автор наводить досить яскраві приклади щодо території України, етнічних українських земель: „1540 р. французький посол у Венеції Пелісьє, інформуючи свого короля про події в Туреччині, часто згадував славнозвісну султаншу Роксолану, нашу землячку українку; і підкреслюючи, що зазначив її "руське походження", і що "мешкають ці руські від Карпатських гір до Борістена та Понта Ексінського, себто до Дніпра і Чорного моря”” [18]. Інший приклад є не менш красномовним: „На давніх географічних картах 1529 і 1532 рр., що переховуються у Ватиканській книгозбірні, Україну названо Сарматією (Sarmatia) й поділено по р. Дніпрові на дві частини, з яких правобережну названо Європейською, а лівобережну – Азійською Сарматією. Там же Московія названа на одній "Moscovia", а на другій "Mosczouvi". На старих італійських картах (напр.1508, 1565 р.) Русь (Russia) – це тільки Україна, а Московія не Русь і пишеться всюди "Moscovia, Mosczouvi, Moscovia ducatus”” [18]. Актуальність теми „чужинці про Україну” була продовжена В. Січинським у 1937 р. Автор із розрізнених, виданих у багатьох країнах праць, а також рукописних пам’яток, залишених зарубіжними дослідниками, письменниками, мандрівниками та послами, зібрав і систематизував багатогранний матеріал про Україну давніх часів [19]. Йому дорікали у тенденційності у підборі фактажу, продиктованою прагненням зміцнити національну свідомість українського читача.

Національна революція середини XVII ст., існування держави Богдана Хмельницького, трагедія Руїни зумовили те, що ідея соборності українських земель стала елементами суспільної свідомості українців. Розвиваючи ідеї Й. Борецького та З. Копистенського, Богдан Хмельницький висловив думки про національну відрубність українського народу, його право на своє національно-політичне самовизначення аж до створення самостійної держави, до складу якої мали б увійти усі етнічні українські землі: „Виб’ю з лядської неволі руський народ увесь! Перше я за свою шкodu і кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру...Поможе мені в тому чернь уся... за границю війною не піду... Досить маю в Україні, Поділлі і Волині тепер... у князівстві моім по Львів, по Холм і Галич” [20, с. 200]; „Необхідно, щоб поляки "уступили бы мне и Войску Запороскому ... по тем границам, как владели благочестивые великие князи”” [21, с. 24].

Відтворюючи події 1649 р., Самовидець зазначав, що „козацтво звалoся аж поза Дністром коло Галича, – і замків доставали, між іншим, і Пневського замка за Надворною доставали; а тут волості всі, міста, крім хіба самого єдиного Кам’янця-Подільського, аж поза Костянтинів Старий, – в Шульжинцях, Грицеві, Чорторії козацтво було. В Овручі окремих полковників був, до якого все Полісся належало. А ось на Задніпрі (Лівобережна

Україна – Авт.) полки, які до гетьмана Хмельницького прийшли: полк переяславський, полк ніжинський, полк чернігівський з усією Сівер'ю аж по Гомель, і Дроков, і Мглин, полк прилуцький, полк ічнянський, полк лубенський, полк іркліївський, полк миргородський, полк полтавський, полк зінківський” [22]. Для гетьмана Петра Дорошенка, який прагнув об'єднати Правобережжя та Лівобережжя („обидва береги Дніпра”), з'єднатися „в первісній згоді й братерській любові”, соборна Україна ототожнювалася з Київською Руссю – „от Путівля за Перемишль і Самбір аж до Сянока” [23, с. 14].

Самійло Величко наголошував, що „вся, що лежить обруч Дніпра, Мала Росія була від давніх і стародавніх часів вітчизною козаків”; „мав наш край довгі і просторі кордони, включаючи землю Київську, Галицьку, Львівську, Холмську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишльську, Мстиславську, Вітебську і Полоцьку” [24].

Однією з головних концепцій Літопису Самійла Величка була ідея існування єдиного народу. У Самійла Величка народ, на відміну від тодішніх традицій, включав не лише еліту, а всіх: і селян, і ремісників, і козаків. Ідея єдності, яка була дуже актуальна в часи Самійла Величка і в часи всього існування Гетьманщини, залишається актуальною донині.

Ідея соборності не припиняла викристалізовуватися у ХІХ ст. Французький мислитель Бенуа Мальон (1841–1893), автор п'ятитомної праці „Історія соціалізму”, який був ознайомлений з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства (був знайомий з М. Драгомановим), писав, що „українська нація, єдина по походженню, мові й звичаям, відмінна від москалів і поляків, і заселює всю територію сучасної Великої України, Галичини, Буковини й Карпатської України” [18].

Іван Франко і Михайло Павлик були засновниками часопису „Народ”, який був речником Наддніпрянської та Західної України. Діяльність часопису оцінювалася під кутом зору його ролі у пропаганді ідеї єдиної України: „Україна і Галичина вперше стали стисло єднатись, як рідні краї та частини одного народу” [25]. Не деталізуючи ХІХ ст., можемо констатувати, що це був період найвищого піднесення українського національно-визвольного руху та утвердження української соборницької ідеї.

Важливу роль в осмисленні і реалізації ідеї соборності відіграло українське національно-культурне відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Концептуально-теоретична цінність аналізу генези української соборності у цей період визначається її поетапною кристалізацією, від виголошення гасла до правової та політичної інституціалізації [26].

З початку ХХ ст. відбулася також еволюція феномену „соборності”, чітких рис набуло розуміння „української соборності”, яке охоплювало обґрунтування етнотериторіальної, культурної, економічної єдності; відбувалося формування національної свідомості і національної ідентичності, об'єднання усіх українських етнічних територій та утворення незалежної держави. Обґрунтовуючи необхідність об'єднання усіх українських етнічних земель, Лонгин Цегельський зазначав: „Знаймо лише, що ми є народ

30 мільйонний, осібний від Ляхів і Москалів, котрий мав колись свою княжу державну "Русь" і свою народно-козацьку республіку "Україну" та котрий тепер зветься "Русинами" або "Українцями". Знаймо, що в Росії, на Україні... Українці, що у Галичині, та що вони ідуть до тої самої цілі, що і ми – аби ми, галицькі Українці, wraz з Українцями з Росії утворили одну, могучу і самостійну, народну державу Русь-Україну!" [27, с. 91].

Проголошення Акту Злуки 22 січня 1919 р. було „вже тільки формальним завершенням тієї самостійницької й соборницької думки, яка викристалізувалася одночасно над Дніпром і Дністром” [28, с. 64]. Акт Злуки став „символом віковичного прагнення нашого народу жити у єдиній, соборній та незалежній державі”. Оцінюючи Акт Злуки, його учасники стверджували, що „сьогоднішнє з’єднання України в одну державу після 700-літньої розлуки єсть величезної ваги річ” (Євген Чикаленко); „це від часів Ярослава Мудрого перший раз усі українські землі, теоретично й бодай декларативно, з’єдналися разом, як одна державна цілісність” (Лонгин Цегельський). Акт Злуки „мав бути основою нового політичного "вірую”” (Михайло Омелянович-Павленко); „Українська Народна Республіка живе й житиме в серцях всієї України. Так само живе ідея, проголошена 22 січня 1919 р.: нас могли поділити кордони, але цей акт назавжди встановив: існує єдина українська нація” (Олександр Шульгин), „історичним ідеалом українського народу є політична незалежність і політична єдність усієї української землі в суверенній українській державі” (Лонгин Цегельський). Здобутком проголошення Акту Злуки стало усвідомлення українцями ідеї соборності, що включала загальнонаціональну консолідацію та захист територіальної цілісності держави. Таким чином, можна стверджувати, що упродовж тисячоліття відбулася трансформація ідеї соборності: від ідеї єдиної Русі до ідеї вільної Самостійної Соборної України, а також обґрунтовано у науковому дискурсі ціннісну, політичну та духовну єдність українців. Зазначимо також – що вірогідно, – що міністр народної освіти УНР Іван Огієнко вніс подання на затвердження Директорією УНР закону про запровадження 22 січня державного свята в Україні „на вічні часи”.

Ідеї вільної Самостійної Соборної України знайшли подальше осмислення у працях мислителів української еміграції, а також програмах політичних партій та уряду УНР, які діяли в екзилі. Іван Лисяк-Рудницький зазначав, що „постулат соборності став невід’ємною частиною всіх українських політичних програм цієї доби – від консервативно-гетьманської починаючи й націонал-комуністичною кінчаючи” [29, с. 272].

Концепція територіального патріотизму теоретика консерватизму Вячеслава Липинського мала об’єднати та консолідувати всі нації та стани спільним почуттям їхньої належності та любові до рідної землі. Основною умовою створення української державності вчений вважав релігійну, регіональну, політичну, організаційну та національну єдність. Адже, „нація – це, перш за все, єдність духовна, культурно-історична. Значить, для народження нації необхідне довге співжиття даного громадянства на даній території в одній власній державі” [30, с. 155]. Адже, „нація – єдність

духовна — родиться завжди від держави — єдності територіально-політичної — а не навпаки” [30, с. 155].

Питання національної єдності порушив і теоретик українського націоналізму Микола Сціборський, стверджуючи, що „без держави нація не може зберегти своєї єдності, вона буде приречена на поділ між іншими державами, що обов’язково приведе до руїни і саму націю” [31, с. 102–105].

У програмних принципах українських соціалістів-революціонерів шаповалівської течії, яка після поразки Української революції діяла в Празі, на першому місці була соборність, яка означала, що соціальна революція має визволити український народ на усіх його етнічних територіях й об’єднати ці території в одній республіці. Таке об’єднання не вимагало повного централізму. Перевага у державній організації українського суспільства віддавалася внутрішньому федералізму. Згідно з програмовим документом, до складу української федерації повинні були увійти: Підкарпаття, Галичина, Волинь, Буковина, Правобережна Україна з Бессарабією, Лівобережна Україна, Степова Україна, Кубань і Крим. Передбачалося, що федеральний уряд здійснюватиме лише зовнішню політику, захист кордонів і Конституції України. В його компетенцію входило також врегулювання непорозуміння між автономними частинами. Крім того, „соборність ще мусила б бути у великому співробітництві всіх частин України на полі господарства і духової культури з метою витворення спільних переживань усього українського народу” [32, с. 47]. Ідея соборності українських земель у наступні десятиліття залишалася інтегральним чинником і чи не єдиним незаперечним положенням програмних цілей усіх течій національно-визвольного руху, які перебували в еміграції.

Важливим маркером соборності є його символізм. Адже ідея соборності має глибокий символічний зміст та є українським „символом віри” на віки. Перше святкування Соборності відбулося через двадцять років після проголошення Акту Злуки — 22 січня 1939 р. у м. Хусті (Карпатській Україні), на той час — автономній республіці Чехо-Словаччини. Під синьо-жовтими прапорами відбулася тридцятитисячна маніфестація місцевого населення, яке з’їхалося до столиці Карпатської України з усіх куточків краю.

Символізм „соборності”, а також пам’ять про ідею соборності було зафіксовано у численних випусках поштових марок, як минулого, так і сучасності. Зокрема, у 1949 р. у Мюнхені Українська національна рада (1948), яка була новою формою консолідації українських визвольних сил в еміграції, випустила серію марок, присвячену 30-річчю Соборності. У 1958 р. Закордонний відділ Підпільної пошти України видав пам’ятний блок до 40-річчя Соборності. У 1967, 1968 та 1969 рр. марки до 50-річчя Соборності були випущені Товариством приятелів капели бандуристів у Детройті та Українським архівом-музеєм у Денвері (США). Після здобуття незалежності естафету пам’яті підхопила й українська пошта, випустивши 2004 р., до 85-річчя Соборності, поштову марку [33].

„Живі ланцюги” стали ще одним символом соборності. 21 січня 1990 р. патріотичні сили організували „живий ланцюг” між Києвом, Львовом та

Івано-Франківськом як символ духовної єдності людей східних і західних земель України. Основне річище „ланцюга” починалося в Стрию, де сходилися два відріги: один, невеликий, – із закарпатського напрямку, а другий тягнувся від Івано-Франківська [34]. Зі Стрия живий шерех прямував до Львова, звідти – до Тернополя. Далі маршрут проходив через Рівне, Житомир – і до Софійської площі в Києві. За різними оцінками, участь в акції взяли від півмільйона до трьох мільйонів українців [34].

Досить слушні міркування щодо соборності України і „живого ланцюга” 1990 р. висловив голова Української всесвітньої координаційної ради М. Ратушний, зазначивши, по-перше, що у 1989–1991 рр. без усвідомлення соборності не було б Української держави. А таке усвідомлення тоді було, і цьому підтвердженням був і „ланцюг єднання”, і профспілковий рух, коли відбувалися взаємні візити страйкарів, спільні засідання і в Павлограді, що на Донбасі, і в Червонограді, що на Львівщині. Й діаспора на той час дуже долучилася до цього об’єднавчого процесу і допомагала нам. Усе це заклало певні містки соборності. Інше питання, чи була вона для тогочасних і теперішніх політиків реальністю, а чи була ілюзією [35]; по-друге, якщо українську соборність сприймати як процес, то вона, соборність, таки відбулася.

Наприкінці 2000-х рр. почали відроджувати традицію створення „живих ланцюгів”, які символізували єдність українського народу. У 2008–2011 рр. у Києві такі „ланцюги” утворювали на мосту Патона. Упродовж останніх 15 років „живі ланцюги” щорічно утворюються у День Соборності як символ єдності людей на Сході та Заході України. У 2022 р. День Соборності відбувався в умовах реальних загроз російської агресії та вторгнення російського війська на територію України. У День Соборності 2022 року у Києві утворили світовий „ланцюг єднання” від Софійського до Михайлівського собору під гаслом „СкажиУкраїніТак”, яке було частиною масштабної світової акції українців „СкажиУкраїніТак / SayYESToUkraine”, що стала продовженням попередньої кампанії „SayNOtoPutin” [36]. Ініціаторами акції виступили Рух опору капітуляції, відомі громадські діячі, українські громади 60 країн, закликавши символічними „ланцюгами єдності” по всьому світу продемонструвати згуртованість і готовність українців до боротьби. По всій Україні відбувалися святкування Дня Соборності: У Запоріжжі Президент України Володимир Зеленський до Дня Соборності відкрив першу частину найбільшого вантового мосту в Україні, зазначивши, що „сьогодні ми об’єднуємо нашу державу не лише словами. Сьогодні ми відкриваємо найвищий міст в Україні. Його почали ... десь у 2004 році. Діти, які були тоді народжені, – повнолітні, ціле покоління... Цей міст називали монументом корупції багато років. Нехай відтепер це буде монумент єдності” [36].

У 2022 р. День Соборності мав особливе значення, оскільки загрози російської агресії були реальними. І тому по всій країні День Соборності був великим значущим днем. З нагоди Дня Соборності та відкриття мостопереходу дві тисячі людей утворили 9-кілометровий „живий ланцюг”.

У Бахмуті Донецької області до Дня Соборності у межах акції „Ми – це Україна” пройшла хода єднання. На межі Тернопільської та Хмельницької областей відбулася акція єднання, кількості людей прийшли до мосту на річці Жердь. У Хмельницькому у День Соборності розгорнули 100-метровий прапор України. На мосту через Дніпро у Херсоні утворили „ланцюг єдності”. У Вінниці активісти у День Соборності символічно з’єднали Схід і Захід „живим ланцюгом” на мосту через Південний Буг.

Традиція „живих ланцюгів” мала продовження з початком повномасштабної російсько-української війни. Висловлюючи підтримку Україні і солідарність з українським народом, громадяни різних країн світу виходили на мітинги зі символікою України, створюючи „живі ланцюги”, які символізували єдність. За ініціативи групи активістів Free World Gathering були організовані перші „ланцюги єдності” на початку війни. Тоді, навесні 2014 р., тисячі українців з усіх регіонів вийшли на вулиці, щоб продемонструвати свою єдність. У День Незалежності, 24 серпня 2022 р., знову за ініціативи Free World Gathering українці в різних країнах вийшли на центральні вулиці міст і взялися за руки, щоб утворити „живі ланцюги”, об’єднавши тим самим українців по всьому світу [37]. Акція мала на меті звернути увагу світової спільноти на війну в Україні й показати, що свобода – наша спільна найвища цінність, а воля – наш спосіб мислення.

Символом соборності є і День Соборності, який, по-перше, пов’язаний з реальною історичною подією, яка відбулася 22 січня 1919 р. у Києві; по-друге, символіка свята, його глибокий зміст виявилися актуальними для сучасної України, яка, можливо, вже не поділена Збручем, але ще поділена Дніпром; по-третє, День Соборності – це нагадування про те, що сила нашої держави – в єдності українських земель.

Свято День Соборності було встановлено в Україні у рік 80-річчя Акту Злуки, згідно з Указом Президента України „Про День соборності України” від 21 січня 1999 року № 42/99 „...враховуючи велике політичне та історичне значення об’єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки для утворення єдиної (соборної) Української держави...” [38]. Певним символом було Розпорядження Президента України „Про відзначення у 2002 р. Дня Соборності України”, згідно з яким передбачалося спорудження монументів у столиці України м. Києві, а також містах Ужгороді, Луганську, Чернігові і Севастополі – крайніх у західному, східному, північному та південному адміністративних центрах України – до 85-ї річниці проголошення Акту Злуки (2004) [39]. Реалізувати цю ідею упродовж наступних двадцяти років так і не вдалося.

Понад те, Президент України Віктор Янукович 30 грудня 2011 р. видав указ, яким скасував указ президента Леоніда Кучми 1999 р. про встановлення Дня Соборності України та указ Президента України Віктора Ющенка 2005 р. про встановлення Дня Свободи 22 листопада (присвяченого подіям Помаранчевої революції), водночас з оголошенням 22 січня Днем Соборності та Свободи України. Офіційно 22 січня у 2012–2014 рр. в Україні відзначали саме День Соборності та Свободи України. 13 листопада 2014 р.

Президент України Петро Порошенко видав Указ „Про День Соборності України” [40], однак повернення Дня Соборності було здійснено не шляхом відновлення указу 1999 р., а ухваленням нового указу, відновивши щорічне відзначення Дня Соборності.

У 2022 р. з’явилося ще одне свято – День єднання. В умовах зростання гібридних загроз Президент України Володимир Зеленський оголосив 16 лютого 2022 р. Днем єднання – для „посилення консолідації” українців, зміцнення їхньої „стійкості” на тлі зростання гібридних загроз, пропагандистського та морально-психологічного тиску на суспільну свідомість [42].

Загалом, ідея соборності завжди була і залишається актуальною для українського політикуму. Експлуатувати назви „собор”, „соборність”, „Україна Соборна” досить полюбили упродовж усіх років відновлення незалежності українські політичні партії. За нашими підрахунками, за понад тридцятиліття незалежності діяло 6 політичних партій, у назвах яких був присутній феномен „соборності”. Серед них: Українська республіканська партія „Собор” (1990), Українська народна партія „Собор” (2000), Політична партія „Україна Соборна” (2005), Політична партія „Соборність” (2014); Політична партія „Собор” (2019), Політична партія „Соборність” (2021). Партії у більшості випадків обмежувалися лише назвою, не використовуючи цей феномен у програмних та статутних документах. Винятком може слугувати Політична партія „Україна Соборна”, у програмі якої стверджувалося, що соборність є однією з найсуттєвіших цінностей, на яких базується сучасна національна ідея. З одного боку, вона коріниться в минулому, бо соборність українських земель – це історична реальність. З іншого – спрямована у майбутнє, як усвідомлення суспільством загальнонаціональної мети і спільні дії для її досягнення – кожен на своєму місці.

Акцентувалося на тому, що соборність для українців має стати не так етноісторичним поняттям, як політичною духовною категорією. „Соборність душ”, єднання всіх українців як громадян України, незалежно від їхніх етнічних коренів, видається одним з головних завдань збереження територіальної цілісності, демократизації всього соціально-політичного життя країни, становлення громадянського суспільства [43, с. 246]. Домінантою цього процесу було формування української політичної нації.

Ішлося також про соборність і регіоналізм, стверджуючи, що реальна соборність України сьогодні – це вже не стільки підпорядкування Києву всіх українських етнічних земель, скільки громадянське розуміння різних частин України, які пов’язані між собою і не можуть одна без одної. Окреслено нове розуміння „соборності”, а саме те, що соборність України означає спільний внутрішній ринок, спільну зовнішню політику, спільну енергетичну стратегію, спільну безпеку, спільну культурну ідентичність і т. і. Соборність також означала збалансований розвиток територій, коли одні, допомагаючи іншим, допомагають собі. Єдине, чого вона не передбачала – це культивування в медіа ідеї протиставлення „двох Україн”, яке загострювалося з кожною виборчою кампанією [43, с. 246].

Метою діяльності Української республіканської партії „Собор”, бекграунд якої трансформувалася декілька разів і це була перша зареєстрована партія в незалежній Україні за назвою Українська республіканська партія, було „забезпечення умов повноти самореалізації української нації в Українській соборній національній демократичній державі” [44, с. 536].

Представники політичних партій, насамперед Партії регіонів, які провокували розкол України, проводили сепаратистські з’їзди, ділили країну на „дві України”, цинічно заявляли, що „соборність вміщує поняття самої України, самої держави. Все треба зробити для того, щоб відстояти соборність України. Сьогодні, на превеликий жаль, дуже багатьма політиками робиться все, щоб зруйнувати цю соборність” [45]. Акцентуючи на тому, що „зараз (2007 – *Авт.*) критична ситуація з соборністю. Політики не думають про Україну, а кожен думає про себе і своє місце в політиці, і в самій Україні. Оті заяви, які зухвало лунають з вуст політиків, ведуть до розколу України. Це і є загроза для того, що Україна може знищитися, як держава” [45].

Лідер партії ВО „Батьківщина” Юлія Тимошенко зазначала, що „незалежність держави прямо пов’язана з її цілісністю, соборністю”, додаючи, що усі соціологічні опитування доводять: громадяни хочуть жити в єдиній країні, хочуть бути в мирі та злагоді [46], та закликала „зробити висновки з уроків нашої історії та подбати про те, щоб Незалежність і Соборність завжди були невід’ємними атрибутами нашої держави” [46].

Водночас лідер Партії регіонів, голова „тіньового” опозиційного уряду (2008) Віктор Янукович у своєму привітанні до Дня Соборності наголошував, що „історична пам’ять, очищена від ідеологічних нашарувань, від тягаря минулого, потрібна нам сьогодні як ніколи” [46], та заявляв, апелюючи до мовного питання та суперечок щодо НАТО, що „на жаль, українське суспільство все ще залишається поділеним. І не останню роль у цьому відіграють політики, які продовжують ігнорувати наявність відмінностей в ментальності мешканців різних регіонів нашої держави” [46]. Таким чином, можна констатувати, що політики, політичні партії та очільники партій як активно використовували концепт „соборність”, так і успішно ним маніпулювали.

Значний інтерес для дослідження феномену „соборності” становлять звернення Президентів України до Дня Соборності. У зверненнях акцентувалося на тому, що „ідея єдності українських земель панувала у суспільній свідомості українців упродовж століть. Свідченням цього є наші літописи, творчість Тараса Шевченка, діяльність усіх українських партій та інших політичних організацій кінця XIX – початку XX століть” [47]. Однак, „на превеликий жаль, цей важливий урок виявився так і не засвоєним багатьма українськими політиками. І сьогодні ми є свідками регулярних спроб окремих політичних сил спровокувати протистояння різних гілок влади” [47]. Теза про незасвоєння уроків минулого сучасними політиками була постійно присутня у дискурсах президентів.

Внесок Л. Кучми в утвердження соборності України високо оцінив його колишній радник з питань макроекономічної політики (1994–2005) А. Гальчинський у 2021 р., опублікувавши статтю „Доробок Президента (до 30-річчя нашої Незалежності)”, у якій окреслив „доробок” президента Л. Кучми в утвердження української державності. Серед пріоритетних досягнень названа й „соборність передусім”. Акцентувалося, що „основою соборності насамперед є внутрішні, ... – саме внутрішні перетворення”, а також те, що наявне „системне (крок за кроком) формування міжнаціональної спільності людей – української політичної нації, яка за канонами європейської цивілізації розглядається як першооснова соборності” [48]. Ці міркування можна розглядати певною мірою дискусійним.

Президенти України у виступах та зверненнях до Дня Соборності акцентували увагу на цілому блоці проблем. Зокрема, на *ідеї реалізації прагнень українців*: „88 років тому український народ реалізував своє багатівікове прагнення жити у соборній державі, сповідувати єдині національні і суспільні цінності, спільними силами дбати про безпечне, гідне і процвітаюче життя людей, як належить великій європейській нації” [49] (В. Ющенко); *на символізмі соборності*: „цей день належить кожному з нас як історичний символ об’єднання України і, водночас, як загальний для всіх орієнтир майбутнього – саме суспільна, духовна і територіальна єдність України є найважливішою умовою для поступу та успіху нашої держави” [50] (В. Ющенко); „Акт Злуки – велике послання для нас, нинішніх українців, і для наших нащадків. Тільки коли ми єдині в своїх помислах, цілях і зусиллях, ми можемо мати успіх. Тільки коли нас об’єднує спільний національний дух, Україна має майбутнє. Бережімо як найвищу цінність нашу українську соборність, і ми досягнемо мети” [51] (В. Ющенко); *розширення трактування поняття „єдності”*: „сєнс єдності полягає для нас у щоденній особистій праці, у добробуті всіх мешканців країни, в економічному зростанні, у зміцненні національної безпеки і в ототожненні кожного громадянина з єдиною українською історичною спільнотою, її символами і цінностями” [50] (В. Ющенко).

З початком російсько-української війни, окупацією Криму та частин Донецької і Луганської областей у виступах очільника держави звучать інші акценти щодо соборності, по-перше, *як національної ідеї та найбільшої цінності*: „минулого року (2014 – Авт.) соборність всіх наших земель перетворилася на справжню національну ідею. Вона оволоділа, нарешті, умами практично всіх без винятку громадян України та зробилася найголовнішою цінністю в усіх її областях” [52], стверджуючи, що „ще ніколи День Соборності не був таким великим, вистражданим і заслуженим святом, як сьогодні” [52], по-друге, *як ідеї єдності*: „нині майже 100% громадян – за єдину країну. І вражаюча більшість українців бачить її саме унітарною, а не федеративною” [52]; „за умов, коли агресія Росії проти України все ще триває, а воєнна загроза зі Сходу є найскладнішим стратегічним викликом, питання національної єдності та політичної консолідації – це є питання

життя та смерті” [53]; по-третє, *нові акценти (з 2014) щодо соборності України в умовах російсько-української війни*: „наші герої воюють на Сході не за повернення окремих територій, а за всю соборну українську землю. Від крайньої північної точки, села Грем'яч на Чернігівщині, до найпівденнішого Фороса, що в українському Криму. Від найзахіднішого села Соломонова, що на Закарпатті – до найсхіднішої Ранньої Зорі на Луганщині” [54]; по-четверте, *різноманітність як маркер соборності*: „соборність – це унітарний устрій держави. Але ми поважали, поважаємо і будемо поважати різноманітність України, специфіку місцевих громад. Децентралізація зараз для цього дає унікальні можливості. Ця різноманітність не є нашим недоліком. Вона, навпаки, робить нас багатшими, а спільне почуття соборності – сильнішим” [54]; по-п'яте, *соборність як ідея*: „соборність залишилася сильною, животворною ідеєю, переданою нащадкам”; по-шосте, *соборність як неподільне ціле з усіх українських земель*: „соборність, це – неподільне ціле з усіх українських земель, які колись належали до різних імперій, а тепер – об'єднані в незалежну європейську Українську державу. Соборність не лише спільна територія. Це й духовна єдність, спільні цінності, спільні ідеали, устремління. Це велика міцна родина всіх громадян України” [54].

Очільники держави у своїх зверненнях до Дня Соборності часто зверталися до уроків історії та визначних постатей України. Зокрема, п'ятий Президент України Петро Порошенко апелював до спогадів Павла Скоропадського, наголошуючи, що „наскільки ці мемуари доречні саме до поточного моменту, наскільки ж промовисті паралелі і наскільки повчальними є уроки історії” [54], та наполегливо рекомендував усім політикам „у якості роботи над помилками – вивчити і бажано законспектувати” [54].

У виступі Президента України Петра Порошенка на урочистому зібранні з нагоди Дня Соборності України та 100-річчя проголошення незалежності УНР значна увага приділена історії. Президент цитував Івана Лисяка-Рудницького, Івана Мазепу, висловлював захоплення „Спогадами” Павла Скоропадського, повторюючи, що був настільки вражений, що знову наполегливо радив прочитати її всім політикам, урядовцям, депутатам. Виступ Президента України містив також низку актуальних меседжів і водночас був підсумком його успіхів та досягнень напередодні президентської виборчої кампанії: „знаряддям для ворога стали українські політики, які малювали карту з поділу України, ділили її на російськомовну і українськомовну. І вони байдуже дивилися на те, як розкрадали армію, допомагали зав'язати на шиї економіки "газовий зашморг" кабальних контрактів”; „Москва анексувала Крим і спробувала роздробити нас на частини, аби легко проковтнути. Перед нами знову постала загроза втрати соборності і незалежності” (2014); „для досягнення наших цілей нам потрібно берегти і зміцнювати нашу українську єдність і соборність. Єдина незалежна соборна Україна!”; „Томос – це ще один символ нашої незалежності і державної, і духовної”; „маємо позбавити ворога такого інструменту – інструменту послаблення нашої

державності, інструменту – як залежність церкви від Москви, від впливу країни-агресора”; „...разом з власної волі з 1919 року” – під таким гаслом Україна сьогодні відзначає столітній ювілей Акту Злуки. Наш шлях – це дорога до Євросоюзу, до НАТО, до миру і добробуту [55].

Нові акценти щодо соборності прозвучали у новообраного Президента України Володимира Зеленського, а саме – ідея єдності. У своєму новорічному привітанні він закликав українців об’єднатися, незалежно від уподобань, ідеалів чи мови спілкування. Промова Володимира Зеленського викликала жваве обговорення серед політиків, експертів та громадян. Декого обурили слова про те, що „неважливо, як названа вулиця”, коли вона освітлена та заасфальтована, і що „немає різниці, біля якого пам’ятника ти чекаєш дівчину”. Різниця, стверджували опоненти президента, є. Тому зовсім не випадково, виступаючи на День Соборності, Президент України (2020) зазначив: „Як показує новорічне привітання, тема єдності болить кожному українцю. Та в пошуках цієї єдності ми знову сваримось. А довкола чого ми, такі різні й несхожі, можемо згуртуватися? Чи зможемо ми, не сперечаючись про минуле, рухатися у майбутнє?” [56]. Значний акцент Президент України робив на цінності, зазначаючи, що „у сучасному світі відчуття нації єдиним цілим виникає не тільки завдяки спільним традиціям, культурі та релігії. Є ще цінності, які прийнятні для кожного куточка України, за якими у майбутньому українців могли б ідентифікувати у кожному куточку планети. Цінності доброчесності та порядності. Вихованості й толерантності. Цінності свободи та демократії. Бажання економічного добробуту та процвітання. Бажання бути заможним. Цінності поваги до закону, приватної власності та поваги одне до одного” [56].

Апелюючи до минулого, у зверненні до Дня Соборності у 2021 р. Президент України Володимир Зеленський знову акцент зробив на єдності: „Маємо назавжди вивчити уроки сторічної давнини й ніколи не забувати: щоб стати сильними – потрібно бути єдиними. Щоб стати єдиними – потрібно бути сильними. Досить розділень. Важливо пам’ятати, що соборність – це не тільки про територію. Одна з найдавніших мрій нашого народу – про єднання – фундаментальна мрія. Але її не можна досягти один раз і назавжди. Це постійна робота. Це щоденний рух” [57].

У привітанні у День Соборності Представництво Європейського Союзу в Україні вкотре наголосило на непохитній підтримці незалежності, суверенітету України та зазначало, що „ця визначна дата нагадує суспільству про фундаментальну цінність – єдність, яка робить його сильнішим перед викликами як минулого, так і сьогодні” [58].

Про єдність українського народу йшлося і у зверненні Президента України у 2022 р.: „Це підґрунтя наших успіхів, запорука сильної незалежної держави і відновлення її територіальної цілісності. Це принципова цінність для нас” [59]. Президент закликав: „Виконаймо свій обов’язок перед майбутніми поколіннями – збережімо Незалежність і Соборність України” [59].

22 січня 2022 р. Президент України Володимир Зеленський звернувся до мешканців тимчасово окупованих територій України і запевнив, що досить

скоро з ними буде проголошено новий Акт Злуки. „Сьогодні Донбас і Крим, на жаль, відірвані від України достатньо довго – вісім років поспіль. Але для нас цей час – немов століття. І я знаю, що ми точно будемо разом, упевнений, не через віки, а якомога швидше. У Донецьку, у Криму ми з вами обов’язково проголосимо новий Акт Злуки і будемо відзначати це щороку” [60].

Важливою складовою Закону України „Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності” було закріплення у ньому ціннісних орієнтирів утвердження національної та громадянської ідентичності: соборності, самобутності, волі та гідності. Так, уперше у Законі України визначено, що соборність – це єдність, неподільність усіх територій України, духовна єдність українців, які проживають на території України, а також єдність усіх громадян України незалежно від національності, спрямована на утвердження справжнього суверенітету і незалежності України, побудову процвітаючої демократичної національної держави [61].

День Соборності став загальнодержавним святом, його актуальність, символізм, вагомість з особливою гостротою фіксуються у виступах політиків, офіційних щорічних матеріалах до Дня Соборності, враховуючи особливості моменту, історичні події, акцентуючи на тому, що слово „соборність” для України початку XXI століття чи не вперше, ще від княжих часів, позначило єдність всіх українських земель в одній державі, та визначаючи „соборність України”, передусім, як 1) *духовну єдність українців*, які проживають на території нинішньої Української держави, а також на історичних українських етнічних землях (2013); 2) „неподільне ціле з усіх українських земель, які колись належали до різних імперій, а тепер об’єднані в незалежну європейську Українську державу”; 3) „велика міцна родина для всіх громадян України” (2016); 4) „символ боротьби за волю та незалежність. Це часточка надії і віри у світле майбутнє” (2017); 5) „єдність усіх українців навколо головних ідей нашого майбутнього”; 6) „неподільність наших земель: від Києва до Севастополя, від Донецька до Львова” (2017); „єдність наших земель” (2017); 7) „єдність і злагода” (2019); 8) „реалізований символ споконвічної української ідеї єдності. Наші предки своїм великим чином промовляють нам, що українці мають жити в єдності. В єдності наша сила!” (2019); 9) „спільні цінності, а не лише спільний етнос” (2020); 10) „це про всіх нас, про кожного українця, який працює на благо держави і розбудовує її щодня” (2022); 11) „це більше, ніж територіальна цілісність чи суверенітет, хоча включає їх. Соборність – це про самоусвідомлення, хто ми і чому ми – разом. Чому ми – не тільки "львів’яни", "гуцули", "полтавчани", "одесити", "харків’яни" чи просто "місцеві"... Не тільки "православні", "греко-католики" чи "атеїсти", не тільки "робітники" чи "інтелігенти", "україномовні", "російськомовні" чи... Це – про "спільний знаменник" для всіх українців, про спільний спосіб дивитися на світ. Соборність – це передусім про духовну єдність українців. Соборність – це не лише історія. Це – сьогодення нашої держави.

Соборність – це не лише про державу. Це – про кожного з нас” [62] (2022); 12) „це, дійсно, про об’єднання людей, про єдиний і неподільний народ” (2022); 13) „це перш за все наша єдність. Наша країна єдина і неподільна від Сходу до Заходу, із Півночі до Півдня” (2022); 14) „коли хлопці з різних частин України їдуть захищати країну від російського вторгнення” (2022). Означені аспекти розуміння „соборності України” та осмислення його в політичному контексті упродовж останнього десятиліття дають підстави твердити, що „ідея соборності” „впліталася” у політичні процеси, які відбувалися в Україні.

Сутнісною рисою української соборності є інтеграція етнічних земель, консолідація духовного і культурного життя, нівелювання регіональних бар’єрів. Унітарність нашої держави закріплена в Конституції України, а цілісність території виступає ключовим фактором її суверенітету [13].

Консолідуючим фактором соборності в Україні виступають міжнаціональна злагода і мир, толерантне співжиття титульної нації, корінних народів, національних меншин. Збереження одного з найсуттєвіших надбань новітньої суверенної України – міжнаціональної злагоди – є не тільки велінням часу, але й запорукою соборного існування держави [13]. Понад те, національна єдність є не тільки базовою цінністю громадян країни, а й обов’язковою передумовою успішного спротиву зовнішній агресії [63]. Соборність України – це єдність усіх українців навколо головних ідей нашого майбутнього. Соборність є запорукою успішного розвитку Української держави, кожного її регіону.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що „тема соборності є актуальною на багато століть вперед”. У всі історичні віхи українці вірили і прагнули до створення єдиної, неподільної і самостійної країни. Соборність – це не лише територіальне, але й часове значення – як факт історичної єдності усіх поколінь України, її землі і її духу, це і соборність як найвища цінність. Ідея соборності України упродовж віків не полишала український народ. Ідея соборності та свободи України як державно-політичної, громадянсько-територіальної, етнокультурної та економічної єдності та незалежності сформувалася вже на початку ХХ ст. і була вперше офіційно втілена в Акті Злуки 1919 р., хоча й не була реалізована. Українці не припиняли боротися за втілення ідеї соборності.

Соборність для українців має стати не так етноісторичним поняттям, як політичною духовною категорією. Саме „соборність душ”, згуртованість, єднання всіх українців як громадян України, незалежно від їх етнічних коренів, є одним з головних завдань збереження територіальної цілісності, демократизації всього соціально-політичного життя країни, утвердження громадянського суспільства. В ідеї соборності закладена основа збереження української державності, національної ідентичності та національної самосвідомості.

Соборність і єдність українців залишаються фундаментальними цінностями української державності, які Україна захищає сьогодні від російської збройної агресії з вірою у неминуче відновлення суверенітету та

територіальної цілісності нашої держави.

Політична актуальність ідеї соборності, єдності та територіальної цілісності в умовах війни є беззаперечною. Соборність – це процес громадянського єднання країни, це велика мета і, водночас, це реальне, висхідне явище. Цінністю для українців є єдність і рішучість захистити державу і свободу. Головною метою завершення війни є відновлення територіальної цілісності, суверенітету, реальні гарантії безпеки для України, реальний захист для нашої країни. А єдність – це сила, яка потрібна саме в цей час.

Перспективи подальших досліджень. В умовах повномасштабної війни нового звучання й актуальності набувають феномен соборності як найвищої цінності, ідея соборності усіх українських земель та ідея „соборності душ”. Актуалізації потребує й дослідження позиції українських політичних партій та політиків щодо питання соборності та єдності. Нового осмислення потребує й концепт „єдності”, розуміння того, що, об’єднавшись, зберігаючи єдність, зможемо подолати всі проблеми та впоратися з будь-якими викликами та загрозами.

Бібліографічні посилання

1. Catholicity. URL: <https://www.dictionary.com/browse/catholicity> (дата звернення: 10.11.2022).
2. Delio Ilia. Special Issue Information. URL: https://www.mdpi.com/journal/religions/special_issues/CIT21C (дата звернення: 10.11.2022).
3. Єдність і соборність Українських земель. URL: <http://www.lubotin.kharkov.ua/ogorode/istorya/19-yednist-i-sobornist-ukrayinskikh-zemel.html> (дата звернення: 12.11.2022).
4. Новая философская энциклопедия : в 4 т. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Мысль, 2010. Т. 3. С. 580–581.
5. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. Упорядники В. П. Горбатенко, А. Г. Саприкін. Київ, 1997. С. 325–326.
6. В єдності сила. Інформаційна кампанія до Дня Соборності України. URL: <https://uinr.gov.ua/pres-centr/novyny/v-yednosti-syla-informaciyna-kampaniya-do-dnya-sobornosti-ukrayiny> (дата звернення: 14.11.2022).
7. Соборницький рух як чинник цивілізаційної ідентифікації українців в умовах Першої світової війни і Революції 1917–1921 рр. *Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність* / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
8. Солонина Є. Соборність – нагода осмислити те, що цементує українську державність. 22.06.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27505621.html>
9. Грушевський М. Галичина і Україна. *Грушевський М. Твори у 50-ти т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.* Львів : Видавництво „Світ”. 2002. Т. 1. [Зі збірника статей „3 біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–1906 років”]. С. 376–382.
10. Грушевський М. З новорічних думок. *Грушевський М. Твори у 50-ти т.* Т. 1. С. 115–126.
11. Грушевський М. До наших читачів в Росії. *Грушевський М. Твори у 50-ти т.* Т. 1. С. 115–126.

12. Грушевський М. Наші вимоги. *Грушевський М. Твори у 50-ти т.* Т. 1. С. 425–428.
13. День соборності. Сила нації – в її єдності. URL: <https://www.artemrada.gov.ua/articles/686> (дата звернення: 23.12.2022).
14. Вячеслав Липинський. Листування. Т. 1. Київ : Смолоскип, 2003. 959 с.
15. Калакура Я. Людинознавче осмислення соборності України. *Науковий і культурно-просвітний часопис „Галичина”*. 2019. № 32. С. 198–204.
16. „Підтримка нашого різноманіття – це європейське майбутнє України”: Діалог з Ігорем Козловським. URL: <https://uacrisis.org/uk/pidtrymka-nashogo-riznomanittya-tse-yevropejske-majbutnye-ukrayiny-dialog-z-igorem-kozlovskym> (дата звернення: 17.12.2022).
17. Дуглас Сесил Норт. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. URL: <https://gtmarket.ru/library/basis/6310> (дата звернення: 12.12.2022).
18. Борщак І. Ідея соборної України в Європі в минулому. *По невиданих документах і стародавніх працях*. Париж : Вид-во „Український друкар”, 1923. URL: <http://www.library.lviv.ua/fondy/Ukrainika/%D0%A0%D0%9B-403.pdf>. (дата звернення: 10.10.2022).
19. Січинський В. Чужинці про Україну. Львів : Видавництво „Світ”, 1991. 96 с.
20. Холмський І. Історія України. Нью-Йорк; Мюнхен, 1949. 370 с.
21. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя і діяльності. Київ, 1994. 262 с.
22. Літопис Самовидця. URL: <http://litopys.org.ua/samovy/d/sam.htm> (дата звернення: 17.11.2022).
23. Смолій В. Видатна віха української історії. *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.)*. Київ, 1999. 406 с.
24. Самійло Величко. Літопис. URL: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm> (дата звернення: 17.11.2022).
25. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 52.
26. Семергей Н. Соборність як складник розвитку національної ідентичності українців у другій половині XIX – першій третині XX століття: новітня історіографія. URL: <https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/download/358/198> (дата звернення: 12.12.2022).
27. Цегельський Л. Звідки взялися і що значать назви „Русь” і „Україна”? Вінніпег, 1917. 92 с.
28. Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. 724 с.
29. Лисяк-Рудницький І. Українська Національна Рада й ідея соборности. *Історичні есе*. Том 2. Київ : Основи, 1994. С. 271–283.
30. Липинський В. Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р. *В. Липинський та його доба : наук. зб. / відп. ред. Ю. Терещенко*. Київ–Житомир : Видавничий центр КНЛУ, 2008. 398 с.
31. Сціборський М. Націократія. Вінниця, 2007. 112 с.
32. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага : Накладом видавництва „Вільна Спілка” і Українського Робітничого Університету, 1927. 334 с.
33. Тысячелетняя память Соборности. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/54709-T%D1%8Bsiacheletniaia-pamiat-Sobornosti> (дата звернення: 13.12.2022).

34. 22 січня – День Соборності України. URL: <https://rivne1.tv/news/77297> (дата звернення: 19.11.2022).
35. Соборність України: 1919–2012 рр. Чого чекати? Репортаж з круглого столу. URL: <http://ukrpohliad.org/news/sobornist-ukrayiny-1919-2012rr-chogo-chekaty-reportazh-z-kruglogo-stolu.html> (дата звернення: 17.11.2022).
36. Як Україна відзначила День Соборності. 22.01.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3389929-ak-ukraina-vidznacae-den-sobornosti.html> (дата звернення: 12.12.2022).
37. The Free World Gathering: ланцюг єдності людей Вільного світу до Дня Незалежності України. URL: <https://mkp.gov.ua/news/7524.html> (дата звернення: 07.01.2023).
38. Про День соборності України. Указ Президента України від 21 січня 1999 року. № 42/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/42/99#Text> (дата звернення: 03.01.2023).
39. Про відзначення у 2002 році Дня Соборності України. Розпорядження Президента України №11/2002-рп. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/112002-gr-187> (дата звернення: 03.01.2023).
40. Про День Соборності України. Указ Президента України від 13.11.2014. № 871/2014. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8712014-18000> (дата звернення: 03.01.2023).
41. Про невідкладні заходи щодо консолідації українського суспільства. Указ Президента України від 14.02.2022. № 53/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/532022-41357> (дата звернення: 03.01.2023).
42. В Україні сьогодні відзначають День єднання. 16.02.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3404604-v-ukraini-sogodni-vidznacaut-den-ednanna.html> (дата звернення: 03.01.2023).
43. Політичні партії України. В 3 т. / уклад.: Ю. Шайгородський. Київ : Укр. центр політ. менедж., 2005. Т. 3. 872 с.
44. Бевз Т. Українська республіканська партія „Собор”. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). *Енциклопедичний довідник* / за ред. М. Кармазіної. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 534–537.
45. Україна відзначає День Соборності. 22.01.2007. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/957998.html> (дата звернення: 03.01.2023).
46. Тимошенко радить усім робити висновки з історії. Янукович каже „неможливо”. URL: https://www.pravda.com.ua/archives/date_22012008/ (дата звернення: 03.01.2023).
47. Галух А. Вчора Україна праздновала свою соборность. 23.01.2003. URL: <https://fakty.ua/ru/78844-vchera-ukraina-prazdnovala-svoyu-sobornost> (дата звернення: 03.01.2023).
48. Гальчинський А. Доробок Президента (до 30-річчя нашої Незалежності). 19.10.2021. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/blog/774281.html> (дата звернення: 03.01.2023).
49. Україна відзначає День Соборності. 22.01.2007. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/957998.html> (дата звернення: 05.01.2023).
50. Вітання Президента України Віктора Ющенка з Днем Соборності України. 22.01.2008. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/3771/vitannya-prezidenta-ukrajini-viktora-jushenka-z-dnem-sobornosti-ukrajini.html> (дата звернення: 05.01.2023).
51. Вітання Віктора Ющенка з нагоди Дня Соборності. 22.01.2010. URL: <https://bukinfo.com.ua/show/news?lid=5272> (дата звернення: 05.01.2023).

52. Вітання Петра Порошенка з Днем Соборності України. 22.01.2015. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/vitannya-petra-poroshenka-z-dnem-sobornosti-ukrayi/> (дата звернення: 05.01.2023).

53. Виступ Порошенка у Верховній Раді : повний текст. 06.09.2016. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/vistup-poroshenka-u-verhovniy-radi-povniy-tekst-218082.html> (дата звернення: 05.01.2023).

54. Виступ Президента Петра Порошенка з нагоди Дня Соборності України. 22.01.2017. URL: <https://eukraina.com/news/vistup-prezidenta-petra-poroshenka-z-nagodi-dnja-sobornosti-ukrajini/2017-01-22-23607> (дата звернення: 05.01.2023).

55. Виступ Президента України з нагоди Дня соборності України. 22.01.2019. URL: <http://mankrda.gov.ua/prescentr-prezidenta-ukrajini/vistup-prezidenta-ukrajini-z-nagodi-dnya-sobornosti-ukrajini/> (дата звернення: 05.01.2023).

56. Зеленський у День соборності згадав новорічне привітання: Тема єдності болить кожному. 22.01.2020. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/01/22/7238047/> (дата звернення: 05.01.2023).

57. „Досить розділень”: Зеленський привітав українців з Днем Соборності. 22.01.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3175809-dosit-rozdilen-zelenskij-privitav-ukrainciv-z-dnem-sobornosti.html> (дата звернення: 05.01.2023).

58. Єдність робить Україну сильнішою перед викликами минулого і майбутнього – Представництво ЄС. 22.01.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3175801-ednist-robit-ukrainu-silnisou-pered-viklikami-minulogo-i-majbutnogo-predstavnictvo-es.html> (дата звернення: 05.01.2023).

59. Звернення Президента з нагоди Дня Соборності України. 22.01.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-z-nagodi-dnya-sobornosti-ukrayini-72489> (дата звернення: 05.01.2023).

60. Зеленський: На Сході України й у Криму обов’язково проголосимо новий Акт злуки. 22.01.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3389864-zelenskij-na-shodi-ukrajini-j-u-krimu-obovazkovo-progolosimo-novij-akt-zluki.html> (дата звернення: 05.01.2023).

61. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 03.01.2023).

62. Соборність – це... URL: <https://kultura-poltava.gov.ua/novyny/sobornist--tse/> (дата звернення: 05.01.2023).

63. Інформаційні матеріали до Дня Соборності України – 2021. 18.01.2021. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-dnya-sobornosti-ukrayiny-2021> (дата звернення: 05.01.2023).

References

1. Unity. URL: <https://www.dictionary.com/browse/catholicity>
2. Delio Iliia. Special Issue Information. URL: https://www.mdpi.com/journal/religions/special_issues/CIT21C
3. Yednist i sobornist Ukrainskykh zemel. URL: <http://www.lubotin.kharkov.ua/ogorode/istorya/19-yednist-i-sobornist-ukrayinskikh-zemel.html> (The unity and conciliariness of the Ukrainian lands).
4. Novaya filosofskaya enciklopediya : v 4 t. 2-e izd., ispr. i dop. Moskva : Mysl, 2010. T. 3. S. 580–581. (New Philosophical Encyclopedia).
5. Politolohichni entsyklopedychni slovnyk / za red. Yu. S. Shemshuchenka, V. D. Babkina. Uporiadnyku V. P. Horbatenko, A. H. Saprykin. Kyiv, 1997. S. 325–326. (Political science encyclopedic dictionary).

6. V yednosti syła. Informatsiina kampaniia do Dnia Sobornosti Ukrainy. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/v-yednosti-syla-informaciyna-kampaniia-do-dnya-sobornosti-ukrainy> (There is strength in unity. Information campaign for the Day of the Unity of Ukraine).

7. Sobornytskyi rukh yak chynnyk tsyvilizatsiinoi identyfikatsii ukraintsv v umovakh Pershoi svitovoi viiny i Revoliutsii 1917–1921 rr. *Tsyvilizatsiina identychnist ukrainstva: istoriia i suchasnist* / avt. kol.: O. Rafalskyi (kerivnyk), Ya. Kalakura (naukovyi redaktor), O. Kalakura, M. Yurii. Kyiv : IPEnd im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2022. 512 s. (The Unity movement as a factor in the civilizational identification of Ukrainians in the conditions of the First World War and the Revolution of 1917–1921).

8. Solonyna Ye. Sobornist – nahoda osmyslyty te, shcho tsementuie ukrainsku derzhavnist. 22.06.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2750562.html> (Unity is an opportunity to think about what cements Ukrainian statehood).

9. Hrushevskiy M. Halychyna i Ukraina. *Hrushevskiy M. Tvory u 50-ty t.* / redkol.: P. Sokhan, Ya. Dashkevych, I. Hyrych ta in. Lviv : Vydavnytstvo „Svit”, 2002. T. 1. [Zi zbirnyka statei „Z bizhuchoi khvyli. Statti y zamitky na temy dnia 1905–1906 rokiv”]. S. 376–382. (Galicia and Ukraine).

10. Hrushevskiy M. Z novorichnykh dumok. *Hrushevskiy M. Tvory u 50-ty t.* T. 1. S. 115–126. (From New Year’s thoughts).

11. Hrushevskiy M. Do nashykh chytachiv v Rosii. *Hrushevskiy M. Tvory u 50-ty t.* T. 1. S. 115–126. (To our readers in Russia).

12. Hrushevskiy M. Nashi vymohy. *Hrushevskiy M. Tvory u 50-ty t.* T. 1. S. 425–428. (Our requirements).

13. Den sobornosti. Syła natsii – v yii yednosti. URL: <https://www.artemrada.gov.ua/articles/686> (The day of Unity. The strength of a nation lies in its unity).

14. Viacheslav Lypynskiy. Lystuvannia. T. 1. Kyiv : Smoloskyp, 2003. 959 s. (Vyacheslav Lypynskiy. Correspondence).

15. Kalakura Ya. Liudynoznavche osmyslennia sobornosti Ukrainy. *Naukovyi i kulturno-prosvitnii chasopys „Halychyna”*. 2019. No. 32. S. 198–204. (Anthropological understanding of the unity nature of Ukraine).

16. „Pidtrymka nashoho riznomanittia – tse yevropeiske maibutnie Ukrainy” : Dialoh z Ihorem Kozlovskym. URL: <https://uacrisis.org/uk/pidtrymka-nashogoriznomanittya-tse-yevropejske-majbutnye-ukrainy-dialog-z-igorem-kozlovskym> („Supporting our diversity is the European future of Ukraine” : Dialogue with Ihor Kozlovsky).

17. Duglas Sesil Nort. Instituty, institucionalnye izmeneniya i funkcionirovanie ekonomiki. URL: <https://gtmarket.ru/library/basis/6310> (Institutions, institutional changes and the functioning of the economy).

18. Borshchak I. Ideia sobornoj Ukrainy v Yevropi v mynulomu. *Po nevydanykh dokumentakh i starodavnykh pratsiakh*. Paryzh : Vyd-vo „Ukrainskyi drukar”, 1923. URL: <http://www.library.lviv.ua/fondy/Ukrainika/%D0%A0%D0%9B-403.pdf>. (The idea of unity Ukraine in Europe in the past. According to unpublished documents and ancient works).

19. Sichynskiy V. Chuzhyntsi pro Ukrainu. Lviv : Vydavnytstvo „Svit”, 1991. 96 s. (Foreigners about Ukraine).

20. Kholmskiy I. Istoriiia Ukrainy. Niu-lork; Miunkhen, 1949. 370 s. (History of Ukraine).

21. Smolii V. A., Stepankov V. S. Bohdan Khmelnytskyi. Khronika zhyttia i diialnosti. Kyiv, 1994. 262 s. (Bohdan Khmelnytskyi. Chronicle of life and activity).

22. Litopys Samovydsia. URL: <http://litopys.org.ua/samovyd/sam.htm> (Chronicle of Samovidets).

23. Smolii V. Vydatna vikha ukrainskoi istorii. *Ukrainska sobornist: ideia, dosvid, problemy (Do 80 richchia Aktu Zluky 22 sichnia 1919 r.)*. Kyiv, 1999. 406 s. (An outstanding milestone in Ukrainian history).

24. Samiilo Velychko. Litopys. URL: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm> (Samiylo Velichko. Chronicle).

25. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv. F. 663. Op. 1. Spr. 232. Ark. 52. (Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv).

26. Semerhei N. Sobornist yak skladnyk rozvytku natsionalnoi identychnosti ukraintsev u druhii polovyni XIX – pershii tretyni XX stolittia : novitnia istoriohrafia. URL: <https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/download/358/198> (Unity as a Component of the Development of National Identity of Ukrainians in the Second Half of the 19th – the First Third of the 20th Century : Modern Historiography).

27. Tsehelskyi L. Zvidky vzialysia i shcho znachat nazvy „Rus” i „Ukraina”? Vinnipeh, 1917. 92 s. (Where did the names „Rus” and „Ukraine” come from and what do they mean?).

28. Kedryn I. Zhyttia – podii – liudy. Spomyny i komentari. Niu-lork, 1976. 724 s. (Life – events – people. Memories and comments).

29. Lysiak-Rudnytskyi I. Ukrainska Natsionalna Rada y ideia sobornosti. *Istorychni ese*. Tom 2. Kyiv : Osnovy, 1994. S. 271–283. (The Ukrainian National Council and the idea of unity).

30. Lypynskyi V. Kham i Yafet. Z pryvodu desiatelykh rokovyn 16/29 kvitnia 1918 r. *V. Lypynskyi ta yoho doba : nauk. zb. / vidp. red. Yu. Tereshchenko*. Kyiv–Zhytomyr : Vydavnychiy tsentr KNLU, 2008. 398 s. (Ham and Yaphet. On the occasion of the tenth anniversary of April 16/29, 1918).

31. Stsiborskyi M. Natsiokratia. Vinnytsia, 2007. 112 s. (Nationocracy).

32. Shapoval M. Velyka revoliutsiia i ukrainska vyzvolna prohrama. Praha : Nakladom vydavnytstva „Vilna Spilka” i Ukrainskoho Robitnychoho Universytetu, 1927. 334 s. (The Great Revolution and the Ukrainian Liberation Program).

33. Tysyacheletnyaya pamyat Sobornosti. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/54709-T%D1%8Bsiacheletniaia-pamiat-Sobornosti> (Thousand-year memory of Unity).

34. 22 sichnia – Den Sobornosti Ukrainy. URL: <https://rivne1.tv/news/77297> (January 22 is the Day of the Unity of Ukraine).

35. Sobornist Ukrainy: 1919–2012 rr. Choho chekaty? Reportazh z kruhloho stolu. URL: <http://ukrpohliad.org/news/sobornist-ukrayiny-1919-2012rr-chogo-chekaty-reportazh-z-kruglogo-stolu.html> (The Unity of Ukraine: 1919–2012. What to expect? Report from the round table).

36. Jak Ukraïna vidznachila den’ sobornosti. 22.01.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3389929-ak-ukraina-vidznacae-den-sobornosti.html> (How Ukraine celebrated the day of Unity).

37. The Free World Gathering: lantsiuh yednosti liudei Vilnoho svitu do Dnia Nezalezhnosti Ukrainy. URL: <https://mkip.gov.ua/news/7524.html> (The Free World Gathering: a chain of unity of the people of the Free World for the Independence Day of Ukraine).

38. Pro Den sobornosti Ukrainy. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 21 sichnia 1999 roku. No. 42/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/42/99#Text> (About the Day of the Unity of Ukraine. Decree of the President of Ukraine dated January 21, 1999).

39. Pro vidznachennia u 2002 rotsi Dnia Sobornosti Ukrainy. Rozporiadzhennia Prezydenta Ukrainy No. 11/2002-rp. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/112002-rp-187> (About celebrating the Day of the Unity of Ukraine in 2002. Decree of the President of Ukraine).

40. Pro Den Sobornosti Ukrainy. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 13.11.2014. No. 871/2014. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8712014-18000> (About the Day of the Unity of Ukraine. Decree of the President of Ukraine).

41. Pro nevidkladni zakhody shchodo konsolidatsii ukrainskoho suspilstva. : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14.02.2022. No. 53/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/532022-41357> (On urgent measures for the consolidation of Ukrainian society. Decree of the President of Ukraine).

42. V Ukraini sohodni vidznachaiut Den yednannia. 16.02.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3404604-v-ukraini-sogodni-vidznacaut-den-ednanna.html> (Unity Day is celebrated in Ukraine today).

43. Politychni partii Ukrainy. V 3 t. / uklad.: Yu. Shaihorodskiyi. Kyiv : Ukr. tsentr polit. menedzh., 2005. T. 3. 872 s. (Political parties of Ukraine).

44. Bevz T. Ukrainska respublikanska partiia „Sobor”. Ukrainska bahatopartiinist: politychni partii, vyborchi bloky, lidery (kinets 1980-kh – pochatok 2012 rr.). *Entsyklopedychnyi dovidnyk / za red. M. Karmazinoi*. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2012. S. 534–537. (Ukrainian Republican Party „Sobor”).

45. Ukraina vidznachaie Den Sobornosti. 22.01.2007. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/957998.html> (Ukraine celebrates the Day of Unity).

46. Tymoshenko radyt usim robyty vysnovky z istorii. Yanukovych kazhe „nemozhlyvo”. URL: https://www.pravda.com.ua/archives/date_22012008/ (Tymoshenko advises everyone to draw conclusions from history. Yanukovych says it is „impossible”).

47. Galuh A. Vchera Ukraina prazdnovala svoyu sobornost. 23.01.2003. URL: <https://fakty.ua/ru/78844-vchera-ukraina-prazdnovala-svoyu-sobornost> (Yesterday Ukraine celebrated its Unity).

48. Halchynskiyi A. Dorobok Prezydenta (do 30-richchia nashoi Nezalezhnosti). 19.10.2021. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/blog/774281.html> (A work of the President (until the 30th anniversary of our Independence)).

49. Ukraina vidznachaie Den Sobornosti. 22.01.2007. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/957998.html> (Ukraine celebrates the Day of Unity).

50. Vitannia Prezydenta Ukrainy Viktora Yushchenka z Dnem Sobornosti Ukrainy. 22.01.2008. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/3771/vitannya-prezidenta-ukrajini-viktora-jushenka-z-dnem-sobornosti-ukrajini.html> (Congratulations to the President of Ukraine Viktor Yushchenko on the Day of the Unity of Ukraine).

51. Vitannia Viktora Yushchenka z nahody Dnia Sobornosti. 22.01.2010. URL: <https://bukinfo.com.ua/show/news?lid=5272> (Viktor Yushchenko’s greetings on the occasion of the Day of the Unity).

52. Vitannia Petra Poroshenka z Dnem Sobornosti Ukrainy. 22.01.2015. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/vitannya-petra-poroshenka-z-dnem-sobornosti-ukrayi/> (Congratulations to Petro Poroshenko on the Day of the Unity of Ukraine).

53. Vystup Poroshenka u Verkhovnij Radi : povnyi tekst. 06.09.2016. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/vistup-poroshenka-u-verhovnij-radi-povnij-tekst-218082.html> (Poroshenko’s speech in the Verkhovna Rada).

54. Vystup Prezydenta Petra Poroshenka z nahody Dnia Sobornosti Ukrainy. 22.01.2017. URL: https://eukraina.com/news/vistup_prezidenta_petra_poroshenka_z_

nagodi_dnja_sobornosti_ukrajini/2017-01-22-23607 (President Petro Poroshenko's speech on the occasion of the Day of the Unity of Ukraine).

55. Vystup Prezidenta Ukrainy z nahody Dnia sobornosti Ukrainy. 22.01.2019. URL: <http://mankrda.gov.ua/prescentr-prezidenta-ukraini/vistup-prezidenta-ukraini-z-nagodi-dnya-sobornosti-ukraini/> (Speech of the President of Ukraine on the occasion of the Day of the Unity of Ukraine).

56. Zelenskyi u Den sobornosti zghadav novorichne pryvitannia: Tema yednosti bylyt kozhnomu. 22.01.2020. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/01/22/7238047/> (Zelenskyi recalled the New Year's greeting on the Day of Unity: The theme of unity hurts everyone).

57. „Dosyt rozdilen”: Zelenskyi pryvitav ukraintsiv z Dnem Sobornosti. 22.01.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3175809-dosit-rozdilen-zelenskij-privitav-ukrainciv-z-dnem-sobornosti.html> („Enough of divisions”: Zelenskyy congratulated Ukrainians on the Day of Unity).

58. Yednist robyt Ukrainu silnishoiu pered vyklykamy mynuloho i maibutnoho – Predstavnytstvo YeS. 22.01.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3175801-ednist-robit-ukrainu-silnisou-pered-viklikami-minulogo-i-majbutnogo-predstavnictvo-es.html> (Unity makes Ukraine stronger in the face of past and future challenges – EU Representation).

59. Zvernennia Prezidenta z nahody Dnia Sobornosti Ukrainy. 22.01.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-z-nagodi-dnya-sobornosti-ukrayini-72489> (Address of the President on the occasion of the Day of the Unity of Ukraine).

60. Zelenskyi: Na Skhodi Ukrainy y u Krymu obov'iazkovo proholosymo novyi Akt zluky. 22.01.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3389864-zelenskij-na-shodi-ukraini-j-u-krimu-obovazkovo-progolosimo-novij-akt-zluki.html> (Zelenskyi: In the east of Ukraine and in the Crimea, we will definitely announce a new Act of union).

61. Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti : Zakon Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (The Law of Ukraine „On the Basic Principles of State Policy in the Field of Affirming Ukrainian National and Civil Identity”).

62. Sobornist – tse... URL: <https://kultura-poltava.gov.ua/novyny/sobornist--tse/> (Unity is...).

63. Informatsiini materialy do Dnia Sobornosti Ukrainy – 2021. 18.01.2021. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-dnya-sobornosti-ukrayiny-2021> (Informational materials for the Day of the Unity of Ukraine – 2021).

Стаття надійшла до редакції 09.01.2023

Теоретичні засади та практичні завдання оптимізації політичної системи сучасного українського суспільства

Микола Іванов,
доктор політичних наук,
професор,
Чорноморський національний
університет імені
Петра Могили

Mykola Ivanov,
Doctor of Political Sciences,
professor,
Petro Mohyla Black Sea
National University

ORCID: 0000-0002-2742-7288
kamensky.nk@gmail.com

Анотація. В статті розглянуті питання необхідності подальшого удосконалення функціонування політичної системи сучасного українського суспільства. Актуальність цього завдання визначається гостротою виявів протидії вищих органів влади. Сьогодні існує доволі складна і суперечлива система взаємовідносин інституту глави держави з вищими органами всіх гілок влади України. Найбільш гострі суперечності склалися в системі виконавчої влади, які виявляються, у першу чергу, у взаєминах Офісу Президента України та Кабінету Міністрів України. Обґрунтовано об'єктивно існуючу потребу розробки нових теоретичних засад та визначення практичних завдань модернізації політичної системи сучасного українського суспільства. При цьому,

пріоритетними визначені заходи щодо узгодження з найбільш результативними практиками організації основ визначеної форми правління. Акцентується на наявності закладених у нормативну базу певної кількості суперечностей, які суттєво ускладнюють організацію взаємодії вищих органів усіх гілок влади. Наголошується, що процес подальшого розвитку політичної системи українського суспільства потребує ґрунтовної перебудови нормативних засад організації та функціонування провідних політичних інститутів сучасного українського суспільства. Насамперед, удосконалення нормативного регулювання взаємодії гілок влади в Україні повинно бути спрямоване на подолання проявів владного дуалізму, закріпленого у визначених повноваженнях усіх вищих органів державної влади.

Обґрунтовані завдання щодо нормативного забезпечення основних напрямів оптимізації політичної системи українського суспільства шляхом більш повного втілення однієї з класичних форм правління.

Ключові слова: політична система, українське суспільство, політична культура, політичний простір, політична стратегія, форма правління, узурпація влади.

Theoretical foundations and practical tasks of optimizing the political system of modern Ukrainian society

Abstract. The article deals with the need to further improvement of the functioning of the political system of modern Ukrainian society. The relevance of this task is determined by the severity of manifestations of opposition from higher authorities. Today, there is a rather complex and contradictory system of relations between the institution of the head of state and the supreme bodies of all branches of power in Ukraine. The most acute contradictions have developed in the executive branch, which are manifested primarily in the relations between the Office of the President of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine. The author substantiates

the objectively existing need to develop new theoretical foundations and define practical tasks for modernizing the political system of modern Ukrainian society. At the same time, the author prioritizes measures to harmonize the foundations of a particular form of government with the most effective practices of organization. The author emphasizes that there are a number of contradictions inherent in the regulatory framework, which significantly complicate the organization of interaction between the supreme bodies of all branches of government. It is emphasized that the process of further development of the political system of Ukrainian society requires a thorough restructuring of the regulatory framework for the organization and functioning of the leading political institutions of modern Ukrainian society. First of all, improvement of the regulatory framework for interaction between the branches of power in Ukraine should be aimed at overcoming the manifestations of power dualism enshrined in the powers of all supreme bodies of state power.

The author substantiates the tasks of regulatory support for the main directions of optimization of the political system of Ukrainian society through a more complete implementation of one of the classical forms of government.

Key words: political system, Ukrainian society, political culture, political space, political strategy, form of government, usurpation of power.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Незважаючи на більш ніж тридцятирічний шлях політичного розвитку українського суспільства, формування політичної системи України триває. Відбувається накопичування нових компонентів політичної системи, які є необхідними для підвищення ефективності політичного процесу. Політична система України на сьогодні виявляє необхідність подальшої модернізації та удосконалення, тобто потребує подальшого розвитку.

Як відзначають окремі вітчизняні науковці, „наявна модель політичної системи України діє неефективно. Політична еліта, що прийшла до влади, виявилася нездатною вирішувати загальнодержавні проблеми. Не спрацьовує визначений Конституцією України механізм стримувань і противаг діяльності владних структур, які діють неефективно, втратили довіру переважної більшості українських громадян. Не вдається запровадити верховенство закону у всі сфери громадського життя” [1, с. 110].

Значний вплив на процес становлення політичної системи сучасного українського суспільства справляло завдання неабиякої складності – подолання наслідків історичного розвитку українських земель, пов’язаних з добою тоталітаризму в минулому. Крім того, на цьому шляху до числа не менш складних проблем додалися завдання, пов’язані з формуванням нової політичної культури нашого суспільства, яка б відкривала шлях та формувала міцну основу для розбудови Української держави на засадах демократії. Більше того, деякі раніше обрані напрями становлення політичної системи України виявилися не достатньо перспективними та оптимальними для формування політичного простору, як оболонки вироблення і реалізації нових політичних стратегій розвитку нашої країни.

На сьогодні політична система українського суспільства може бути охарактеризована як така, що містить у собі низку суперечностей, які, значною мірою, здатні гальмувати загальний розвиток суспільства та штучно формувати ґрунт для прояву політичних криз. Саме ця обставина актуалізує наукові завдання дослідження причин наявності суперечливих

рис у сучасній політичній системі України та виявлення оптимальних шляхів її удосконалення.

Аналіз стану досліджень і публікацій. Слід зазначити, що питання становлення та розвитку політичних систем як базового компонента організації взаємовідносин у сучасних суспільствах доволі ґрунтовно висвітлений як у вітчизняній, так і зарубіжній науковій літературі. Ми сьогодні можемо ефективно використовувати потужну методологічну базу системного підходу в політологічних дослідженнях завдяки фундаментальним працям таких класиків політології, як Девід Істон, Габріель Алмонд та ін., які присвячені аналізу феномену політичної системи й до сьогодні є підґрунтям як подальшого об'єктивного вивчення її різноманітних моделей, так і практичного застосування для вирішення питань реформування функціонуючих у сучасних суспільствах конструкцій політичних систем.

Вітчизняні науковці за період незалежного розвитку українського суспільства здійснили низку фундаментальних досліджень політичної системи України у вигляді дисертаційних досліджень, монографій, навчальних посібників та наукових статей. До найбільш помітних праць у цьому напрямі слід віднести дисертаційне дослідження М. Ніколаєвої „Політична система сучасної України: процеси інституціональних змін та стабілізації”. Авторці цього дослідження вдалося зробити певний крок в напрямі розвитку методології дослідження динамічних характеристик політичних систем за рахунок використання новоінституціонального підходу [2]. Також звертає на себе увагу дисертаційне дослідження В. Гапоненко „Концептуальна модель інституційних передумов демократизації політичної системи України”, в якому авторкою запропоноване концептуальне бачення забезпечення демократичних змін як домінуючого компонента модернізації існуючої політичної системи України [3]. Ці дослідження значною мірою спрямовані на теоретичне обґрунтування становлення та розвитку демократичної політичної системи та визначення особливостей цього процесу в Україні.

Серед монографічних праць привертає увагу робота за загальною редакцією проф. А. Кудряченка „Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії” [4]. В ній на фундаментальному рівні охарактеризовані проблеми розвитку політичної системи та вітчизняного громадянського суспільства в умовах їх перманентних змін. Значна увага приділена питанням конституційного нормативного забезпечення зміни статусів центральних політичних інститутів та викладені характеристики діяльності Європейського парламенту з метою залучення його досвіду у вітчизняну практику. Під керівництвом М. Панова колектив авторів опублікував монографічне дослідження „Проблеми модернізації політичних систем сучасності” [5]. Ця праця пов'язана з вивченням теоретичних основ сучасних політичних систем, намаганням авторів виявити генералізації та напрями оновлення рольових рис становлення нових політичних систем. Важливо відзначити, що авторам цієї роботи вдалося поєднати філософський, державознавчий та політологічний аспекти розуміння політичних систем.

Слід відзначити доволі значну увагу вітчизняних дослідників до широкого кола аспектів становлення та розвитку сучасної політичної

системи в Україні. Про це свідчить значна кількість публікації статей українських учених у різноманітних виданнях, зміст яких торкається різнобічної характеристики процесу розвитку політичної системи в нашій країні.

Сам вияв уваги українських учених до вивчення широкого кола питань побудови та удосконалення всієї системи політичних інституцій, охоплених системними зв'язками, вказує на актуальність, вагомість і значущість питань формування чіткого уявлення як існуючих проблем функціонування сучасної політичної системи України, так і пошуку оптимальних шляхів її оптимізації. До такого роду опублікованих наукових праць належать статті Т. Грижбовської [6], Ю. Левенця [7], А. Матвійчика [8], М. Михальченка [9], Н. Москальця [10], І. Савченка [1], І. Сологуб [11], С. Приходька, А. Ільченко, С. Макарець [12] та ін. У цих працях висвітлені багатогранні характеристики сформованої в сучасній Україні політичної системи, які дозволяють розуміти як її змістовне наповнення, так і показують наявні суперечності в процесі взаємодії її складових інституцій.

Мета та завдання дослідження пов'язані з пошуком послідовних і оптимальних кроків мінімізації гострих суперечностей організації функціонування провідних політичних інституцій діючої політичної системи України. В першу чергу це пов'язано з можливостями впровадження оптимального розподілу повноважень ключових учасників політичної взаємодії – глави держави, вищих органів виконавчої, законодавчої та судової гілок влади в Україні.

Виклад основного матеріалу. Українське суспільство пройшло доволі довгий та складний шлях розбудови власної політичної системи після здобуття незалежності. На цьому шляху більшість завдань з формування сукупності нових політичних інститутів треба було вирішувати в умовах надзвичайно гострої політичної боротьби. Саме ця обставина обумовлювала значну частину компромісів, які виявлялися в низці норм, які були внесені до Конституції України та закладали основу для їх суперечливої інтерпретації.

З цього приводу автори монографії „Проблеми модернізації політичних систем сучасності” зазначають, що „за роки незалежності в Україні здійснено суттєві політичні перетворення державотворчого характеру. В історично стислий проміжок часу було створено принципово нові владні інституції, становлення яких в інших країнах проходило десятиліттями і навіть століттями”. У процесі державотворення в Україні було запроваджено інститут президентства; побудовано дійову модель демократичного поділу влади; створено Конституційний Суд України, нові органи державної виконавчої влади; реорганізовано центральні органи влади та вдосконалено в цілому діяльність усіх державних управлінських структур; внесено відповідні зміни в діяльність силових структур та систему судової влади; розроблено відповідно до принципів Європейської хартії місцевого самоврядування нову систему місцевого самоврядування; на умовах багатопартійності, політичного плюралізму та реального народовладдя забезпечено виборчий процес [5, с. 268].

На думку К. Бабенко, „кажучи про ситуацію, яка склалась в системі державної влади України, слід визнати, що до сьогоднішнього дня вона зазнає на собі негативного впливу тих чинників, які сформувались ще наприкінці 90-х років ХХ століття. Одним з таких факторів виступає феномен

біцефалізму у виконавчій владі, який потребує свого ретельного наукового конституційно-правового осмислення і розв'язання” [13].

Звертаючи увагу на питання усунення значної кількості фундаментальних суперечностей, які сьогодні закладені діючими нормами в середині політичної системи України, насамперед, слід торкнутися доволі делікатних питань оцінки адекватності діючої форми правління сучасним потребам якісного управління українським суспільством.

Значущість завдання підсилюється абсолютно очевидними суперечностями, які на сьогодні склалися у взаємовідносинах між ключовими інститутами – Президента України, Верховної Ради України, Кабінетом Міністрів України, Верховним Судом та Конституційним Судом України. З цього приводу Ю. Левенець зазначав, що „класичний розподіл влад записаний у нашій Конституції. Але, якщо інституційній складовій цього процесу у нас приділяється багато уваги і накопичений великий теоретико-практичний досвід, то функціональна та суб'єктна складові залишаються майже не розробленими. В Україні існує функціональна розподіленість, яка закріплена численними повноваженнями (як каналами розподілу ресурсів і статусів) у Конституції України. Якщо підрахувати, то в чинній Конституції Кабінет Міністрів має тринадцять функціональних напрямів, Верховна Рада України – 43, Президент – 45 (31 з них прописані лише у 106 статті). До повноважень останнього додаються ще функції, які Президент має через РНБОУ. Водночас, відкритим залишається питання статусів і, в першу чергу, саме Президента” [7, с. 8–9].

Так склалося, що використання принципу поділу влади на три гілки в нашій країні на практиці не було втілено у визначенні саме трьох вищих органів виконавчої, законодавчої та судової влади. Закріплені в Конституції України норми, крім вищих органів гілок державної влади, передбачають функціонування інституту глави держави, яким є Президент України. Ці норми передбачають доволі значну роль Президента України та його адміністрації у різнобічній взаємодії з органами як виконавчої, так і законодавчої та судової гілок влади. Зокрема, саме інституту Президента України відведена важлива роль безпосередньої участі у формуванні складу і роботі Кабінету Міністрів України. Крім цього, інститут Президента України, крім права розпуску Верховної Ради України, долучений до законодавчої діяльності через повноваження видавати укази, які можуть мати силу законів. З цього приводу дослідники підкреслюють, що „метою функціонального поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову є розмежування повноважень між різними органами державної влади та недопущення привласнення повноти державної влади однією з гілок влади. Здійснення державної влади на засадах її поділу означає передусім самостійне виконання кожним органом державної влади своїх функцій і повноважень. Це не виключає взаємодії органів державної влади, в тому числі надання необхідної інформації, участь у підготовці або розгляді певного питання. Однак така взаємодія має здійснюватися на засадах законодавства” [14, с. 14].

Як мінімум, зазначені вище нормативні умови заклали ґрунт для можливих проявів дуалізму державної влади в нашій країні. Слід зазначити, що цілком виправдане і зрозуміле прагнення використовувати „систему стримувань і противаг” задля уникнення можливостей узурпації державної

влади в нашій країні значною мірою знаходять свій вияв у протидії вищих органів державної влади в Україні.

З огляду на це, дослідники зазначають, що вчення про владу „не передбачає такого феномену, як "гарант", а інші статусні характеристики найвищої посади в Україні достатньо розмиті. Таким чином, порушено один з законів Кроз'є – неподільність ресурсу управління, що проявляється в конкуренції у полі виконавчої влади, а не між владами. Найбільш яскравим прикладом цього є також управління територіями” [7, с. 9]. Такі твердження можуть бути доволі легко проілюстрованими численними проявами саме такої протидії. Класичним зразком подібних проявів протидії можна вважати період президентства В. Ющенка. Саме в цей час можна було спостерігати перманентний процес протидії очільників урядових структур та президентської адміністрації.

Час показав, що особливо ці прояви мали місце в українському політичному процесі в той період, коли ці органи влади мали різне партійно-ідеологічне представництво. І навпаки – в періоди проявів політичної єдності вищих органів державної влади, – призводили до поділу влади на гілки на рівні певної умовності і проявам підпорядкованості одних вищих органів влади іншим, без наявності її нормативного забезпечення. Саме такого роду констатація дозволяє пов'язати питання удосконалення діючої в Україні політичної системи з завданнями впровадження найбільш оптимальної для українського суспільства форми правління.

Якщо спробувати подивитися на це питання безпристрасно, об'єктивно і без зв'язку з конкретною ситуацією, то безсумнівно найбільш оптимальною формою правління слід визнати парламентську республіку.

По-перше, вона є найбільш простою і логічною в своїй організації. Громадяни голосують за певну партійну програму, яка показує їм перспективу – куди рухається суспільство, яким бачиться завтрашній день у всіх сферах життя суспільства. Відповідно до їх цінностей вони роблять свідомий вибір і наділяють повноваженнями (владою) авторів найбільш близької їм програми, тобто конкретну політичну організацію чи партію, які беруть на себе зобов'язання реалізувати запропоновану програму.

Переможці виборів отримують відповідну кількість місць у парламенті і беруть участь у формуванні виконавчого органу – уряду. Уряд формується відповідно до тих завдань, які необхідно вирішувати, реалізуючи передвиборчу програму. Все достатньо логічно, навіть дуже гармонійно, з точки зору моделі.

По-друге, важливо підкреслити, що за такої форми правління і виконавча, і законодавча гілки влади тісно пов'язані і приречені на співпрацю. Практично виключається їх протидія одна одній. І уряд, і парламентська більшість конкурують з опозиційними силами, що забезпечує відкритість, гласність та парламентський контроль і унеможливорює зловживання владою.

Ця риса притаманна парламентській формі правління, на відмінну від існуючої сьогодні в Україні суперечливій політичній системі, особливістю якої є її величезний потенціал протистояння гілок влади. Неодноразово доводилося спостерігати протистояння Верховної Ради та інституту Президента України, невизначеність позиції Кабінету Міністрів України. Саме на такому рівні протистояння здатне продукувати ефект паралічу

влади в сучасній системі управління державою.

За парламентської форми правління зниження довіри до уряду з боку виборців, як правило, призводить до заходів парламенту щодо зміни керівника уряду чи зміни його складу, що дозволяє швидко реагувати на поточні політичні події. Цей процес зазвичай протікає з найменшими ризиками для дестабілізації політичного простору.

По-третє, парламентська форма правління суттєвим чином стимулює до розвитку внутрішньопартійної демократії. Партія має шанси на перемогу в політичній боротьбі тільки за умови наявності внутрішньопартійної конкуренції і залучення кращих зі свого складу до управління. Таким чином, це, загалом, стимулює політичну систему до використання механізмів демократії для залучення до управління суспільством „кращих” – тобто таких, які здатні діяти найбільш продуктивно, з погляду загальних інтересів суспільства.

По-четверте, цей формат характеризується високим рівнем динамічності. Закладений механізм веде не тільки до конкуренції між партійними програмами, але й до конкуренції в середині політичних партій. Потенційні можливості доволі частоті зміни політичних лідерів практично унеможливує „звікання до влади”, чим мінімізує ризики узурпації влади.

Можна і далі виокремлювати деякі позитиви саме цієї форми правління, але слід зазначити, що її запровадження в Україні є найменш вірогідною через декілька причин. Найбільш вагомою причиною є певні риси політичної культури українського суспільства, які склалися на сьогодні. До цих рис належить схильність широкого загалу до підтримки одноосібного лідерства та завищені очікування реформістських перетворень з боку лідера „месіанського” зразка. Саме окрема особистість з „правильною” риторикою, яку сприймає широкий загал як силу, здатна змінювати життя на краще, при чому без їх активної участі. „Ми Вас обрали, тепер робіть нас щасливими”, – саме таким гаслом можна відобразити домінуючі риси сучасної соціальної психології в Україні.

Автори статті „Політична система України у контексті багатокомпонентних класифікацій” зазначають, що „ще одним важливим аспектом, який значною мірою впливає на функціонування політичної системи нашої країни, є ціннісно-ідеологічна неоднорідність українського суспільства. Ця тенденція має свій досить тривалий прояв у результатах виборів” [12, с. 68].

Найбільш реалістичним бачиться процес удосконалення, або модернізації існуючої політичної системи України. При цьому, важливо визначитися з питанням про те, в чому саме може полягати це удосконалення? У зв’язку з цим необхідно, щоб політична еліта набула здатності усвідомити необхідність фундаментальних перетворень у системі державного менеджменту. Вона повинна погодитися і бути здатною взаємодіяти в своїй середині за певними правилами, в основі яких лежать не корпоративні зв’язки замкнутої богемі, а відкрита конкуренція і змагальність. Базою цієї згоди є усвідомлення гарантії безпечності наслідків політичної боротьби саме на таких умовах. Для більш глибокого розуміння того, про що йдеться, слід звернути увагу на те, що на сьогодні ми маємо ситуацію, за якої практично всі дієві особи політичної верхівки за результатами своєї діяльності мають не безпідставно високі ризики переслідування з боку тих, хто після них приходить до влади.

Так, для Президентів України Л. Кучми і В. Януковича до сьогодні реальними є перспективи карного переслідування. Їх приклад не дозволяє мати відчуття безпеки для широкого загалу інших керівників, які мають певний багаж „помилки”, за які, за бажання, їх можна притягнути до відповідальності. Саме ця обставина примушує осіб, які свого часу зловживали владою, до останнього боротися за утримання її в своїх руках. Через це загроза узурпації влади зумовлена не простим бажанням зберегти владу задля насолоди, а, відповідно до власне вітчизняних традицій, в основі узурпації лежать інші мотиви. Влада в таких умовах розглядається як засіб гарантії безпеки та збереження життя.

Такого роду зауваження є певною відповіддю на існуючі в суспільстві побоювання наявних можливостей для узурпації влади в нашій політичній практиці та того, що „сильні президенти” в нас не укорінювалися. Приймаючи рішення про використання тієї чи іншої форми правління, треба чітко усвідомлювати ту обставину, що в нашій традиції за прагненням до узурпації завжди стояли потреба в недоторканності і страх відповідальності за вчинене в період перебування при владі. Політична культура можновладців, які розпочинають свою політичну кар’єру, не передбачає жорсткої боротьби за повноваження на „довгий термін”, але після накопичення неоднозначних результатів своєї роботи їм часто доводиться вживати заходів, щоб залишатися при владі.

Крім того, ще одна риса політичної культури частини українського суспільства полягає в тому, що на підсвідомому рівні в неї склалося несприйняття спроб узурпації влади. Для поточної політичної ситуації це є певним запобіжником, хоч і не абсолютною гарантією. „Сильні президенти” в дійсності мають мало шансів на підтримку більшості нашого суспільства, але саме їх доволі значна частина суспільства прагнула привести до влади, сподіваючись на те, що їх сила допоможе втілити в життя сподівання на краще життя, яке вони отримують з рук свого кумира.

Ці ілюзії з часом натикалися на розуміння того, що „кумири” йшли до влади, щоб робити щасливими себе та своїх близьких, а не тих, хто за них віддавав свої голоси. „Кумири швидко падають” від обожнювання, яке швидко трансформується в негативне сприйняття з усіма наслідками. У зв’язку з цим сьогодні очевидними і найбільш актуальними завданнями в питаннях удосконалення політичної системи України через впровадження найбільш оптимальної форми правління є потреба формування ситуації, в якій всі політичні гравці зможуть залишати свої посади, „видихаючи з полегшенням”.

Найбільш прийнятною була б ситуація, коли того чи іншого популярного та авторитетного громадського діяча треба було б заохочувати до участі в заходах, пов’язаних з отриманням „високої посади”. Тобто, формування ситуації, пов’язаної з феноменом В. Гавела, який зміг, залишивши відповідно до визначеного терміну посаду Президента Чехії, повернутися на попереднє місце своєї роботи в художній театр.

Окремим питанням залишається завдання щодо усвідомлення чинників, які здатні сприяти розвитку подібної політичної ситуації в українському суспільстві. Іншими словами, це питання про те, як до цього дійти або як

взагалі стати на цей шлях. Пошук відповіді на такого роду питання може бути окремим предметом дослідження. Стратегічно цей процес ґрунтується на якісних зрушеннях в існуючій системі освіти та культивуванні певних юридичних норм, які передбачають і забезпечують прозору звітність та невідворотну відповідальність за протиправні дії для будь-кого в цій країні.

Народна депутатка України В. Подгорна у своїй доповіді під час круглого столу, проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень у жовтні 2022 року, звернула увагу на прагнення окремих депутатів до більшої ролі Уряду в сучасній політичній системі. Зокрема, вона зазначила, що Кабінет Міністрів України у попередні роки складався переважно з міністрів не з-серед висуванців із депутатського корпусу, які мають мандат довіри від своїх виборців, а з найнятих людей (так звані „технократичні” уряди). Такі урядовці не відчували відповідальності перед своїми виборцями і партіями, які їх висунули. Природа їх відповідальності, скоріше, суто професійна. Це важливий аспект політичної відповідальності. Тим не менше, перевага виконавчих інститутів влади порушує баланс владних авторитетів і компетенцій, що не сприяє стійкості політичній системі. Це також визначається Конституцією України, яка теж потребує реформування [15].

Поширена практика в нашій країні звільнення з посади за власним бажанням через незадовільну роботу не може бути варіантом і повинна бути подоланою, оскільки світовий досвід доводить, що за політичну діяльність треба обов'язково відповідати. В політичному процесі повинно діяти правило, відповідно до якого „гарні результати” політичної діяльності забезпечують підтримку та відповідну винагороду, але якщо результати погані, то це втрата довіри та невідворотні покарання. Саме серйозні покарання задля того, щоб ті, хто мріє взяти на свої плечі тягар влади, не сприймали це як гарантовані „нагороду” та „задоволення”, а у разі прийняття рішення обійняти посаду розуміли всю серйозність можливої відповідальності на зразок „афінської традиції”. Такого роду підхід не суперечить зазначеному вище твердженню про необхідність забезпечити умови для природної ротації політичних діячів, які, досягнувши визначених політичних цілей, можуть перейти до зваженої підтримки своїх політичних наступників.

Крім того, завдання з удосконалення існуючої політичної системи в нашій країні обов'язково треба пов'язати з необхідністю усунення кричущих суперечностей, які є критичними для організації управління суспільством на всіх рівнях. До них належать неузгодженості в повноваженнях та відповідальності вищих органів гілок влади, їх взаємовідносинах між собою та інститутом глави держави.

Обираючи „президентську модель” форми правління та організації державного менеджменту в нашій країні, першим кроком повинна стати передача президенту повноважень голови виконавчої влади з правом формування всього складу уряду за результатами президентської виборчої кампанії.

Повноваженням вищого органу виконавчої влади може бути наділений не Офіс, а саме Адміністрація президента. Відповідно, вищий законодавчий орган усувається від прямої участі в процесі формування

уряду і його побажання з цього питання можуть мати лише дорадчий характер. За інститутом президента слід залишити право вето, але суттєвим чином обмежити умови, які б могли бути підставою для глави держави скористатися правом розпуску парламенту. Парламент повинен зберігати право і чіткі умови і процедуру усунення президента з посади. Президента слід позбавити права видавати укази, які мають силу закону. Укази Президента не можуть відзначатися загальним нормативним значенням і повинні бути спрямовані на організацію управлінської діяльності підпорядкованих йому відомств.

Наступною є ще одна кричуща суперечність, яка пов'язана з організацією взаємодії центральних і територіальних органів управління. На сьогодні представники територіальних органів державного управління мають подвійне підпорядкування. З одного боку, вони виконують постанови і вказівки центральних урядових відомств, а з іншого боку, вони покликані впроваджувати в життя вказівки президента та його адміністрації. В умовах політичної єдності глави держави з парламентом та урядом така ситуація видається прийнятною, але абсолютно зрозуміло, що в умовах відсутності такої єдності – це глухий кут, який здатний паралізувати всю систему публічного управління в країні.

У разі переходу до Офісу президента повноважень виконавчої гілки влади ця суперечність усувається автоматично. Більше того, державна вертикаль публічного управління отримує можливості для злагодженої діяльності як у центрі, так і на місцях. Цей процес має супроводжуватися адміністративною реформою, результатом якої повинна стати правова співпраця державних префектів з органами місцевого самоврядування. У всьому цьому процесі перетворень окреме місце належить удосконаленню взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади зі судовою гілкою. Саме по собі це дуже багатогранне питання. Йому треба теж приділити належну увагу в окремому дослідженні.

Якщо розглядати це питання стратегічно, то слід мовити про реальне досягнення органами судочинства правової незалежності та організаційної впорядкованості. З організаційної точки зору, абсолютно недоречним бачиться функціонування Конституційного Суду, який слід усунути, передавши конституційну юрисдикцію Верховному Суду України. Практика показала широкі можливості кон'юнктурного підходу цього органу до внутрішньої боротьби різних політичних сил у середині органів державної влади.

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, слід наголосити на тому, що українське суспільство за часи незалежного розвитку змогло розбудувати сучасну та демократичну політичну систему, яка показала доволі міцну свою природу.

Діюча політична система, основи якої закріплені в Конституції України, зазнавала неодноразових спроб її перебудови в умовах наявного політичного протистояння, що, значною мірою, зумовило наявність в її конструкції цілої низки суперечностей та протиріч.

У цьому зв'язку, удосконалення саме політичної системи є одним з найбільш нагальних і складних питань розвитку українського суспільства. Як уже зазначалося, найбільш оптимальним варіантом вирішення питань

розвитку політичної системи України могла б бути діяльність з підтримки процесу розбудови парламентарної форми демократії.

Разом з тим, стримуючою обставиною цього процесу є доволі складна нормативна база та певний ціннісний ряд складових сучасної політичної культури українського суспільства.

Завдання з удосконалення взаємодії провідних політичних інститутів є надзвичайно важливим у контексті забезпечення домінування правових засад управління для всіх вищих органів влади в Україні.

Бібліографічні посилання

1. Савченко І. Г. Реформування політичної системи України: виклик сучасності. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія „Питання політології”*. 2010. № 885. С. 109–114.
2. Ніколаєва М. І. Політична система сучасної України: процеси інституціональних змін та стабілізації : автореф. дис. ... к. політ. н. : 23.00.02. Одеса, 2003. 18 с.
3. Гапоненко В. А. Концептуальна модель інституційних передумов демократизації політичної системи України : автореф. дис. ... д. політ. н. : 23.00.01. Київ, 2020. 26 с.
4. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії : монографія / за ред. А. І. Кудряченка. Київ : НІСД, 2007. 396 с.
5. Проблеми модернізації політичних систем сучасності : монографія / за ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2008. 320 с.
6. Грижбовська Т. С. Особливості становлення та розвитку політичних систем пострадянських країн. *Політикус*. 2018. Вип. 1. С. 36–40.
7. Левенець Ю. А. Політична система сучасної України: категоріальний аналіз. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2009. Вип. 17. С. 8–9.
8. Матвійчик А. Тенденції розвитку політичної системи сучасної України в контексті європейського досвіду. *Наукові записки / Курасівські читання-2005. Сер. „Політологія і етнологія”*. 2006. Вип. 30. Кн. 2. С. 329–341.
9. Михальченко М. Політична система в Україні: що ми модернізуємо? *Віче*. 2011. № 1. С. 27–30.
10. Москалець Н. В. Досвід і проблеми реформування політичної системи в Україні на сучасному етапі. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2012. № 7. С. 3–8.
11. Сологуб І. Політична система України: чи потрібен „капітальний ремонт”? *Вокс Україна*. 2019. URL: <https://voxukraine.org/politichna-sistema-ukrayini-chi-potriben-kapitalnij-remont/> (дата звернення: 14.01.2023).
12. Приходько С., Ільченко А., Макарець С. Політична система України у контексті багатокомпонентних класифікацій. *Політикус*. 2021. Вип. 5. С. 65–70.
13. Бабенко К. А. Феномен біцефалізму виконавчої влади в процесі конституційного розвитку України. *Шостий апеляційний адміністративний суд*. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/434-fenomen-bitsefalizmu-vikonavchoji-vladi-v-protsesi-konstitutsijnogo-rozvitku-ukrajini.html/> (дата звернення: 19.01.2023).
14. Пильгун Н. В., Слущька О. С. Теоретико-правовий аналіз політичної системи України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 5 (40). С. 11–15.
15. Політична система України в умовах війни. *Національний інститут стратегічних досліджень. Круглий стіл 07.11.2022*. URL: <https://niss.gov.ua/en/node/4720/> (дата звернення: 11.01.2023).

References

1. Savchenko I. H. Reformuvannya politychnoi systemy Ukrainy: vyklyk suchasnosti. *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina, serii „Pytannia politolohii”*. 2010. No. 885. S. 109–114. (Reforming the political system of Ukraine: the challenge of modernity).
2. Nikolaieva M. I. Politychna sistema suchasnoi Ukrainy: protsesy instytutsionalnykh zmin ta stabilizatsii : avtoref. dys. ... k. polit. n. : 23.00.02. Odesa, 2003. 18 s. (Political system of modern Ukraine: processes of institutional changes and stabilization).
3. Haponenko V. A. Kontseptualna model instytutsiinykh peredumov demokratyzatsii politychnoi systemy Ukrainy : avtoref. dys. ... d. polit. n. : 23.00.01. Kyiv, 2020. 26 s. (Conceptual model of institutional prerequisites for the democratization of the political system of Ukraine).
4. Politychna sistema i hromadianske suspilstvo: yevropeiski i ukrainski realii : monohrafiia / za red. A. I. Kudriachenka. Kyiv : NISD, 2007. 396 s. (Political system and civil society: European and Ukrainian realities).
5. Problemy modernizatsii politychnykh system suchasnosti : monohrafiia / za red. L. M. Herasinoi, O. H. Danyliana. Kharkiv : Pravo, 2008. 320 s. (Problems of modernizing the political systems of our time).
6. Hryzhbovska T. S. Osoblyvosti stanovlennia ta rozvytku politychnykh system postradianskykh krain. *Politykus*. 2018. Vyp. 1. S. 36–40. (Peculiarities of formation and development of political systems of post-Soviet countries).
7. Levenets Yu. A. Politychna sistema suchasnoi Ukrainy: katehorialnyi analiz. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei*. 2009. Vyp. 17. S. 8–9. (Political system of modern Ukraine: categorical analysis).
8. Matviichyk A. Tendentsii rozvytku politychnoi systemy suchasnoi Ukrainy v konteksti yevropeiskoho dosvidu. *Naukovi zapysky / Kurasyvski chytannia-2005. Ser. „Politolohiia i etnologhiia”*. 2006. Vyp. 30. Kn. 2. S. 329–341. (Trends in the development of the political system of modern Ukraine in the context of European experience).
9. Mykhalchenko M. Politychna sistema v Ukraini: shcho my modernizuiemo? *Viche*. 2011. No. 1. S. 27–30. (The political system in Ukraine: what are we modernizing?).
10. Moskalets N. V. Dosvid i problemy reformuvannya politychnoi systemy v Ukraini na suchasnomu etapi. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. 2012. No. 7. S. 3–8. (Experience and problems of reforming the political system in Ukraine at the current stage).
11. Solohub I. Politychna sistema Ukrainy: chy potriben „kapitalnyi remont”? *Voks Ukraina*. 2019. URL: <https://voxukraine.org/politichna-sistema-ukrayini-chi-potriben-kapitalnij-remont/> (The political system of Ukraine: is there a need for an "overhaul"?).
12. Prykhdok S., Ilchenko A., Makarets S. Politychna sistema Ukrainy u konteksti bahatokomponentnykh klasyfikatsii. *Politykus*. 2021. Vyp. 5. S. 65–70. (The political system of Ukraine in the context of multicomponent classifications).
13. Babenko K. A. Fenomen bitsefalizmu vykonavchoi vlady v protsesi konstytutsiinoho rozvytku Ukrainy. *Shostyi apeliatsiinyi administratyvnyi sud*. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/434-fenomen-bitsefalizmu-vikonavchoji-vlady-v-protsesi-konstitutsijnogo-rozvitku-ukrajini.html/> (The phenomenon of executive power bicephalism in the process of constitutional development of Ukraine).
14. Pylhun N. V., Slutska O. S. Teoretyko-pravovyi analiz politychnoi systemy Ukrainy. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. 2021. Vyp. 5 (40). S. 11–15. (Theoretical and legal analysis of the political system of Ukraine).
15. Politychna sistema Ukrainy v umovakh viiny. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzen. Kruhlyi stil* 07.11.2022. URL: <https://niss.gov.ua/en/node/4720/> (The political system of Ukraine in the conditions of war).

Стаття надійшла до редакції 12.03.2023

Інструменти деліберативної демократії: можливості застосування у воєнний та повоєнний час в Україні

Тетяна Андрійчук,
кандидат політичних наук,
Секретаріат Кабінету
Міністрів України

Tetiana Andriichuk,
Candidate of Political
Sciences,
Secretariat of the Cabinet
of Ministers of Ukraine

ORCID: 0000-0003-3832-6252,
andrtet@gmail.com

Анотація. Концепція деліберативної (до-радчої) демократії є однією зі спроб удосконалити та „розширити” межі сучасної представницької демократії. Вона покликана привнести додаткові механізми вдумливого, аргументованого і ширшого обговорення суспільно важливих питань, а також використовувати консенсусний потенціал деліберації для залагодження конфліктів, розгляду чутливих питань.

Враховуючи значну увагу до цієї концепції з боку інституцій Європейського Союзу та міжнародних організацій, а також суспільний запит на обговорення важливих питань функціонування

держави навіть в умовах повномасштабної російської агресії, у статті досліджуються можливості й особливості застосування інструментів деліберативної демократії під час війни та очікуваного повоєнного відновлення.

Автор аналізує результати досліджень досвіду інших країн, травмованих війнами чи насильницькими конфліктами, а також тенденції 2022 – початку 2023 років, які свідчать про формування в Україні ініціатив з обговорення засадничих питань розвитку держави, повоєнної відбудови, можливих змін суспільного договору. Це є основою для обґрунтування актуальності пошуку ефективних інструментів деліберації для підвищення результативності обговорень і залагодження можливих ресурсних й інших конфліктів.

У статті також аналізуються особливості попереднього досвіду впровадження в Україні низки інструментів громадської участі, зокрема, проблеми організації публічних консультацій, роботи громадських рад, опитувань у мобільному додатку „Дія”. За результатами відзначається потреба в удосконаленні цих інструментів та підвищенні їх деліберативного потенціалу. Крім того, проаналізовано позитивний досвід упровадження низки інших, відносно нових для України, деліберативних практик (зокрема, діалогу та публічних консультацій у діалоговому підході), який може стати основою для організації деліберативних обговорень під час війни та повоєнного відновлення.

Ключові слова: деліберація, деліберативна демократія, політична участь, публічні консультації, діалог, конфлікт, консенсус.

Tools of deliberative democracy: possibilities of application in wartime and post-war times in Ukraine

Abstract. The concept of deliberative democracy is one of the attempts to improve and „expand” the boundaries of modern representative democracy. It exists to

bring additional mechanisms for thoughtful, reasoned and broader discussion of socially important issues, as well as to use the consensus potential of deliberation to resolve conflicts and consider sensitive issues.

Taking into account the considerable attention paid to this concept by the European Union and international organizations, as well as the public demand for discussion of important issues of the functioning of the state even in the conditions of full-scale Russian aggression, the article examines the possibilities and features of using the tools of deliberative democracy during the war and the expected post-war recovery.

The author analyzes the results of researches on the experience of other countries traumatized by wars or violent conflicts, as well as the trends of 2022 – the beginning of 2023, which indicate the formation of initiatives in Ukraine to discuss the fundamental issues of state development, post-war reconstruction, and possible changes to the social contract. This is the basis for substantiating the relevance of the search for deliberation tools to increase the effectiveness of discussions and resolve possible resource and other conflicts.

The peculiarities of the previous experience of implementing a number of public participation tools in Ukraine, in particular the problems of organizing public consultations, the work of public councils, surveys in the Diya mobile application, are also analyzed in the article. According to the results, the need to improve these tools and increase their deliberative potential is noted. In addition, the positive experience of implementing a number of other, relatively new for Ukraine, deliberative practices (in particular, dialogue and public consultations in a dialogical approach) was analyzed. The author notes that this experience can become an important basis for organizing deliberative discussions during the war and post-war reconstruction.

Key words: deliberation, deliberative democracy, political participation, public consultation, dialogue, conflict, consensus.

Постановка проблеми. Попри утвердження демократичної форми правління як ознаки розвиненої держави в сучасному світі політична наука далека від ідеалізації феномену демократії та не припиняє осмислювати проблеми демократичних систем. Точаться дискусії, чому ці системи не завжди є ефективними з точки зору управління, реагування на потреби громадян та балансування інтересів різних груп. Досліджуються ризики, з якими стикаються демократії, зокрема зростання популізму, внутрішніх конфліктів, відчуженості громадян від політичної участі та недовіри до представницьких інститутів. Якщо раніше еволюційний розвиток демократії ґрунтувався на поступовому розширенні електоральної участі, то сьогодні тривають обговорення, як посилити громадську участь поза електоральними процесами.

Однією зі спроб удосконалити та „розширити” межі сучасної представницької демократії є концепція деліберативної (дорадчої) демократії. Її концептуальний розвиток розпочався ще у 1960–1970 роках. Водночас справжній „деліберативний поворот” мав місце у 1980–1990 роках [1, р. 3–4].

В основі деліберативної демократії – ідея використовувати деліберацію (виважені, розсудливі, аргументовані обговорення) для пошуку шляхів розв’язання суспільних проблем. Важко не погодитися з думкою, що загалом

ідеї та практики публічних обговорень питань політики „такі ж старі, як і сама демократія, та зародилися ще в стародавніх Афінах” [2, р. 1]. Але новітня концепція деліберативної демократії є спробою адаптувати такі ідеї на іншому етапі суспільного розвитку та втілити їх у сучасних публічних практиках.

Загалом концепція деліберативної демократії не є нормативно уніфікованою. Дослідники пропонують різні підходи до способів її впровадження, наприклад:

1) розвиток парламентської деліберації, коли законодавчі органи виступають як „деліберативні асамблеї” (Дж. Бессет, М. Стінберген, Дж. Туліс, Дж. Ур, Ю. Штейнер та ін.);

2) залучення громадян, їх об'єднань, інших суспільних акторів до поінформованого і виваженого обговорення важливих державних рішень, ініціатив (Дж. Драйзек, Д. Кахане, К. Росс, Дж. Форестер та ін.). Це можуть бути дорадчі опитування (Дж. Фішкін), деліберативні форуми (Е. Міхельс, К. Страндберг, Х. Бінема та ін.), фасилітовані деліберативні обговорення, діалоги (Дж. Форестер), громадські журі (М. Барнес, Г. Сміт, С. Уельс та ін.) тощо;

3) розвиток неформалізованих суспільних дискурсів як невід'ємної частини суспільного життя (Дж. Боман, Ю. Габермас, Дж. Мансбридж, Дж. Паркінсон, С. Чемберс та ін.).

Попри таке різноманіття підходів, можна стверджувати, що загалом деліберативна демократія покликана привнести до „класичної” представницької демократії додаткові механізми вдумливого, аргументованого обговорення суспільно важливих питань або конкретних державних рішень. Це, в свою чергу, має посилювати політичну участь та легітимізувати політичні процеси у міжвиборчі періоди. Нормативним ідеалом є також залагодження конфліктів та орієнтованість на наближення до консенсусу стосовно способів врегулювання чутливих чи конфліктних питань – навіть якщо консенсус не є кінцевою метою і учасники відстоюватимуть власні інтереси, очікується, що „загальним інтересом буде легітимність результатів у вигляді розуміння обґрунтувань усіх, хто буде під їхнім впливом” [3, р. 309].

Сьогодні спостерігається особлива увага до деліберативної демократії з боку міжнародних організацій та ініціатив, що може стати новим „деліберативним поворотом”. Так, у 2022 році Рада Європи розпочала розроблення „першого європейського стандарту деліберативної демократії” – рекомендацій Комітету міністрів державам-членам [4]. У 2021 році Організація економічного співробітництва та розвитку запропонувала Керівництво для політиків і державних службовців „Вісім шляхів інституціоналізації деліберативної демократії” [5]. Міжнародна Ініціатива „Партнерство “Відкритий Уряд””, що об'єднує понад 70 країн, у спеціальному посібнику рекомендує урядам застосовувати деліберацію для глибшого розуміння проблем, залучення громадськості до вироблення політики і балансування конкуруючих інтересів [6, р. 10].

Важливо звернути увагу на впровадження інструментів деліберативної демократії на рівні Європейського Союзу. Йдеться як про публічні консультації, так і спеціально розроблені громадянські діалоги [7, р. 314–316], деліберативний проєкт „EuroPolis” [8].

Враховуючи, що Україна перебуває на євроінтеграційному шляху, належить до держава-членів Ради Європи та учасниць Ініціативи „Партнерство „Відкритий Уряд””, аналіз стану та перспектив упровадження інструментів деліберативної демократії, водночас з урахуванням особливостей воєнного стану, є актуальним напрямом дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри час, який минув після так званого „деліберативного повороту”, розвиток положень концепції деліберативної демократії триває. Західні дослідники осмислюють її сильні та слабкі сторони, роль у політичних процесах (Дж. Драйзек [9], Дж. Менсбридж, Дж. Боман, С. Чемберс [10] та ін.), працюють над удосконаленням інструментів деліберативної демократії та випробуванням їх на практиці (В. Андерсен, К. Гансен [11], Дж. Фішкін, Р. Лускін, Р. Джовелл [12], Т. Бурхардт [13], М. Маккой, П. Скаллі [14] та ін.), пропонують способи зробити цю модель більш учасницькою, навіть через поєднання концепцій деліберативної та партисипаторної демократії (К. Лафонт [15], М. Воррен [16] та ін.).

В Україні протягом останніх років також формується певний досвід наукового й емпіричного осмислення положень деліберативної демократії. Її нормативні особливості й розробки іноземних дослідників у своїх працях аналізували, зокрема, О. Волошенюк, Ю. Герман, Д. Кірюхін, А. Ковальов, А. Колодій, С. Мамчак.

Серед нещодавніх наукових публікацій, що поглиблюють теоретичні дослідження у цій сфері, – наукова розвідка О. Токовенка та О. Третяка стосовно розмежування публічної сфери політики та деліберативної демократії, що є внеском в осмислення різних рівнів політичної участі [17]. Трансформація маркерів теорії деліберативної демократії досліджена в нещодавній праці Н. Ротар, в якій наголошено на таких важливих факторах, як різноманітність інструментів деліберативної демократії, її взаємозв’язок з легітимністю та цінність пошуку консенсусу під час деліберативних обговорень, навіть попри умовну можливість його досягнення [18].

Враховуючи тісний зв’язок концепції деліберативної демократії з проблематикою взаємодії держави та громадянського суспільства, слід відзначити важливість для аналізу розвитку деліберативної демократії відповідних праць низки інших дослідників (зокрема, І. Кресіної, О. Корнієвського, О. Майбороди, П. Манжолі, Ю. Шайгородського).

Водночас осмислення потребує нове для української політичної науки питання стосовно перспектив розвитку демократичних процесів в Україні як країни, що перебуває в умовах воєнного стану. Отже, метою цієї статті є визначити можливості й особливості застосування інструментів деліберативної демократії під час війни та очікуваного повоєнного відновлення.

Виклад основного матеріалу. Як уже відзначалося, Європейський Союз, міжнародні організації та ініціативи приділяють значну увагу питанням упровадження деліберативної демократії. Відповідно, Україна як кандидат на членство в ЄС, член Ради Європи та учасниця Ініціативи „Партнерство “Відкритий Уряд”” природно стикатиметься з потребою застосовувати деліберативні практики принаймні відповідно до рекомендацій, вироблених на міжнародному рівні. Однак, на наш погляд, це може мати лише обмежений вплив на реальну політичну практику. Результативність упровадження інструментів деліберативної демократії суттєво залежатиме від „внутрішнього” запиту як з боку суспільства, так і державних інституцій, а також від розуміння, які додаткові вигоди може привнести деліберативна у політичні процеси, що впливатиме на готовність суспільних акторів долучатися до деліберативних обговорень, а державних інституцій – витратити час та ресурси на їх організацію.

І в цьому контексті, на нашу думку, першочергово має розглядатися консенсусний потенціал деліберативної демократії, покликаний сприяти подоланню конфліктів, формуванню взаєморозуміння між різними сторонами та пошуку консенсусу щодо чутливих для суспільства питань. Це особливо важливо для молодих демократій. Можемо погодитися з Ю. Шайгородським, що у країнах, які торують шлях демократичних перетворень, досить часто виникають, посилюються і поглиблюються дезорієнтаційні процеси. Ключовими стають проблеми ціннісної єдності, подолання ціннісних суперечностей, зрештою – визначення шляхів подальшого розвитку [19, с. 309].

Сьогодні, на десятому році російсько-української війни та другому році російського повномасштабного вторгнення, соціологічні дослідження свідчать, що українське суспільство, як ніколи, об’єднано, насамперед, стосовно таких стратегічних питань, як напрям розвитку країни [20], довіра до ЗСУ, президента, інших інституцій, залучених до захисту країни [21]. Однак понад 80% громадян вважають, що треба бути обережними з людьми, особливо „чужими” [20]. Відповідно – під загрозою базова довіра членів суспільства один до одного, а отже, і практики співпраці у публічному дискурсі. Це може спричинити й розвиток нових диференціацій та конфліктів.

Уже зараз попри те, що, згідно з опитуваннями, близько 70% постійних мешканців громад позитивно ставляться до внутрішньо переміщених осіб (ВПО) [22], дослідження потреб та запитів громад фіксують, що завищені очікування швидкої соціалізації ВПО призводять до розчарувань мешканців та формування відчуття невдячності й несправедливості [23, с. 24–25]. Також, на думку В. Паніотто, нова соціальна диференціація вже проявляється у різниці в ставленні до громадян, які виїхали за кордон, залежно від їх статі та причин виїзду. Залишається суперечливим і питання використання російської мови, а новою проблемою, що може порушити інтегрованість суспільства, є ставлення до українців на окупованій території та питання колаборації [24].

Слід врахувати і нещодавній досвід післякризового розвитку суспільно-політичної ситуації в Україні – безпосередньо після Революції гідності та

початку російського вторгнення. У той час актуалізувався суспільний запит на „переукладання” нового суспільного договору (у формальний спосіб – у вигляді змін до Конституції чи принаймні неформальний – узгодження суспільством і політичними акторами нових стратегічних засад розвитку держави). Відповідно, розпочалися деліберативні процеси з цього питання, насамперед у громадському секторі, що, в свою чергу, формувало певну готовність у провідних політичних акторів. Однак суттєвого розвитку відповідні процеси не набули, тому ідея масштабних суспільних дискусій з цих питань у 2017 році видавалася дослідникам уже не такою однозначною перспективою [25, с. 242]. Водночас після повномасштабного вторгнення ідея обговорення нових засад суспільного договору знову актуалізувалася, при чому як у середовищі громадських експертів [26; 27], так і посадовців [28]. Реалізувати цей суспільний запит без застосування інструментів деліберативної демократії буде достатньо складно.

Крім того, розвиток повоєнної країни відбуватиметься в умовах обмежених ресурсів. Тому чутливими та потенційно конфліктними для суспільства стануть такі питання відбудови: вибір галузей промисловості чи територій для надання підтримки, конкретні кроки у зруйнованих чи постраждалих громадах. Вирішення цих питань також потребуватиме досягнення певного консенсусу як серед провідних політичних акторів, так і в суспільстві в цілому або в конкретній громаді.

Чи є інструменти деліберативної демократії найкращими для застосування в умовах, в яких на сьогодні перебуває Україна? Дати однозначну відповідь достатньо складно. Тривале протистояння Української держави російському агресору не має прямих аналогів з часу завершення Другої світової війни. При цьому сучасний досвід застосування широких деліберативних обговорень у суспільствах, травмованих війною або іншими видами насильницьких конфліктів, насправді достатньо обмежений як кількісно, так і географічно. Однак це не виключає можливості принаймні орієнтуватися на досвід таких країн.

Так, деякі дослідники вважають процес розроблення конституції в ПАР моделлю для суспільств, травмованих війною чи іншими видами насильницьких конфліктів. Широкий деліберативний процес у цій країні тривав сім років і супроводжувався реалізацією комплексної освітньої програми. При цьому саме „повільний і громіздкий характер процесу”, на думку дослідників, „був основою його успіху” [29, р. 4–5]. Деліберативному підходу в ПАР протиставляються конституційні процеси в Руанді та Афганістані, де обговорення не були широкими та тривалими й не дозволили наблизитися до консенсусу та подолати лінії суспільних конфліктів [29, р. 5].

Також досвід окремих країн засвідчує, що контексти повоєнної чи постконфліктної реконструкції формують потребу в інституційних механізмах, що сприятимуть вибору серед альтернативних пріоритетів і допомагатимуть розглядати конкурентні претензії та досягати консенсусу. Як наголошує М. Дорнбос, який вивчав досвід виходу низки країн з тривалих конфліктів і руйнувань, ресурсні конфлікти в таких умовах мають шанс

бути належно розв'язаними лише за наявності адекватної інформації та деліберативної стосовно можливих наслідків рішень [30, р. 278–279].

С. Джерам та Д. Конверсі, аналізуючи використання інструментів деліберативної демократії у Країні Басків, указують на незначну результативність подібних спроб саме під час конфлікту, водночас обґрунтовують думку, що постконфліктна ситуація відкриває нові вікна можливостей. У разі зникнення факторів загрози політичні актори вже не можуть виправдовувати свою непримиренність, а громадська думка виявляється менш розколотою, ніж позиції провідних політичних партій [31, р. 54].

М. Барнетт у праці, присвяченій стабілізації держав після військових конфліктів (на прикладі Афганістану, Іраку, ПАР), відокремлює „ліберальне” миробудування („peacebuilding”), яке „використовує шокову терапію, щоб підштовхнути держави до якогось заздалегідь визначеного бачення землі обітованої”, та „республіканське”, що наголошує на процесах деліберативної, надаючи „простір суспільним акторам самим визначати, що таке добре життя та як його досягти” [32, р. 90]. При цьому саме інструменти деліберативної є вельми важливими, оскільки вимагають публічного обґрунтування позицій і рішень, заохочують враховувати погляди інших і, можливо, навіть виявляти спільні інтереси та розвивати почуття спільності [32, р. 96].

Загалом, як відзначає С. Меддісон, для багатьох „розділених” суспільств деліберативна може залишатися недосяжною, крім випадків її структурованого та прагматичного застосування політичними елітами (на відміну від неструктурованих громадських ініціатив) [33, р. 189].

Для нашої держави важливо орієнтуватися і на власні політичні традиції та попередній досвід упровадження інструментів деліберативної демократії. Так, з 2004 року в Україні розвивається законодавство про публічні консультації (консультації з громадськістю) [34]. Урядом визначені такі форми консультацій з громадськістю: електронні консультації, публічні громадські обговорення (круглі столи, форуми, конференції, зустрічі, наради тощо), вивчення громадської думки. Слід звернути увагу, що після запровадження воєнного стану обов'язок проводити консультації нормативно не був обмежений – відповідно до змін до Регламенту Кабінету Міністрів вони не проводяться лише з питань, що пов'язані із забезпеченням обороноздатності держави, а також із виникненням загрози життю та/або здоров'ю населення [35]. Отже, на рівні законодавства проведення публічних консультацій, зокрема публічних громадських обговорень, під час повномасштабної війни визнається урядом можливим і важливим.

Одночасно з цим, також за урядовим рішенням [34], в Україні розвивається інститут громадських рад – консультативно-дорадчих органів, що мають функціонувати при усіх органах виконавчої влади. Такі ради покликані бути своєрідними постійними „громадськими форумами” для залучення інститутів громадянського суспільства до обговорення питань державної політики. При цьому механізм формування рад пройшов еволюцію від призначення керівництвом органу до обрання членів на зборах кандидатів від інститутів громадянського суспільства або через рейтингове

електронне голосування. На час воєнного стану уряд, як і у випадку публічних консультацій, не скасував функціонування громадських рад, лише обмежив публічні заходи з обрання їхнього нового складу, передбачивши продовження роботи попереднього до кінця війни [34].

Слід звернути увагу на ще один механізм, що почав функціонувати вже під час повномасштабної війни, – запроваджені урядом загальнонаціональні „опитування щодо ініціатив, спрямованих на вирішення питань державного управління у різних сферах суспільного життя” на Єдиному державному порталі електронних послуг та в застосунку „Дія” [36].

Окремо відзначимо законодавчі акти, які б мали сприяти розвитку деліберативної на місцевому рівні. Зокрема, Закон України „Про місцеве самоврядування в Україні” визначає такі інструменти, як громадські слухання, місцеві ініціативи, збори та ін. (хоча відповідний закон не деталізує вимоги до таких заходів, тому їх на свій розсуд може визначати кожен орган місцевого самоврядування) [37]. Також законодавством передбачений обов’язок проведення громадських слухань, інших обговорень з окремих, особливо важливих місцевих питань, зокрема, з питань містобудівної діяльності [38], побудови об’єктів, що можуть мати значний вплив на довкілля (нафтопереробні, газопереробні заводи, теплові електростанції, хімічні виробництва, кар’єри, потужності з інтенсивного вирощування птиці і свиней та ін.) [39].

Однак результативність запровадження інститутів деліберативної демократії залежить не лише від наявності законодавчих вимог, але й від особливостей практичного їх втілення, здатності забезпечити саме деліберативні, а не формальні обговорення.

З цього погляду, деліберативна можливість під час використання лише певних форматів публічних громадських обговорень і за умови спеціально розробленого процесу. Разом з цим українське законодавство не визначає вимог до вибору органами виконавчої влади форм і форматів публічних консультацій. Тому у більшості випадків органи виконавчої влади застосовують електронні консультації (близько двох третин консультацій міністерств до повномасштабного вторгнення проводилися саме таким чином [40]). Водночас ця форма не передбачає деліберативної. Громадські слухання, що проводяться на місцевому рівні, зокрема під час розгляду питань містобудування чи впливу певних об’єктів на довкілля, часто відбуваються формально. Серед яскравих прикладів – громадські слухання у с. Підгірне (Волинська область) стосовно відкриття ферми з потенційним негативним впливом на довкілля, які тривали 3 хвилини та 6 секунд [41]. Робота громадських рад при органах виконавчої влади також викликає низку зауважень як у контексті загальної ефективності їх роботи, так і можливості виконувати саме деліберативні функції [42, с. 8–9].

Практика проведення загальнонаціональних опитувань з використанням мобільного додатка Єдиного державного вебпорталу електронних послуг („Дія”) поки що не має деліберативного потенціалу, а подекуди бачиться маніпулятивною. Під час голосувань не надається належна інформація,

роз'яснення щодо варіантів рішень, їх сильних і слабких сторін [42, с. 9]. При цьому опитування в мобільному додатку „Дія” не відповідають і правилам проведення соціологічних досліджень та не можуть належним чином відображати думку громадян [43].

Незважаючи на перераховані обмеження механізмів громадських обговорень з точки зору деліберативності, не можна стверджувати, що в Україні загалом відсутні відповідні позитивні практики. При цьому активізація пошуку додаткових інструментів для цього мала місце саме після подій Революції гідності та на початку російської агресії й окупації частини української території. Важливим новим інструментом став спеціально розроблений формат обговорень під назвою діалог – фасилітований груповий процес, спрямований на покращення розуміння/стосунків між учасниками та прийняття рішень щодо спільних дій або розв'язання конфлікту [44, с. 17]). На відміну від формалізованих обговорень (наприклад, у форматі засідання за круглим столом чи громадських слухань), діалог передбачає неформалізовану деліберативність для з'ясування інтересів і потреб сторін, обговорення аргументів, формування емпатії та пошуку спільних підходів до вирішення проблемних питань. Упровадження цього інструменту в українську практику відбувалося спочатку як ініціатива міжнародних організацій (Координатор проєктів ОБСЄ в Україні, USAID та ін.) і низки українських неурядових організацій й ініціатив та стосувалося, насамперед, рівня громад. Наприклад, діалог як спеціальний інструмент використовувався для налагодження механізму співпраці ветеранів АТО, місцевої громади та місцевої влади в Дніпропетровській області; пошуку порозуміння щодо використання мов національних меншин в Ужгороді, Львові, Одесі, Чернівцях [45, с. 15–18]; досягнення згоди під час приєднання громад до міст обласного значення та ОТГ тощо [46].

Водночас, починаючи з 2016 року відбувалося впровадження інструментів деліберативності і в практику урядових публічних консультацій (так звані публічні консультації у діалоговому підході [44, с. 17]). Зокрема, Секретаріатом Кабінету Міністрів України застосовувалися спеціальні деліберативні формати заходів („світові кафе”, „майстерні майбутнього”, „відкриті простори” тощо) в межах підготовки планів дій з упровадження міжнародної Ініціативи „Партнерство „Відкритий Уряд””, обговорення проєкту Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства, інших питань взаємодії органів влади та громадськості. За підтримки Координатора проєктів ОБСЄ в Україні були підготовлені рекомендації для державних службовців стосовно використання діалогу під час упровадження реформ [44]; у співпраці зі Секретаріатом Кабінету Міністрів України проводилися тренінги з питань застосування елементів діалогу у публічних консультаціях. До прикладів найширших деліберативних обговорень, що були реалізовані в Україні з ініціативи державних органів, можна віднести інклюзивні позапарламентські публічні консультації „Через консенсус – до змін у Конституції у частині децентралізації”, процес яких супроводжували фасилітатори – фахівці з організації діалогу [47].

З початком повномасштабного вторгнення російського агресора в Україну як для державних органів, так і для суспільства у пріоритеті були питання виживання. Однак поступове звільнення українськими військовими значної частини населених пунктів дещо підвищило рівень безпеки, і в публічному дискурсі став помітним запит на широке обговорення інших актуальних для суспільства питань. Зокрема, як і в багатьох країнах, травмованих війною чи насильницькими конфліктами, актуалізувалося питання суспільного договору та внесення можливих змін до Конституції після війни. Деліберація з цього питання вже розпочалася в громадському та експертному середовищі [48].

Незважаючи на продовження війни, ще одним питанням, яке актуалізувало спроби застосування інструментів деліберації, стала робота українського уряду за підтримки міжнародних організацій над визначенням пріоритетів повоєнної відбудови. Для розроблення цих пріоритетів був створений спеціальний майданчик – Національна рада з відновлення України від наслідків війни як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. 24 робочі групи Ради мають забезпечити обговорення з різних питань державної політики за участю представників як державних органів, так і громадського сектору, експертів. Однак роботу Ради складно назвати достатньою з точки зору забезпечення широкої деліберації. З одного боку, напрацьовані робочими групами матеріали були використані українським урядом під час підготовки плану відбудови, представленого на конференції в Лугано (Швейцарія). З другого – показово, що представники українського громадського сектору і надалі самостійно ініціювали додаткові деліберативні обговорення, поглиблюючи відповідні напрацювання із залученням експертів як з громадського, так і державного сектору [49].

Це свідчить, що пошук і застосування результативних інструментів деліберації в Україні не втрачає актуальності. При цьому, враховуючи завдання нещодавно затвердженого плану заходів до 2024 року щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки [50], український уряд визнає наявність проблемних питань у практиці проведення публічних консультацій і діяльності громадських рад. Тому було заплановане удосконалення відповідного законодавства, розроблення рекомендацій. Пріоритетним визначено і подальше впровадження інструменту діалогу як підходу до вирішення чутливих питань, розв'язання конфліктів.

Окремо слід відзначити появу вже під час повномасштабної війни нових проєктів із посилення за міжнародної підтримки деліберації на місцевому рівні. Йдеться, наприклад, про проєкти „Лабораторії творчого діалогу в громадах” програми „U-LEAD з Європою”, „Посилення багаторівневого врядування, демократії та прав людини на місцевому рівні в Україні” Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи [51; 52].

До вищезазначеного слід додати, що сьогодні поступово формується і незалежний від рекомендацій чи грантів міжнародних організацій „внутрішній” – з боку місцевої влади – запит на застосування

інструментів деліберативної демократії під час обговорення таких складних питань, як відбудова населених пунктів. Так, у межах проєкту „Irpin Reconstruction Summit”, що реалізується за ініціативи Інвестиційної ради міста у партнерстві з громадською організацією „Центр суспільних комунікацій”, проводяться публічні обговорення питань відбудови деокупованого міста та розпочато створення відповідних робочих комітетів із залученням заінтересованих представників громади [53].

Значна увага деліберативній приділяється і в проєкті Маріупольської міської ради щодо визначення візії відродження Маріуполя „Mariupol Reborn”, який ініційовано навіть попри те, що місто досі перебуває під російською окупацією. Так, спільно з архітекторами й фасилітаторами розпочато проведення деліберативних обговорень з мешканцями міста, які наразі проживають в інших громадах підконтрольної Україні території. Перша діалогова зустріч „Я – Маріуполь: маю намір відродитись” була проведена із застосуванням деліберативного формату „світове кафе”, який був спеціально адаптований у „розмову за кухонним столом”, щоб створити „відчуття домашнього діалогу на кухні великої маріупольської родини” [54].

Висновки. Концепція деліберативної демократії є спробою „розширити” межі сучасної представницької демократії за допомогою впровадження публічних обговорень важливих суспільно-політичних питань у міжвиборчий період. Крім того, важливим фактором, який привертає увагу до цієї концепції, є її консенсусний потенціал, покликаний сприяти врегулюванню чутливих чи конфліктних питань. На сьогодні триває накопичення практики застосування інструментів деліберативної демократії у демократичних країнах і дослідження цих процесів політичною наукою. Водночас на рівні інституцій Європейського Союзу та міжнародних організацій, ініціатив (Рада Європи, Організація економічного співробітництва та розвитку, Ініціатива „Партнерство „Відкритий Уряд””) активно розробляються відповідні рекомендації та стандарти.

Проведене нами дослідження свідчить, що попри повномасштабну війну в Україні формується значний запит на обговорення складних суспільно-політичних питань, серед яких засади суспільного договору, питання повоєнної відбудови на національному рівні, відновлення постраждалих населених пунктів та ін. Тому пошук результативних інструментів державно-громадської взаємодії, які б дозволили реалізовувати цей запит та залагоджувати можливі ресурсні й інші конфлікти, є актуальним питанням.

Незважаючи на те, що зарубіжний досвід країн, травмованих війнами чи насильницькими конфліктами, складно порівнювати з українським, аналіз результатів досліджень такого досвіду вказує на ефективність застосування інструментів деліберативної демократії за низки умов. Насамперед, вагомою є роль політичної волі і готовності керівництва держави утриматися від швидкого прийняття рішень щодо складних питань та витратити значний час і ресурси на деліберативні обговорення та пошук консенсусних рішень. Також значення має побудова деліберативних процесів, зокрема передбачення різнорівневих та інклюзивних обговорень у різних форматах,

надання учасникам повної інформації з питань, винесених на обговорення, роз'яснення наслідків альтернативних рішень.

В Україні навіть в умовах повномасштабної війни механізми громадської участі не обмежені законодавством (на відміну від обмежень, які були запроваджені, наприклад, у сфері відкритих даних чи реєстрів). Водночас аналіз практики застосування таких механізмів свідчить, що їх деліберативний потенціал не використовується повною мірою. Зокрема, поширеним є формальний підхід до організації публічних консультацій, громадських слухань на місцевому рівні, роботи громадських рад, опитувань у мобільному додатку „Дія”. Однак важливо звернути увагу, що зазначені проблеми визнаються на рівні уряду і формується політична воля їх розв'язувати. Про це свідчать, насамперед, завдання нового урядового плану заходів з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки щодо удосконалення законодавства і практики проведення публічних консультацій, діяльності громадських рад при органах виконавчої влади.

Відбір інструментів деліберативної демократії для застосування в Україні під час війни та повоєнного відновлення, а також процес їх удосконалення має ґрунтуватися на вже наявних прикладах позитивного досвіду впровадження деліберативних практик. Ідеться, зокрема, про порівняно новий для України інструмент діалогу, розроблений для обговорення конфліктних чи чутливих питань. Завдяки низці успішних практик застосування цього інструменту у попередніх роках новий план заходів з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки містить завдання щодо подальшого його впровадження в діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Посилити деліберативний потенціал публічних консультацій може використання під час їх організації діалогового підходу та неформалізованих деліберативних форматів („світові кафе”, „майстерні майбутнього”, „відкриті простори” та ін.).

На наш погляд, значний деліберативний потенціал мають і опитування в мобільному додатку „Дія”, однак потрібно змінити підходи до їх проведення, зокрема, в частині забезпечення поінформованої участі та розуміння учасниками змісту і наслідків усіх альтернатив, винесених на обговорення. Також ефективним деліберативним інструментом може стати мережа громадських рад при органах виконавчої влади за умови перегляду засад і практик їхньої діяльності.

Визначення конкретних способів удосконалення інструментів деліберативної демократії в Україні, що передбачено завданнями урядового плану заходів з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, є актуальним напрямом подальших наукових досліджень. Крім того, додаткового дослідження потребує можливість упровадження нових для України, однак випробуваних в інших країнах, інструментів деліберативних опитувань, форумів, громадських журі тощо.

Бібліографічні посилання

1. Dryzek J. S., Niemeyer S. 1 Deliberative Turns. *Foundations and Frontiers of Deliberative Governance*. Oxford, 2010. P. 3–18.
2. Elster J. (ed.). *Deliberative Democracy*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 477 p.
3. Chambe S. Deliberative Democratic Theory. *Annual Review of Political Science*. 2003. Vol. 6. P. 307–326.
4. Public Consultation on a Draft Recommendation on Deliberative Democracy / Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/good-governance/-/public-consultation-on-a-draft-recommendation-on-deliberative-democracy> (дата звернення: 09.03.2023).
5. Eight ways to institutionalise deliberative democracy / OECD. URL: <https://www.oecd.org/gov/open-government/eight-ways-to-institutionalise-deliberative-democracy.htm>. (дата звернення: 09.03.2023).
6. Deliberation. Getting Policy-Making Out from Behind Closed Doors / The Open Government Partnership Practice Group on Dialogue and Deliberation. URL: https://www.opengovpartnership.org/wp-content/uploads/2019/06/Deliberation_Getting-Policy-Making-Out_20190517.pdf. (дата звернення: 09.03.2023).
7. Blockmans S., Russack S. *Deliberative Democracy in the EU: Countering Populism with Participation and Debate*. Brussels, London : CEPS; Rowman & Littlefield International, 2020. 383 p.
8. EuroPolis: A Deliberative Polity-making Project. URL: <https://cordis.europa.eu/project/id/225314> (дата звернення: 09.03.2023).
9. Dryzek J. S. *Foundations and Frontiers of Deliberative Governance*. Oxford : Oxford University Press, 2012.
10. Mansbridge J., Bohman J., Chambers S. & others. *A Systemic Approach to Deliberative Democracy. Deliberative Democracy at the Large Scale*. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. P. 1–26.
11. Andersen V., Hansen K. How Deliberation Makes Better Citizens: The Danish Deliberative Poll on the euro. *European Journal of Political Research*. 2007. Vol. 46. P. 531–556.
12. Fishkin J., Luskin R., Jowell R. Deliberative Polling and Public Consultation. *Parliamentary Affairs*. 2000. Vol. 53. Issue 4. P. 657–666.
13. Burchardt T. Deliberative research as a tool to make value judgements. *Qualitative Research*. 2014. Vol. 14 (3). P. 353–370.
14. McCoy M., Scully P. Deliberative Dialogue to Expand Civic Engagement: What Kind of Talk Does Democracy need? *National Civic Review*. 2002. Vol. 91. No. 2. P. 117–134.
15. Lafont C. *Democracy without Shortcuts: A Participatory Conception of Deliberative Democracy*. Oxford : Oxford University Press, 2019. 288 p.
16. Warren M. Participatory Deliberative Democracy in Complex Mass Societies. *Journal of Deliberative Democracy*. 2020. No. 16 (2). P. 81–88.
17. Токовенко О. С., Третяк О. А. Публічна сфера політики та деліберативна демократія: критерії демаркації. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2020. № 3 (1). С. 241–250.
18. Ротар Н. Трансформація маркерів теорії деліберативної демократії в сучасній політичній науці. *Медіафорум*. 2022. № 10. С. 25–42.
19. Шайгородський Ю. Ж. Політична культура як чинник розвитку демократичного політичного режиму в Україні. *Зміни політичних режимів*

і перспективи зміцнення демократії в Україні : монографія. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 304–351.

20. Комплексне дослідження: як війна змінила мене та країну. Підсумки року / Соціологічна група „Рейтинг”. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yuna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html (дата звернення: 10.03.2023).

21. Політичні підсумки 2022 року: оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (грудень 2022 р.) / Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamku/sotsiologichni-doslidzhennia/politychni-pidsumky-2022-roku-otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-gruden-2022r> (дата звернення: 10.03.2023).

22. Місцеве самоврядування та територіальна організація влади (у контексті широкомасштабного російського вторгнення) / Київський міжнародний інститут соціології. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1164&page=1&fbclid=IwAR3_yeP3uP435fP5sOC9VV4CJ7hhlh2-WxNLB_YXmrAgLYkjchizpM2Zu4 (дата звернення: 10.03.2023).

23. Звіт за результатами дослідження потреб та запитів громад, пов'язаних із викликами, які з'явилися внаслідок повномасштабного вторгнення РФ. Київ, 2022. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/attachment/document/1099/%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82-2022-new_08.08.pdf. (дата звернення: 10.03.2023).

24. Втратити доходи, пережити розлуку, почуватися гірше – і залишитися щасливими. Соціолог Володимир Паніотто – про те, як українців змінив рік війни. URL: <https://forbes.ua/lifestyle/vtratiti-dokhodi-perezhiti-rozluku-pochuvatis-girshe-i-zalishitis-shchaslivimi-sotsiolog-volodimir-paniotto-pro-te-yak-ukraintsiv-zminiv-rik-viyni-15032023-12333> (дата звернення: 15.03.2023).

25. Лісничук О. Пошуки формули „нового суспільного договору” після Євромайдану. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5–6. С. 231–243.

26. Кулаков А. Діалог про суспільну угоду як рецепт стійкості нації та відбудови після перемоги. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2023/03/1/253124/> (дата звернення: 10.03.2023).

27. Новий громадський договір для України. Або що робити з армією після Перемоги? URL: <https://focus.ua/uk/ukraine/552092-noviy-gromadskiy-dogovir-dlya-ukrajini-abo-shcho-robiti-z-armiyeyu-pislya-peremogi> (дата звернення: 10.03.2023).

28. Конституція України буде змінена після війни – Корнієнко. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/256521-konstitutsiya-ukrainy-budet-izmenena-posle-voynu-kornienko> (дата звернення: 10.03.2023).

29. Wang V., Suhrke A. and Tjønneland E. Governance Interventions in Post-war Situations: Lessons Learned. Bergen : Chr. Michelsen Institute, 2005. 22 p.

30. Doornbos M. Research-led policy deliberation in Eritrea and Somalia: searching to overcome institutional gaps. *African pastoralism: conflict, institutions and governance*. London : Pluto Press, 2001. P. 278–292.

31. Jeram S., Conversi D. Deliberation and Democracy at the End of Armed Conflict: Postconflict Opportunities in the Basque Country. *Democratic Deliberation in Deeply Divided Societies*. London : Palgrave Macmillan, 2014. P. 53–72.

32. Barnett M. Building a Republican Peace: Stabilizing States after War. *Quarterly Journal: International Security*. 2006. Vol. 30. No. 4. P. 87–112.

33. Maddison S. When Deliberation Remains Out of Reach: The Role of Agonistic Engagement in Divided Societies. *Democratic Deliberation in Deeply Divided Societies*. London : Palgrave Macmillan, 2014. P. 189–205.

34. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/996-2010-%D0%BF> (дата звернення: 11.03.2023).

35. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 р. № 950. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/950-2007-%D0%BF> (дата звернення: 11.03.2023).

36. Про затвердження Порядку проведення опитування щодо ініціатив, спрямованих на вирішення питань державного управління у різних сферах суспільного життя, на Єдиному державному вебпорталі електронних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2022 р. № 90. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/90-2022-%D0%BF> (дата звернення: 11.03.2023).

37. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 11.03.2023).

38. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17.02.2011 р. № 3038-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3038-17> (дата звернення: 11.03.2023).

39. Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23.05.2017 р. № 2059-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2059-19> (дата звернення: 11.03.2023).

40. Інформаційно-аналітичні матеріали про проведення консультацій з громадськістю. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/konsultaciyi-z-gromadskistyuu/informacijno-analitichni-materiali> (дата звернення: 12.03.2023 р.).

41. Яку небезпеку може нести хутряна ферма на Волині. URL: <https://pershyj.com/p-yaku-nebezpeku-mozhe-nesti-hutryana-ferma-na-volini-video-34884> (дата звернення: 12.03.2023).

42. Андрійчук Т. С. Посилення механізмів деліберативної демократії для належного врядування в Україні. *Політикус*. 2022. Вип. 2. С. 7–13.

43. У „Дію” додали опитування. Соціологи кажуть, що вони не принесуть користі. Що не так з „цифровим народовладдям”. URL: <https://forbes.ua/inside/zelenskiy-khoche-bezkoshtovno-rozdati-ukraintsyam-smartfoni-i-provoditi-opituvannya-cherez-diyu-chi-khoroshi-tse-idei-08022022-3573> (дата звернення: 12.03.2023).

44. Діалог у реформах: інструкція з експлуатації : алгоритм та посібник для публічних службовців / за ред. Д. Проценко. Київ : Ваіте, 2020. 70 с.

45. Діалог у місцевих громадах : рекомендації для органів місцевого самоврядування / Інститут миру та порозуміння; Ініціатива „За мирні зміни”. Київ, 2018. 22 с.

46. Звіт за результатами серії діалогових партнерських зустрічей „Приєднання громад до міст обласного значення та ОТГ” в Київській, Донецькій, Львівській, Одеській, Дніпропетровській та Харківській областях. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/459928> (дата звернення: 12.03.2023).

47. Зміни до Конституції у частині децентралізації через консенсус : Звіт за результатами інклюзивних позапарламентських публічних консультацій. Київ, 2021. 480 с.

48. Українські лідери обговорюють принципи нового суспільного договору. URL: https://lb.ua/blog/aspen_institute_kyiv/520404_ukrainski_lideri_obgovoryuyut.html (дата звернення: 12.03.2023).

49. План відновлення України: обговорення відновлення охорони здоров'я, інформаційної та медіа політики, політики ідентичності, історичної пам'яті та мовної політики. URL: <https://www.prostir.ua/event/plan-vidnovlennya-ukrajiny>

obhovorennya-vidnovlennya-ohorony-zdorovya-informatsijnoji-ta-media-polityku-polityku-identychnosti-istorychnoji-pamyati-ta-movnoji-polityku/ (дата звернення: 12.03.2023).

50. Про затвердження плану заходів до 2024 року щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.02.2023 р. № 160. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/160-2023-%D1%80> (дата звернення: 13.03.2023).

51. Запрошення громад до участі в проєкті з впровадження нових методик вирішення конфліктів та посилення згуртованості. URL: <https://ngonetwork.org.ua/zaprosheennya-gromad-do-uchasti-v-proyektii-z-vprovadzhennta-novykh-metodyk-vyrishennya-konfliktiv-ta-posylennta-zgurtovanosti/> (дата звернення: 13.03.2023).

52. Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи розпочинає новий проєкт для посилення місцевої демократії в Україні. URL: <https://www.prostir.ua/?news=kongres-mistsevyh-ta-rehionalnyh-vlad-rady-evropy-rozpochynaje-novyyj-projekt-dlya-posylennta-mistsevoji-demokratiji-v-ukrajini> (дата звернення: 13.03.2023).

53. Дорога життя і стадіон Чемпіон. Як Irpin Reconstruction Summit планує відновлювати Ірпін. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/city/how-it-works-city/336733-irpin-rekonstruktsiya> (дата звернення: 13.03.2023).

54. Відродження Маріуполя. Чи не зарано говорити про відновлення міста – погляд мешканців та експертів. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/vidnovlennya-mariupolya-chi-ne-rano-cim-zaumatysya-dumka-zhiveliv-mista-ta-ekspertiv-50305993.html> (дата звернення: 13.03.2023).

References

1. Dryzek J. S., Niemeyer S. 1 Deliberative Turns. *Foundations and Frontiers of Deliberative Governance*. Oxford, 2010. P. 3–18.
2. Elster J. (ed.). *Deliberative Democracy*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 477 p.
3. Chambe S. Deliberative Democratic Theory. *Annual Review of Political Science*. 2003. Vol. 6. P. 307–326.
4. Public Consultation on a Draft Recommendation on Deliberative Democracy / Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/good-governance/-/public-consultation-on-a-draft-recommendation-on-deliberative-democracy>
5. Eight ways to institutionalise deliberative democracy / OECD. URL: <https://www.oecd.org/gov/open-government/eight-ways-to-institutionalise-deliberative-democracy.htm>.
6. Deliberation. Getting Policy-Making Out from Behind Closed Doors / The Open Government Partnership Practice Group on Dialogue and Deliberation. URL: https://www.opengovpartnership.org/wp-content/uploads/2019/06/Deliberation_Getting-Policy-Making-Out_20190517.pdf.
7. Blockmans S., Russack S. *Deliberative Democracy in the EU: Countering Populism with Participation and Debate*. Brussels, London : CEPS; Rowman & Littlefield International, 2020. 383 p.
8. EuroPolis: A Deliberative Polity-making Project. URL: <https://cordis.europa.eu/project/id/225314>
9. Dryzek J. S. *Foundations and Frontiers of Deliberative Governance*. Oxford : Oxford University Press, 2012.
10. Mansbridge J., Bohman J., Chambers S. & others. *A Systemic Approach to Deliberative Democracy. Deliberative Democracy at the Large Scale*. Cambridge :

Cambridge University Press, 2012. P. 1–26.

11. Andersen V., Hansen K. How Deliberation Makes Better Citizens: The Danish Deliberative Poll on the euro. *European Journal of Political Research*. 2007. Vol. 46. P. 531–556.

12. Fishkin J., Luskin R., Jowell R. Deliberative Polling and Public Consultation. *Parliamentary Affairs*. 2000. Vol. 53. Issue 4. P. 657–666.

13. Burchardt T. Deliberative research as a tool to make value judgements. *Qualitative Research*. 2014. Vol. 14 (3). P. 353–370.

14. McCoy M., Scully P. Deliberative Dialogue to Expand Civic Engagement: What Kind of Talk Does Democracy need? *National Civic Review*. 2002. Vol. 91. No. 2. P. 117–134.

15. Lafont C. *Democracy without Shortcuts: A Participatory Conception of Deliberative Democracy*. Oxford : Oxford University Press, 2019. 288 p.

16. Warren M. Participatory Deliberative Democracy in Complex Mass Societies. *Journal of Deliberative Democracy*. 2020. No. 16 (2). P. 81–88.

17. Tokovenko O. S., Tretiak O. A. Publichna sfera polityky ta deliberatyvna demokratsiia: kryterii demarkatsii. *Epistemolohichni doslidzhennia v filosofii, sotsialnykh i politychnykh naukakh*. 2020. No. 3 (1). S. 241–250. (Public sphere of politics and deliberative democracy: demarcation criteria).

18. Rotar N. Transformatsiia markeriv teorii deliberatyvnoi demokratsii v suchasni politychnii nautsi. *Mediaforum*. 2022. No. 10. S. 25–42. (Transformation of markers of the deliberative democracy theory in modern political science).

19. Shaihorodskiy Yu. Zh. Politychna kultura yak chynnyk rozvytku demokratychnoho politychnoho rezhymu v Ukraini. *Zminy politychnykh rezhymiv i perspektyvy zmitsnennia demokratsii v Ukraini : monohrafiia*. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2021. S. 304–351. (Political culture as a factor in the development of a democratic political regime in Ukraine).

20. Kompleksne doslidzhennia: yak viina zminyla mene ta krainu. Pidsumky roku / Sotsiolohichna hrupa „Reitynh”. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html (A comprehensive research: how the war changed me and the country. Results of the year).

21. Politychni pidsumky 2022 roku: otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini ta dii vlady, dovira do sotsialnykh instytutiv (hruden 2022 r.) / Tsentrazumkova. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/politychni-pidsumky-2022-roku-otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-gruden-2022r> (Political results of 2022: citizens' assessment of the situation in the country and the actions of the authorities, trust in social institutions (December 2022)).

22. Mistseve samovriaduvannia ta terytorialna orhanizatsiia vlady (u konteksti shyrokomasshtabnoho rosiiskoho vtorhnennia) / Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiolohii. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1164&page=1&fbclid=IwAR3_yeP3uP435fFpSsOC9VV4CJ7hhlh2-WxNIB_YXmrAglYkchizpM2Zu4 (Local self-government and territorial organization of power (in the context of a large-scale Russian invasion)).

23. Zvit za rezultatamy doslidzhennia potreb ta zapytiv hromad, pov'iazanykh iz vyklykamy, yaki z'ivaylysia vnaslidok povnomasshtabnoho vtorhnennia RF. Kyiv, 2022. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/attachment/document/1099/%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82-2022-new_08.08.pdf. (Report on the results of a research of the needs and requests of communities related to the challenges that appeared because of

the full-scale invasion of the Russian Federation).

24. Vtratytu dokhody, perezhlyty rozluku, pochuvatysia hirshe – i zalyshatysia shchaslyvymy. Sotsioloh Volodymyr Paniotto – pro te, yak ukrainsiv zminyv rik viiny. URL: <https://forbes.ua/lifestyle/vtratiti-dokhodi-perezhiti-rozluku-pochuvatysia-girshe-i-zalishitis-shchaslivimi-sotsiolog-volodimir-paniotto-pro-te-yak-ukrainsiv-zminiv-rik-viyni-15032023-12333> (Lose income, experience separation, feel worse – and remain happy. Sociologist Volodymyr Paniotto – about how Ukrainians were changed by the war year).

25. Lisnychuk O. Poshuky formuly „novoho suspilnoho dohovoru” pislia Yevromaidanu. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2017. Vyp. 5–6. S. 231–243. (The search for a formula for a „new social contract” after Euromaidan).

26. Kulakov A. Dialoh pro suspilnu uhodu yak retsept stiikosti natsii ta vidbudovy pislia peremohy. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2023/03/1/253124/> (Social contract dialogue as a recipe for national stability and post-victory reconstruction).

27. Novyi hromadskiy dohovir dlia Ukrainy. Abo shcho robyty z armiieiu pislia Peremohy? URL: <https://focus.ua/uk/ukraine/552092-noviy-gromadskiy-dogovir-dlya-ukrajini-abo-shcho-robiti-z-armiyeyu-pislya-peremogi> (A new social contract for Ukraine. Or what to do with the army after the Victory?).

28. Konstytutsiia Ukrainy bude zminena pislia viiny – Korniienko. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/256521-konstitutsiya-ukrainy-budet-izmenena-posle-voyny-kornienko> (The Constitution of Ukraine will be changed after the war – Kornienko).

29. Wang V., Suhrke A. and Tjønneland E. Governance Interventions in Post-war Situations: Lessons Learned. Bergen : Chr. Michelsen Institute, 2005. 22 p.

30. Doornbos M. Research-led policy deliberation in Eritrea and Somalia: searching to overcome institutional gaps. *African pastoralism: conflict, institutions and government*. London : Pluto Press, 2001. P. 278–292.

31. Jeram S., Conversi D. Deliberation and Democracy at the End of Armed Conflict: Postconflict Opportunities in the Basque Country. *Democratic Deliberation in Deeply Divided Societies*. London : Palgrave Macmillan, 2014. P. 53–72.

32. Barnett M. Building a Republican Peace: Stabilizing States after War. *Quarterly Journal: International Security*. 2006. Vol. 30. No. 4. P. 87–112.

33. Maddison S. When Deliberation Remains Out of Reach: The Role of Agonistic Engagement in Divided Societies. *Democratic Deliberation in Deeply Divided Societies*. London : Palgrave Macmillan, 2014. P. 189–205.

34. Pro zabezpechennia uchasti hromadskosti u formuvanni ta realizatsii derzhavnoi polityky : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 03.11.2010 No. 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/996-2010-%D0%BF> (On ensuring public participation in the formation and implementation of state policy : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 03.11.2010 No. 996).

35. Pro zatverdzhennia Rehlamentu Kabinetu Ministriv Ukrainy : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18.07.2007 No. 950. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/950-2007-%D0%BF> (On the approval of the Regulations of the Cabinet of Ministers of Ukraine : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 18.07.2007 No. 950).

36. Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia opytuvannia shchodo initsiatyv, spriamovanykh na vyrishennia pytan derzhavnoho upravlinnia u riznykh sferakh suspilnoho zhyttia, na Yedynomu derzhavnomu vebportali elektronnykh posluh : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 07.02.2022 r. No. 90. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/90-2022-%D0%BF> (On the approval of the Procedure for conducting a survey on initiatives aimed at solving issues of public administration in various spheres

of public life, on the Unified State Web Portal of Electronic Services : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 07.02.2022 No. 90).

37. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 21.05.1997r. No. 280/97-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/280/97-%D0%B2%D1%80> (On local self-government in Ukraine : Law of Ukraine dated 21.05.1997 No. 280/97-VR).

38. Pro rehulivannia mistobudivnoi diialnosti : Zakon Ukrainy vid 17.02.2011r. No. 3038-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3038-17> (On regulation of urban planning activities : Law of Ukraine dated 17.02.2011 No. 3038-VI).

39. Pro otsinku vplyvu na dovkillia : Zakon Ukrainy vid 23.05.2017 r. No. 2059-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2059-19> (On environmental impact assessment : Law of Ukraine dated 23.05.2017 No. 2059-VIII).

40. Informatsiino-analitychni materialy pro provedennia konsultatsii z hromadskistiu. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/konsultaciyi-z-gromadskisty/informacijno-analitichni-materiali> (Informational and analytical materials on conducting consultations with the public).

41. Yaku nebezpeku mozhe nesty khutriana ferma na Volyni. URL: <https://pershyj.com/p-yaku-nebezpeku-mozhe-nesti-hutryana-ferma-na-volini-video-34884> (What danger can a fur farm in Volyn carry).

42. Andriichuk T. S. Posylennia mekhanizmiv deliberativnoi demokratii dlia nalezhnoho vriaduvannia v Ukraini. *Politykus*. 2022. Vyp. 2. S. 7–13. (Strengthening the mechanisms of deliberative democracy for good governance in Ukraine).

43. U „Diiu” dodaly opytuvannia. Sotsiolozy kazhut, shcho vony ne prynesut korysti. Shcho ne tak z „tsyfrovyim narodovladdiam”. URL: <https://forbes.ua/inside/zelenskiy-khoche-bezkoshtovno-rozdati-ukraintsyam-smartfoni-i-provoditi-opytuvannya-cherez-diyu-chi-khoroshi-tse-idei-08022022-3573> (A survey was added to „Diya”. Sociologists say that they will not bring any benefit. What's wrong with „digital people's government”).

44. Dialoh u reformakh: instruktsiia z ekspluatatsii : alhorytm ta posibnyk dlia publichnykh sluzhbovtziv / za red. D. Protsenko. Kyiv : Vaite, 2020. 70 s. (Dialogue in reforms: operating instructions).

45. Dialoh u mistsevykh hromadakh : rekomendatsii dlia orhaniv mistsevoho samovriaduvannia / Instytut myru ta porozuminnia; Initsiatyva „Za myrni zminy”. Kyiv, 2018. 22 s. (Dialogue in local communities : recommendations for local self-government bodies).

46. Zvit za rezultatamy serii dialohovykh partnerskykh zustrichei „Pryiednannia hromad do mist oblasnoho znachennia ta OTH” v Kyivskii, Donetskii, Lvivskii, Odeskii, Dnipropetrovskii ta Kharkivskii oblastiakh. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/459928> (Report on the results of a series of dialogic partnership meetings „Joining communities to cities of regional significance and OTG” in Kyiv, Donetsk, Lviv, Odesa, Dnipropetrovsk and Kharkiv regions).

47. Zminy do Konstytutsii u chastyni detsentralizatsii cherez consensus : Zvit za rezultatamy inkluzyvnykh pozaparlamentskykh publichnykh konsultatsii. Kyiv, 2021. 480 s. (Amendments to the Constitution in terms of decentralization through consensus : Report on the results of inclusive extra-parliamentary public consultations).

48. Ukrainski lidery obhovoriuiut pryntsypy novoho suspilnoho dohovoru. URL: https://lb.ua/blog/aspen_institute_kyiv/520404_ukrainski_lideri_obgovoryuyut.html (Ukrainian leaders discuss the principles of a new social contract).

49. Plan vidnovlennia Ukrainy: obhovorennia vidnovlennia okhorony zdorov'ia, informatsiinoi ta media polityky, polityky identychnosti, istorychnoi pam'iaty ta movnoi polityky. URL: <https://www.prostir.ua/event/plan-vidnovlennya-ukrajiny->

obhovorennya-vidnovlennya-ohorony-zdorovya-informatsijnoji-ta-media-polityky-polityky-identychnosti-istorychnoji-pamyati-ta-movnoji-polityky/ (Ukraine's recovery plan: discussion of health care recovery, information and media policy, identity policy, historical memory and language policy).

50. Pro zatverdzhennia planu zakhodiv do 2024 roku shchodo realizatsii Natsionalnoi stratehii spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini na 2021–2026 roky : Pozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14.02.2023 No. 160. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/160-2023-%D1%80> (On the approval of the plan of measures until 2024 regarding the implementation of the National strategy for promoting the development of civil society in Ukraine for 2021–2026 : order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 14.02.2023 No. 160).

51. Zaproshennia hromad do uchasti v proiekti z vprovadzhennia novykh metodyk vyrishennia konfliktiv ta posylennia zghurtovanosti. URL: <https://ngonetwork.org.ua/zaproshennya-gromad-do-uchasti-v-proyekti-z-vprovadzhennya-novykh-metodyk-vyrishennya-konfliktiv-ta-posylennya-zgurtovanosti/> (Invitation of communities to participate in the project on the implementation of new methods of conflict resolution and strengthening of cohesion).

52. Konhres mistsevykh ta rehionalnykh vlad Rady Yevropy rozpochynaie novyi proekt dlia posylennia mistsevoi demokratii v Ukraini. URL: <https://www.prostir.ua/?news=konhres-mistsevyh-ta-rehionalnyh-vlad-rady-evropy-rozpochynaje-novyj-proekt-dlya-posylennya-mistsevoji-demokratiji-v-ukrajini> (The Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe is launching a new project to strengthen local democracy in Ukraine).

53. Doroha zhyttia i stadion Chempion. Yak Irpin Reconstruction Summit planuie vidnovliuvaty Irpin. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/city/how-it-works-city/336733-irpin-rekonstruktsiya> (The road of life and the Champion stadium. How the Irpin Reconstruction Summit plans to rebuild Irpin).

54. Vidrodzhennia Mariupolia. Chy ne zarano hovoryty pro vidnovlennia mista – pohliad meshkantsiv ta ekspertiv. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/vidnovlennya-mariupolya-chi-ne-rano-cim-zaymatisya-dumka-zhiveliv-mista-ta-ekspertiv-50305993.html> (Revival of Mariupol. Is it too early to talk about the restoration of the city – the view of residents and experts).

Стаття надійшла до редакції 15.03.2023

Легітимність влади: чинники детермінації у повоєнній Україні

Наталія Кононенко,
кандидат політичних наук,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Natalia Kononenko,
Candidate of Political
Sciences,
Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies of the
NASciences of Ukraine

ORCID: 0000-0001-8397-2830
n.kononenko1509@gmail.com

Анотація. В центрі статті перебуває аналіз трансформації українців та громадянського суспільства під час першого року повномасштабної російсько-української війни, проведений авторкою з метою визначення можливих кордонів формату повоєнного унормування дефектів української демократії. Серед дефектів – функціонування влади, що набуває впливу через електоральні процедури виборчих демократій, але не отримує остаточної легітимація через брак чи навіть відсутність суспільної довіри. Політичним продуктом кризи легітимності влади в транзитній українській демократії є слабка держава із „подвійними” інститутами та астенічний стан українського суспільства із дуальною національною ідентичністю. Повномасштабна російсько-українська війна створила унікальні підстави

(вперше за понад 30 років після поновлення Україною незалежності) для локалізації впливу на українську політичну систему кризи легітимності влади. Ціннісна еволюція українців, активне формування національної та громадянської ідентичностей, об'єднання суспільства, формування високої довіри українців до влади, набуття нового досвіду громадянським суспільством – усі ці чинники дозволяють сподіватися на формування та імплементацію конвенційних інструментів подолання криз і, відповідно, активного просування української демократії до консолідації. Авторка наголошує на тому, що якісне формування антикризових політик на найближче майбутнє потребує уникнення волюнтаризму під час оцінки модернізаційного потенціалу суспільства, яке детермінує реформаторський потенціал *civil society*. Об'єктивний погляд на сучасних українців змушує визнати той факт, що ми зберегли певну ціннісну дихотомію, звісно, у значно менших розмірах, ніж напередодні 24 лютого 2022 року. Аксіологічна специфіка сучасних українців визначатиме й повоєнні можливості громадянського суспільства. Тому громадянське суспільство буде активним у сферах підтримки реформ, відновлення всіх демократичних процедур і процесів після завершення бойових дій та активного формування нової культури дискурсу всередині країни. Якісна ж адвокація ліберальної демократії потребуватиме участі екзогенного актора.

Ключові слова: криза легітимності влади, повоєнна Україна, демократичний транзит, цінності, консолідація, ідентичність, громадянське суспільство.

The legitimacy of power: determining factors in post-war Ukraine

Abstract. In the center of the article is an analysis of the transformation of Ukrainians and civil society during the first year of the full-scale Russian-Ukrainian war, conducted by the author with the aim of determining the possible limits of the format of the post-war normalization of the defects of Ukrainian democracy. Among the defects is the functioning of power, which gains the influence due to the electoral procedures of electoral democracies, but does not receive final legitimation due to the lack or even absence of public trust. The political product of the crisis of legitimacy of power in transit Ukrainian democracy is a weak state with dual institutions and an asthenic state of Ukrainian society with a dual national identity. The full-scale Russian-Ukrainian war created unique grounds (for the first time in 30 years after the renewal of Ukrainian independence) for the localization of the influence of the crisis of the legitimacy of power on the Ukrainian political system. The value evolution of Ukrainians, the active formation of national and civil identities, the unification of society, the formation of high level of trust of Ukrainians to the authorities, and the acquisition of new experiences by civil society – all these factors give hope for the formation and implementation of conventional instruments for overcoming crises and, accordingly, for the active promotion of Ukrainian democracy towards consolidation. The author notes that the qualitative construction of anti-crisis policies for the nearest future requires avoiding voluntarism when assessing the modernization potential of society, which determines the reforming potential of civil society. An objective look at modern Ukrainians forces us to recognize the fact that we have preserved a certain value dichotomy, certainly in much smaller sizes than on the eve of February 24, 2022. The axiological specificity of modern Ukrainians will also determine the post-war opportunities of civil society. Therefore, civil society will be active in the areas of supporting reforms, resuming all democratic procedures and processes after the end of hostilities, and actively formation of a new culture of discourse within the country. Advocacy of liberal democracy requires the participation of an exogenous actor.

Key words: crisis of government legitimacy, post-war Ukraine, democratic transit, values, consolidation, identity, civil society.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Велика війна докорінним чином трансформує зовнішні та внутрішні обставини існування Української держави і кардинально збільшує масштаб завдань, які постають перед владою, суспільством та проактивними українцями. Надметою зусиль усіх суб'єктів повоєнного розвитку має стати збереження, корекція та забезпечення стабільного розвитку демократії в Україні, як системи, що є максимально релевантною українській ідентичності та здатною забезпечити подальший розвиток нації в органічний для нашої ментальності спосіб. У фокусі науковців, експертного середовища та політичного класу має перебувати пошук політик, інструментів та технологій, за допомогою яких повоєнна Україна збереже принесене війною відчуття присутності в країні легітимної (такої, що має довіру суспільства) влади. Досягнення цієї мети пов'язано зі здатністю: суспільства – залишитися консолідованим надалі і політичних акторів – підтримувати довіру громадян до державних інституцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Узагальненню масштабів та контексту криз політичного розвитку, що переживає транзитна

українська демократія, присвячена колективна монографія за редакцією Г. Зеленько „Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання” [1]. Предметом наукового інтересу авторки є одна з криз, досліджених у монографії, – криза легітимності влади в сучасній Україні. Специфічність функціонування політичного режиму із позбавленою довіри суспільства владою полягає в тому, що влада і громадяни існують наче в паралельних світах, що робить державу вкрай слабкою та неефективною, владу – надзвичайно цинічною, суспільство – астенічним та ідентичністю аморфним. Безумовно, базовою роботою для дослідників криз політичної легітимності є робота Ю. Габермаса „Криза легітимності”, у якій німецький філософ терапевтично стверджує, що кризи є невід’ємною рисою демократії. Втім, розвинуті демократії мають інструменти їх конвенційного подолання. На думку Габермаса, таким інструментом є дискурс [2]. Специфіка ж подолання криз розвитку (кризи легітимності влади – одна з них) в суспільствах, що трансформуються, полягає у відсутності інструментів, інститутів, практик, що сприяють вирішенню криз легітимним способом. Серед українських дослідників, що присвятили свої роботи вивченню делегітації влади та пошуку технологій її подолання, – С. Рябов, Є. Бистрицький, С. Макеєв, Є. Головаха, Ю. Левенець, В. Горбатенко [3–8]. Роботи Р. Інглхarta цікаві тим, що вони розкривають механізм детермінації якості політичного режиму домінуючими в суспільстві цінностями, культурою і допомагають зрозуміти, що вирішення будь-якої кризи режиму, що трансформується, потребує передусім культурного розвитку, ціннісного зростання та вирішення проблеми ідентичності [9]. Узагальнення матеріалу зі згаданих вище робіт допомагає визначити послідовність дій у науковому пошуці механізму корекції чи локалізації впливу проблеми нелегітимної влади на функціонування системи. Першим кроком, безумовно, має бути дослідження суспільства, передусім – його зрілості, відповідальності, здатності консолідуватися на ґрунті спільного бачення майбутнього. Потенціал інститутів громадянського суспільства акумулювати суспільний запит, прокомунікувати його владі, тиснути на владу – це, ймовірно, другий крок, який потрібно зробити, формулюючи механізм локалізації впливу кризи легітимності влади на політичний режим. Прагматичну оцінку такої спроможності інститутів громадянського суспільства допоможуть зробити дослідження американської політологині Ш. Берман, яка стверджує, що межі модернізаційної енергії інститутів громадянського суспільства визначаються рівнем культури суспільства, яке вони представляють [10].

Виокремлення не вирішених раніше частин загальної проблеми.

Фундаментом політичної легітимації влади в умовах демократії є відповідність її рішень та дій розумінню політичною нацією мети власного розвитку, що є продуктом національної консолідації. Лише об’єднана (не атомізована і не фрустрована) політична нація, спираючись на демократичні інститути, політики та практики, здатна детермінувати і поведінку політичних акторів, і формат діяльності громадянського суспільства, що спостерігає за виконанням суспільної угоди між державою та громадянами і корегує дії суб’єктів угоди – у разі коливання довіри. Повномасштабна російсько-українська війна сприяла прискоренню ціннісної еволюції та консолідації суспільства навколо ідеї перемоги та бачення повоєнного майбутнього як європейського. Вперше за понад 30 років після поновлення

української незалежності виникла реальна перспектива успішного формування і акцептації переважною більшістю громадян спільного розуміння майбутнього країни. Визначеність українців із питаннями самоідентифікації та мети розвитку нації нарешті створює об'єктивні передумови для пошуку і розробки дієвих механізмів подолання криз, притаманних транзитним країнам. Серед них – і кризи легітимності влади. Авторка планує в межах цієї статті та в інших власних дослідженнях у найближчому майбутньому сконцентруватися на визначенні політичного алгоритму, що сприятиме зростанню легітимності української влади.

Мета, завдання статті. З метою визначення чинників, що здатні локалізувати кризу легітимності в Україні, в межах цієї статті авторка здійснює спробу показати реальну конфігурацію в трикутнику „суспільство – громадянське суспільство – держава/влада”, в якому мають формуватися технології та політики подолання синдрому „відчуженої держави”, функціонування нелегітимізованої суспільством влади в Україні. Одна з яскравих сучасних дослідниць демократії як системи, професорка політології Колумбійського університету Ш. Берман (погляд якої на демократію імпонує авторці статті) наголошує, що ефективність, наприклад, громадянського суспільства для демократії детермінується передусім станом суспільства в цілому, сукупною взаємодією його інститутів, культурних та суспільних чинників. Прийняття наративу Ш. Берман щодо обумовленості трансформаційних успіхів передусім станом суспільства змушує авторку зробити акцент на тому, що вражаюча позитивна динаміка політичного розвитку українців за останній рік все ж таки не є підставою ігнорувати те, що повномасштабна війна не позбавила, на жаль, нас ціннісної амбівалентності остаточно. **Гіпотеза** статті в тому, що формування політики подолання існуючих вад української демократії (в тому числі – делегітимізації влади) у повоєнний час має враховувати, по-перше, з високою ймовірністю, збереження певної обмеженості можливостей громадянського суспільства щодо адвокації повноцінної демократії в країні (через ціннісну амбівалентність українців – у безумовно більш слабкій формі, порівняно із форматом до лютого 2022 р.). По-друге, приголомшливе зростанням під час активної фази війни і впливу держави (влади) на суспільства, і довіри суспільства до влади. Важливо пам'ятати, що не до кінця оформлене розуміння демократії українцями є зворотним боком уявлення української влади про демократію, що є або погано структурованим, або відверто популістським.

Для того, щоб зафіксувати кордони можливої корекції у повоєнний час недоліків української демократії (таких, наприклад, як високий рівень недовіри українців до власної держави/влади), авторка поставила собі такі завдання:

– визначити базові політичні, соціально-економічні та технологічні тренди, які визначатимуть широкий формат розвитку людства (і українців) у найближчі роки;

– шляхом звернення до численних якісних та кількісних досліджень проаналізувати рівень і зміст ціннісної/політичної еволюції та консолідації сучасного українського суспільства як базового чинника, що визначає рівень легітимності влади в межах політичного режиму;

– проаналізувати потенціал сучасного українського громадянського суспільства в розрізі його ціннісної, інституційної та функціональної спроможності виконувати функцію фасилітації та корегування діалогу між владою та суспільством. Якість такого діалогу є одною зі складових формування довіри суспільства до держави, існування якої є базою для локалізації кризи легітимності влади в Україні.

Виклад основного матеріалу. Передусім зафіксуємо глобальні екзогенні контури, що визначатимуть формування повосенного українського порядку денного. Маючи за мету вдосконалити демократію в Україні, *перше*, важливо розуміти, що *наша трансформація відбуватиметься на тлі глобального падіння репутаційної привабливості демократії і загострення конкуренції між демократичною та автократичною аджендами*. „Можна констатувати, що досягнутий за останні 35 років прогрес в глобальному рівні демократії було знищено”, – йдеться у висновках щорічного звіту Інституту V-Dem за підсумком 2022 р. На кінець 2022 р. 72% населення світу (5,7 млрд) живе в автократіях; важливо, що 28% населення (2,2 млрд) живуть у закритих автократіях (диктатурах) і 13% (1 млрд) живуть у ліберальних демократіях. Кількість країн, що демократизуються, зменшилася до 14 (2% населення світу), такою їхня цифра була останній раз у 1973 році [11]. Американські політологи Джейсон Браунлі та Кенні Мяо, аналізуючи характеристики великої кількості демократій за період 1920–2019 рр., концентруються на кореляції стійкості демократій з економічним розвитком. Регресивна модель, використана вченими, демонструє певні закономірності, а саме – при рівні ВВП на людину \$1000/рік демократія має трохи більше шансів вижити, ніж 30%. Стійкість демократій підвищується до 60% за умови ВВП на людину на рівні \$5000/рік, до 75% – коли ВВП на людину становить \$10000/рік. Максимальної стабільності досягають країни, де ВВП на людину становить \$20 000/рік [12]. ВВП на душу населення в Україні за підсумком 2021 року становив \$4834,3 [13].

Друге, жорстка конкуренція між демократіями та автократіями пришвидшує рух світового порядку до багатополярності і, відповідно, перегрупування країн в закриті ідеологічні групи, що надає їм доступ до гарантій безпеки, фінансів та технологій виключно в межах цих колаборацій. Отже, *плануючи своє демократичне майбутнє, українцям слід враховувати, що нова багатополярність ставить під сумнів подальше існування глобальної економіки у сьогоденньому форматі і суттєво обмежує наш ринок для інвестицій країн-автократів (передусім, Китаю)*. Цілком ймовірна перспектива запровадження певних квот на економічні стосунки України із Китаєм та іншими автократіями відбуватиметься у XXI ст., в межах якого *першість економічного і технологічного зростання переходить до азійських економік*. Просто нагадаємо, що у 2030 р. Індія, Китай, Індонезія та Пакистан будуть країнами з найбільшим у світі населенням працездатного віку, а Південна Азія була регіоном із найшвидшим зростанням ВВП у світі в період 2015–2019 рр.

Наступні три детермінанти майбутнього не є продуктом політичної сфери, але точно впливатимуть на формування нової якості глобального політичного порядку денного.

Третє, світ не має чітких відповідей щодо адаптації інституцій, капіталу та суспільств до демографічних змін, а саме – стрімкого руху людства в напрямі старіння.

Четверте, кліматично зумовлений перехід на енергію з низьким вмістом вуглецю не завжди встигає за енергетичними потребами економік. Більше того, природні критичні ресурси стають економічними та геополітичними критичними точками. Наразі людство перебуває на складному етапі формування відповіді на питання, як прокласти шлях до кліматичної стабільності та як побудувати стосунки між тими, хто має критичні ресурси, і тими, хто їх не має.

П'яте, питання, як наступна хвиля технологічної революції, що базується на поєднанні штучного інтелекту та біоінженерії, вплине на економіку та суспільно-політичний порядок, залишається практично на 100% відкритим [14].

І, нарешті, останній, *шостий* чинник, що робить наш дрейф до „сталого демократії” майже безальтернативним (з точки зору раціональної логіки), незважаючи на світове падіння репуаційної привабливості демократії, *полягає у повній залежності України в питанні повоєнної економічної модернізації від європейських та євроатлантичних партнерів*. Так, за підрахунком KSE Institute, загальна сума збитків, завдана лише інфраструктурі України, станом на вересень 2022 року становила понад \$127 млрд [15]. Згідно з оцінкою Єврокомісії, Світового банку, погодженою з українським урядом, на початок вересня 2022 року поточна вартість реконструкції та відновлення України становила \$349 млрд [16]. Партнери України розглядають сьогодні наше повоєнне поновлення частиною великого руху України до ЄС. У цьому контексті українським суб'єктам повоєнної модернізації (владі та громадянському суспільству) потрібно усвідомлювати, що темпи просування до членства в ЄС і обсяги фінансування Заходом повоєнних потреб будуть перебувати у прямій залежності від якості української демократії, індикаторами просування до якої стануть судова реформа, реформа державного управління та боротьба із корупцією [17; 18]. Більшість грошей на відновлення, ймовірно, надійдуть в Україну у форматі приватних прямих інвестицій, передусім іноземних. Планується, що базовими напрямками інвестування стануть енергетика, промислове виробництво у форматі ніаршорингу, продовольче виробництво та ІТ-продакшн. У листопаді 2022 року Міністерство економіки України підписало з інвестиційною компанією BlackRock (США) меморандум про взаєморозуміння, відповідно до якого компанія сприятиме створенню платформи (Фонду) для залучення приватного капіталу до відновлення України. Планується, що розмір цього Фонду досягатиме \$100 млрд. Умовами успішної взаємодії з інвесторами, поряд із конкурентною податковою системою в Україні, є інституційна зрозумілість країни та чіткість і послідовність реалізації політик передусім у сфері захисту приватної власності та налагодження коректної, некорумпованої судової системи. Партнери/союзники України наполягають на демократизмі та інклюзивності дизайну повоєнної модернізації шляхом надання ролі її суб'єкта і громадянському суспільству, поряд із політичними лідерами країн G7, ЄС, керівниками міжнародних фінансових інституцій (IFI) та українською владою [19].

Повоєнні модернізаційні ліміти, що встановлює суспільство. Серед робіт, які сприяли комплексному розумінню політичного розвитку нашої країни буквально напередодні початку великої війни РФ проти України, можна виокремити фундаментальне дослідження українських криз політичного розвитку науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [1]. Автори дослідження наголошували на тому, що напередодні повномасштабного вторгнення РФ українське суспільство вже, безумовно, перебувало під більш відчутним впливом непатернальних „цінностей розвитку”, але все ще залишалося багато в чому амбівалентним, а відповідно, і неконсолідованим. Хоча переважна більшість з нас напередодні 24.02.2022 року вже вважала себе українськими громадянами, але все ще не відчувала своєї безпосередньої відповідальності за країну, не в останню чергу через перебування в інформаційному просторі, побудованому на проявах взаємовиключаючих футуристичних сценаріїв, – націотворчого і „малоросійського” проєктів українського майбутнього. Таку деконсолідуючу багатоваріантність щодо майбутнього детермінувала дихотомія національно-культурної ідентичності, підтримувана слабкою, не орієнтованою на прогрес та зацікавленою у консервації дуальної ідентичності державою. Формою ж адаптації українців до слабкої держави є „негативні” соціальні ідентичності. Соціолог Є. Головаха виділяв шість її типів (а саме – патерналізм, фаталізм, ізоляціонізм, аномія, тотальна відсутність довіри в суспільстві та до інститутів держави, високий рівень соціального цинізму) і наголошував на тому, що всі різновиди негативної соціальної ідентичності не сприяють формуванню в суспільстві атмосфери діалогу чи розумного дискурсу [20]. На початку ХХ ст. Є. Головаха та Н. Паніна запровадили у вітчизняний науковий обіг наратив про „подвійну інституалізацію”, яку вважали феноменальним явищем, що гальмує пострадянський транзит України. Ця амбівалентність, невизначеність щодо майбутнього і сьогодення у простому побутовому житті дозволяла людині одночасно бути, наприклад, і прихильником демократії, і не бачити нічого поганого в сильному лідері, який може приносити в жертву демократичні практики заради стабільності і розвитку суспільства. Така ціннісна та світоглядна невизначеність українців легітимізувала протягом майже 30 років політичний режим, де співіснують нові, як правило – безсилі, фасадні пострадянські інститути, та старі „радянські” (що на початку 90-х утворили підґрунтя для deep state), які мають реальну владу та спиралися на впливові елементи пострадянської соціальної інфраструктури [21].

Що змінює повномасштабна війна в українському суспільстві? Авторка виходить з того, як і Р. Інглхарт, П. Норріс, Л. Даймонд та інші науковці, які досліджували кореляцію між культурою/цінностями та розвитком суспільства, що трансформація світогляду та ідентичності нації – це дуже повільний процес. На певних етапах він може бути пришвидшений (або загальмований) впливом певних форс-мажорів, у тому числі – і війною. В процесі вивчення консолідаційного потенціалу українського суспільства, як найважливішої передумови локалізації впливу кризи легітимності влади на політичний режим, авторка приходить до розуміння того, що поряд із демонстрацією позитивної динаміки мобілізаційне об’єднання українців є доволі крихким. А тому залишає ризики консервації нашої амбівалентності після перемоги високими, а повоєнні модернізаційні ліміти, що надає

суспільство, доволі обмеженими. Далі наведемо декілька прикладів, що підпитують наші хвилювання.

Важко сперечатися із тим, що екзистенційний характер російської загрози українському суспільству створив умови для обмеження тиску (але не обмежив його автоматично) на світогляд українців наших „негативних” ідентичностей. У процесі війни патерналізм, фаталізм, аномія, відсутність довіри між людьми та до держави дійсно поступаються відповідальності, прагматизму, активному формуванню горизонтальних мереж, зростанню довіри до інститутів держави. Усі ми є свідками прискореного формування нового стандарту поведінки українців із фокусом на увласненні нами держави. У той же час було б легковажно стверджувати, що незворотний злам у поведінці українців уже відбувся, а й, відповідно, домінуючою стала її неінфантильна посттоталітарна форма. Станом на листопад 2022 р. українське суспільство характеризувалося майже однаковою кількістю осіб, які вважали, що у нас відсутні загально визнані норми (аномійний стан, 46%), та осіб, які, навпаки, вважали, що такі норми існують (неаномійний стан, 48%) [22]. Безумовно, в умовах повномасштабної війни факт пріоретизації нашим суспільством „цінностей безпеки” над „цінностями розвитку” є зрозумілим. Для 80% українців надважливою є цінність безпеки, у той час як цінність свободи є пріоритетом лише для 48,5% (серпень, 2022 р.) [23]. Утім, така аксіологічна ієрархія потребує уваги, оскільки авангардні позиції „цінностей безпеки” у поєднанні із прогресуючою бідністю створюють підстави для поведінки українців у форматі „нова нормальність страждання та справедливості”, що, за визначенням соціологині Н. Костенко, є латентною формою несумісного із успішною модернізацією країни патерналізму [24].

Не бачимо сенсу сперечатися із тим, що війна сприяла позитивній динаміці скороченню конфліктного потенціалу як у середині громадянського та культурно-національного самоусвідомлення українців, так і між цими типами ідентичності. Точками консолідації можна вважати прагнення перемоги, формування спільної уяви про повоєнне майбутнє, гордість за суспільство та державу, які обрали шлях героїчного супротиву сильному ворогу. На момент серпня 2022 року 94% українців ідентифікували себе як громадяни України. Лише 10% ототожнювали себе із „радянською людиною”. 86% українців наголосили на тому, що українська мова повинна бути єдиною державною мовою. 76% вказали українську мову як рідну. 51% зазначив, що розмовляють вдома українською [25]. Політолог В. Кулик доходить висновку, що національність в Україні більше не є етнічною категорією і після війни очікувати поновлення вимог підвищення статусу російської мови не варто [26].

Так, згідно з даними КМІС станом на жовтень 2022 року більшість українців – 60% – відчували себе частиною національного опору (з них 43% повністю відчували себе частиною, а 17% – скоріше відчували). Ще 32% казали, що вони хоча б частково „долучені” до опору ворогові [27]. Станом на жовтень 2022 року 88% українців вважали, що через 10 років Україна буде процвітаючою країною у складі ЄС [27]. Відповідно до дослідження, проведеного у серпні 2022 р., майбутнє країни через 10 років оцінили в 6,4 бала з 7 (де 7 – це повний успіх), що значно перевищує замір 2021 року (4,5 з 7 балів) [25]. Наслідком гордості за суспільство та владу, які

згуртувалися заради перемоги у російсько-українській війні, можна вважати зростання довіри українців до державних та соціальних інститутів. Соціологи фіксують, що станом на серпень 2022 року серед українців зріс баланс довіри до всіх державних органів та соціальних інститутів (окрім партій та судів) [25]. Відповідно до опитувань міжнародного проєкту Mobilise (під керівництвом політологині О. Онух, Манчестерський університет), кількість прибічників демократії в Україні „приголомшливо” зростав за три роки на 35% та становив 76% на травень 2022 року [28; 29].

Авторка приєднується до наведених вище висновків колег, але вважає за потрібне наголосити на тому, що активна фаза війни лише створила умови для скорочення ціннісних та культурних суперечностей у суспільстві, але не прибрала ці розломи геть. Певні поляризаційні лінії, що проходять, щонайменше, по залученості українців до політичної сфери, ставленню до демократії та проєкту майбутнього України, зберігають свій небезпечний токсичний потенціал. Наприклад, на момент середини осені 2022 року „дуже” або „скоріше” цікавилася політикою більшість (56%) респондентів, не цікавилися – 43%. Важливо розуміти, що вищий рівень зацікавленості політикою демонстрували жителі Західного і Центрального регіонів (60%), нижчий – на Півдні (48%) і Сході (47%). Після початку повномасштабної російсько-української війни частка прихильників демократії зростає в усіх регіонах. Але, наприклад, у Східному – з 47% до 58%, у Західному – з 67% до 75,5%. Майже 90% українців вважають демократію „скоріше гарною” або „дуже гарною” політичною системою. У той же час, підтримка системи, що передбачає „сильного лідера, незалежного від парламенту та виборів”, становить 68%, а 30% вважають „скоріше гарною” або „дуже гарною” систему, коли правлять військові або військовий режим. 70% віддають перевагу європейській моделі, лише 0,5% – російській, але частка прихильників європейської моделі істотно вища у Західному та Центральному регіонах (відповідно, 82,5% і 76,5%), тоді як на Сході вона становить 53% опитаних, а на Півдні – 45% [30]. Отже, перебуваючи сьогодні на консолідаційному піку вперше за понад 30 років після поновлення незалежності, українці все ще уникають уніфікації навіть у питанні політичної ідентичності. Формування неконфліктногенної національно-культурної ідентичності в Україні є ще більш складним та делікатним питанням. Глибоке розуміння такої нашої специфіки підштовхує авторку до висновку, що вміння керувати цією нашою поляризованістю чи різномірністю/мозаїчністю (існування якої є нормою для будь-якого демократичного суспільства, що, за визначенням, не може бути гомогенним) залишиться і надалі одним з чинників, що визначатиме модернізаційний потенціал українців. Успішний демократичний розвиток українців після російсько-української війни напряму залежить від нашої здатності уникнути токсичної форми поляризації і швидко пройти шлях від суспільства „автомізованих ворогів” до суспільства „солідарних конкурентів” (за філософом В. Кебуладзе) чи знайти баланс між „етикою воїна” та „буржуазною етикою компромісу”, на якій базується сучасний західний світ (за В. Єрмоленком). Певна складність (не неможливість, а саме складність) реалізації такої мети пояснюється щонайменше двома позиціями. По-перше: спокуса підсилення авторитаризму в Україні зумовлена не лише внутрішніми чинниками, а й світовими трендами. Будувати консолідовану демократію в окремії країні реально не просто

на тлі поширення світом авторитарних практик. По-друге, вкоріненість в нашу політичну культуру практик соціального інжинірингу, спрямованих на усвідомлене доведення політичними акторами поляризації українців до її токсичної форми, не скасована війною. Ринок надавачів таких послуг не припиняє працювати...

Регресність токсично поляризованого суспільства полягає у тому, що замість концентрації на продуктивних речах (наприклад, підвищенні власного освітнього рівня, щонайменше), воно розколюється на ворожі, позбавлені довіри табори – „ми” та „вони”. Ця „хвороба” суспільства (де метою була не якість країни, а якість боротьби всередині суспільства) позбавляла українців ефективної модернізації, але створювала зручний для еліт гібридний політичний режим зі слабкими державними інституціями та сильними олігархами, де авторитаризм мав лайтовий формат та співіснував із елементами електоральної демократії (конкурентними виборами, відносно конкурентними медіа, активним громадянським суспільством тощо). Юридичні гарантії уникнення у повоєнній країні таких управлінських технологій з боку сучасного політичного класу, що все частіше демонструє схильність до „трампізму” (в сенсі нехтування інститутами та апеляцією до емоцій громадян), відсутні. Чи не єдиним ендеогенним запобіжником трампізації повоєнної української політики і токсикації суспільства є інститути громадянського суспільства. На погляд авторки, це мало б стати місією громадянського суспільства після війни. Висновку щодо здатності на цьому етапі українського громадянського суспільства до такого місіонерства авторка статті доходить на ґрунті аналізу його ціннісного потенціалу, інституційної спроможності, резильєнтності та домінуючих практик комунікацій громадянського суспільства (ГС) зі суспільством та владою

Громадянське суспільство як антиоксидант токсичної поляризації у повоєнній Україні. Наголосимо на тому, що великою проблемою коректної оцінки потенціалу українського громадянського суспільства щодо впливу на рівень демократії в країні є гострий дефіцит соціологічних (кількісних та якісних) досліджень ціннісного світу активних українців. Єдине відносно актуальне дослідження світогляду цієї групи, що вдалося виявити авторці, свідчить, що напередодні великої війни (2021 рік) активні учасники громадянського життя були ліберальнішими за більшість українців лише у питаннях економічної політики. Щодо політичних переконань, то тут лібералізм представників ГС був помітно меншим і майже зрівнявся (з точки зору кількісних показників) зі ставленням більшості до наративів на кшталт – Україні потрібні „сильний лідер із необмеженими повноваженнями, цензура засобів масової інформації для забезпечення моральних норм в суспільстві, регулювання державою великого бізнесу, забезпечення державою старості і добробуту кожному” [31]. Соціологи-автори дослідження наголошували на тому, що цей розрив у свідомості активних українців є цілком прогнозованим, наголосили на його похідній природі від загальної амбівалентності суспільства, що підтримує демократичне майбутнє України, але не в повному обсязі розуміє її переваги і принципи функціонування [31].

Дозволимо собі припущення: оскільки українці не позбавилися певної амбівалентності у питанні політичної ідентичності за підсумком 2022 року, то цю ж розфокусованість, з високою ймовірністю, демонструватиме і громадянське суспільство. Одним з доказів правильності нашого

припущення можна вважати контент дискусії щодо повоєнної відбудови України. Певним фреймом принципів відбудови є складений українським громадянським суспільством Луганський маніфест, що проголошує метою повоєнної модернізації України формування представницької демократії зі спільними з іншими європейськими націями цінностями. Пріоритетність збереження та вдосконалення демократії присутня і в роботах на цю тему представників дослідницьких та наукових інститутів ГС, як українських, так і іноземних [32; 33]. Утім, що важливо, *медійно активні* учасники обговорення плану відновлення, що представляють ГС, сконцентрувалися переважно на інструментальних речах. А саме – на концепції залучення та управління фінансами від приватних та публічних інвесторів/донорів, визначенні економічних пріоритетів відбудови та модернізації країни [34]. Тема ж дизайну повоєнної політичної системи держави в цьому дискурсі концентрується на судовій реформі і викорененні корупції. Фактичним результатом такого дещо одностороннього експертного обговорення можна вважати уявлення суспільства про відбудову та майбутнє країни. Так, найбільш поширеними характеристиками України після війни є терміни „вільна”, „незалежна”, „сильна”, „мирна”, „багата”. Ознака „демократична” перебуває наприкінці другого десятка із 40 термінів, за допомогою яких українцями артикулюється наше майбутнє [25].

Ще одним наслідком інструменталізму дискурсу щодо відбудови є визначення українцями пріоритетності реформ та очікуваних результатів. Найважливішими реформами вважають реформу армії (функція безпеки), діджиталізацію послуг держави (функція зручності держави) та підвищення ефективності антикорупційних органів (функція забезпечення справедливості). А от судова реформа, від ефективності якої безпосередньо залежить рівень демократії в країні, перебуває в категорії найменш важливих для українців або взагалі невідомих/не зрозумілих. Щодо ефекту від реформ, то серед топсподівань – зменшення корупції (74% опитаних), збільшення добробуту (62%) та ефективніше використання бюджетних коштів (39%). Лише 34% українців очікують від реформ більш ефективної роботи демократичних інституцій, що дозволило б громадянам ефективно впливати на владу [35]. Постає питання – що робити в такій ситуації? Найголовніше – не примушувати акторів робити неприродні дії і не чекати від них демонстрації кроків, що неможливі через рівень їхнього усвідомлення реальності. Громадський діяч В. Пекар вважає, що в ситуації, що складається, потрібно думати про „розподіл праці” в модернізації України між ГС та умовним „Заходом”. З урахуванням певної розфокусованості інститутів ГС, аби уникнути технічної (формальної) інтеграції України до ЄС, важливо, щоб громадянське суспільство контролювало (витискало) реалізацію реформ владою, а сам ЄС мав би концентруватися на діалозі із українською владою щодо забезпечення розвитку демократії в країні [36].

Інституційна спроможність. Революція гідності (2013–2014 рр.) та початок у 2014 році війни РФ з Україною створили підґрунтя як для активної інституалізації організацій громадянського суспільства (ОГС) всіх типів, так і постійного перебування в активному мобілізаційному стані. Професійність та активність частини громадських діячів уже обумовили дві „мобілізаційні хвилі” переходу її представників у владу після 2014 р. Цілком очевидно, що масштабні завдання повоєнної модернізації країни, вимоги та очікування

від влади українців роблять майже неминучими наступні хвилі експорту у владу різних рівнів представників громадянського суспільства. Учасники окремих ОГС вже задіяні у розробці плану повоєнної реконструкції України, над яким вони працюють разом із українською владою, представниками іноземних урядів, міжнародних фінансових інституцій, науковцями [34]. Поряд із плюсами переходу представників громадянського суспільства до політичного класу важко не помітити і певні ризики. Війна, безумовно, не позбавила Україну демократії, але через об'єктивні причини суттєво обмежила свободу медіа, майже девальвувала вплив „старої” опозиції і не надала можливості сформувати „нову”, загальмувала на невизначений час використання змагальних електоральних практик. У такій ситуації, коли інші інституційні гарантії збереження демократії всередині України вимушено не працюють чи працюють обмежено, саме сильне та дієве громадянське суспільство залишається чи не єдиним внутрішнім запобіжником розгортання авторитаризму в Україні. „Ми домовилися не розхитувати човен в лютому 2022 року, але не на той випадок, якщо корабель візьме курс на Ніагару (мається на увазі відродження авторитаризму – *Авт.*)”, – наголошували учасники великої конференції громадянського суспільства у вересні 2022 року [36]. Цей дискурс є свідченням розуміння активними українцями власної відповідальності за рівень демократії в країні, імплементація якої реальна лише за умови збереження і розвитку ГС власного кадрового та організаційного потенціалу. Якщо спрощено – співпраця, а тим більше, тиск на владу/державу потребують, крім бажання та активізму, досвіду, знань та освіти. Поширеною є думка, що дієве повоєнне посилення прийде до політичного класу і громадянського суспільства від тих, хто боронить Батьківщину в ЗСУ. Є оптимістичні сподівання (і в авторки також), що це зробить і ОГС, і політичну еліту більш якісними, а успішність модернізації – майже неминучою. Втім, згадаємо історика Т. Дžadта, який, аналізуючи повоєнну Європу в перші роки після завершення Другої світової війни, писав, що головною перешкодою на шляху радикальних змін після поразки Гітлера стали не реакціонери, а легітимні уряди в екзилі. „Місцеві організації опору вони сприймали не як союзників, а як проблему, – напише Т. Дžadт, – тому „легковажних молодиків” належало роззброїти та повернути до мирного життя, а державні справи віддати до рук політичного класу, ретельно очищеного від колаборантів та зрадників” [37]. Зрозуміло, що прямої аналогії між часом, що описує Т. Дžadт, та сьогоднішніми історичними умовами не існує: і уряд український не в еміграції, і інститути громадянське суспільство набувають все більшої довіри, а його лідери – соціального капіталу. Втім, якщо замінити „легітимні уряди” на сполучення „олігархічні та корумповані власники держави в екзилі”, то сюжет суттєво осучаснюється.

Специфікою політичного життя в Україні після відновлення незалежності у 1991 році була майже постійно присутня токсична (різного рівня інтенсивності) поляризація, що штучно підтримувалася українськими елітами заради поширення свого впливу і нейтралізації/послаблення впливу суспільства. Небезпечна поляризація ставала продуктом перетворення формальних розривів (існування яких є нормою для будь-якого суспільства) на розкольніцькі та провокаційні. Ознаками токсичної поляризації є, по-перше, розподіл громадян на два ворогуючі табори, заради чого

відбувається уніфікація численних дрібних розколів в один, домінуючий. По-друге, трансформація політичної ідентичності кожного з таборів в соціальну ідентичність, що передбачає публічну демонстрацію лояльності до „команди» її членів. По-третє, формування навколо ідентичностей політичних вимог та інтересів з одночасним формуванням культури кенселінгу цінностей та інтересів іншого табору. По-четверте, перетворення комунікації між групами у маніхейську та антагоністичну, домінування в конкретному медіа позиції однієї з груп. Політичним продуктом/наслідком афективної поляризації є можливість недемократичної поведінки чинного керівника держави та його/її прихильників, щоб залишитися при владі, погіршення якості демократії і навіть встановлення автократії [38]. На момент лютого 2022 року Україна перебувала у „робочому” для себе стані токсичної поляризації суспільства, ГС та влади. Результатом нагнітання, що загострилося із обранням неополітика В. Зеленського президентом країни, стало відчуття, що продукований поляризацією соціальний та політичний „матеріал” ставить під питання навіть не долю демократії в Україні, а майбутнє країни як такої. В опитуваннях суспільної думки цей стан фіксувала відповідь на питання, чи в правильному напрямі розвиваються події у країні. Так, наприкінці 2021 року майже 70% (!) українців вважали, що „ні” [39].

Велика війна принесла нові риси (суспільна консолідація) і ризики (загроза поширення авторитаризму через суттєве обмеження конкуренції в медійному та політичному сегменті) в українській суспільно-політичній практиці. Станом на грудень 2022 р. традиційна опозиція – „Європейська Солідарність” П. Порошенка – мала невисоку підтримку, приблизно, на рівні 6–7%. Рейтинги нової опозиції – ще не створеної політсили С. Притули – коливавсь в межах 12–14% серед тих, хто визначився з вибором (закрита соціологія Офісу президента, грудень 2022) [40]. Ймовірність як демократичного відкату, так і повоєнного падіння рівня довіри суспільства до держави та її інститутів (збереження якого є критично важливим для подолання українською демократією паралізуючої її всі роки оновлення незалежності кризи легітимності влади) обговорюються на різних експертних майданчиках. У такій ситуації інститути громадянського суспільства, враховуючи їхній суспільний капітал, теоретично можуть розглядатися чи не єдиними українськими акторами, що мають потенціал тримати противагу владним структурам у природному намаганні останніх монополізувати владу. Втім, проведена розвідка ціннісних та інституційних спроможностей ГС дозволяє авторці вважати, що максимально ефективним внеском громадянського суспільства у повоєнну модернізацію України стане його концентрація на адвокації реформ, потрібних для вступу до ЄС; вимогах негайного відновлення всіх демократичних процедур та процесів після завершення військових дій; активному формуванню нової культури нетоксичного дискурсу всередині країни. Щодо послідовного просування України в напрямі ліберальної демократії, то адвокація саме такого руху потребує певного „дозрівання” великої частини самого ГС, а тому зусилля українських гравців саме тут мають бути суттєво підкріплені впливом екзогенного актора – колективного Заходу.

Висновки. Проведений авторкою аналіз трансформації стану українського суспільства, *civil society* та влади після року повномасштабної російсько-української війни з метою визначення перспектив повоєнного

унормування дефектів української демократії, один з яких – делегітимація влади, дозволяє стверджувати, що політика повоєнного збереження довіри суспільства до держави має враховувати такі чинники:

– формування в Україні консолідованої ліберальної демократії проходитиме на тлі глобального падіння привабливості демократії, зростання конкуренції демократій та автократій та глобальної турбулентності щодо майбутнього людства

– геополітичні партнери вже зафіксували той факт, що готові фінансувати повоєнну модернізацію України лише за умови проведення останньою реформ, які встановлять в Україні принцип верховенства права, конкурентну економіку та політику. Західні партнери України наполягають на тому, щоб громадянське суспільство було активним учасником модернізації, вбачаючи в ньому потенціал актора, що здатний підтримувати конструктивний діалог між владою та суспільством

– консолідоване українське суспільство вперше за тридцять років поновлення незалежності має нарешті реальні перспективи сформулювати погоджену переважною більшістю мету існування країни, що створює підстави для налагодження притаманних демократіям стосунків між державою та громадянам. У той же час, важливо знати, що війна суттєво скоротила рівень ціннісної та ідентичності дихотомії українців, але не знищила

– українське громадянське суспільство, що продемонструвало під час війни фантастичну мобілізацію та створило унікальний волонтерський рух, буде максимально ефективним у повоєнний час у таких питаннях, як концентрація на адвокації реформ, сприяння відновленню всіх демократичних процедур та процесів після завершення військових дій; активне формування нової культури дискурсу всередині країни. Втім, сфера, де можливості українського ГС будуть дещо обмежені, – це адвокація ліберальної демократії, що обумовлено тим, що цінності українського громадянського суспільства детермінуються цінностями локального суспільства. Як було вже зафіксовано вище, уявлення українців про демократію залишаються дещо дуальними. Така конфігурація в трикутнику „суспільство – civil society – влада” обумовлює активну участь у політичній частині плану повоєнної модернізації, яка передбачає унеможливлення демократичного відкату та виправлення вад транзитної української демократії, екзогенного актора – колективного Заходу.

Бібліографічні посилання

1. Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання : монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Р. В. Балабан, С. Г. Брехаря, Л. Л. Кияниця, О. Ю. Кондратенко, Н. В. Кононенко, Т. М. Ляшенко. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 352 с.
2. Habermas J. Legitimation Crisis. London : Heinemann Educational Books Ltd, 1973. 164 p.
3. Рябов С. Г. Державна влада: проблеми авторитету й легітимності : монографія. Київ : Національний ін-т стратегічних досліджень, 1996. 117 с.
4. Бистрицький Є. Легітимація як дієве філософське поняття. *Філософська думка*. 2009. № 5. С. 49–59. URL: <http://bystrytsky.org/legitym.htm> (дата звернення: 21.01.2023).

5. Макеєв С., Оксамитная С., Швачко Е. Социальные идентификации и идентичности. Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. 185 с.
6. Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеєва. Киев : Институт социологии НАН Украины, 2014. 338 с.
7. Левенець Ю. Еволюція політичної влади в Україні. *Вісник НАН України*. 2008. № 11. С. 3–13. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/29110/01-Levenets.pdf> (дата звернення: 20.01.2023).
8. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна на зламі тисячоліть : монографія. Київ : Видавничий центр „Академія”, 1999. 240 с.
9. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития. Москва : Новое издательство, 2011. 464 с. (Библиотека Фонда „Либеральная миссия”).
10. Sheri Berman. Civil Society and Political Institutionalization. *American Behavioral Scientist*. Volume 40, Issue 5. March 1997. P. 562–574.
11. Democracy report 2023. Defiance in the face of autocratization. V-DEM Institution. Department of Political Science University of Gothenburg. 55 p. URL: https://www.v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_lowres.pdf (дата звернення: 14.03.2023).
12. Jason Brownlee, Kenny Miao. Why Democracies Survive. October 2022. № 33/4. P. 133–149.
13. Валовий внутрішній продукт (ВВП) в Україні 2023. *Мінфін*. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/> (дата звернення: 13.02.2023).
14. On the cusp of a new era? *McKinsey Global Institute*. 20.10.2022. URL: <https://www.mckinsey.com/-/media/mckinsey/business%20functions/risk/our%20insights/on%20the%20cusp%20of%20a%20new%20era/on-the-cusp-of-a-new-era.pdf> (дата звернення: 15.12.2022).
15. Прес-реліз KSE Institute від 08.09.2022. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-skladaye-ponad-127-mlrd-zvit-kse-institute-stanom-na-veresen-2022-roku/> (дата звернення: 20.10.2022).
16. Joint press release: Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Estimated \$ 349 Billion. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_5428 (дата звернення: 12.12.2022).
17. Конференція з відновлення України у Берліні. 25–26 жовтня. *You-tube канал „In time Ukraine”*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=XYUjj-M_B4g&ab_channel=intimeUkraine (дата звернення: 01.11.2022).
18. Opinion on the EU membership application by Ukraine. 17.06.2022. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_22_3802 (дата звернення: 21.02.2023).
19. Lugano Declaration. URL: <https://www.urc2022.com/conference-materials> (дата звернення: 15.07.2022).
20. Головаха Є. Українське суспільство періоду незалежності: прогрес та регрес (на ґрунті даних соціологічного моніторингу). *IV конгрес Асоціації соціологів*. 2021. 1:27–2:14. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ie3NVtW0UYg&ab_channel=KarazinUniversity (дата звернення: 01.11.2022).
21. Головаха Е, Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. № 4. С. 5–22. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/book/golovaaha/n4_2001r_1.pdf (дата звернення: 02.12.2022).
22. Дев’ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Аномія в українському суспільстві (20–21 листопада). *Рейтинг*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dev_yatnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_anom_ya_v_ukra_nskomu_susp_lstv_20-21_listopada_2022.html (дата звернення: 27.11.2022).
23. Дембіцький С. Установки щодо соціетальних цінностей під час війни: ліберально-демократичний вектор розвитку України. *Українське суспільство*

в умовах війни. 2022 : колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 474–284. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf?fbclid=IwAR2Ma75TP57qztXUvMI8762KTOHcJMXcLxIMLWiqkuiuObUHO9QDI0udH4U> (дата звернення: 26.12.2022).

24. Костенко Н. Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2022. № 2. С. 5–21

25. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності. (17–18 серпня 2022). *Рейтинг*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcsyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_npost_17-18_serpnua_2022.html (дата звернення: 31.08.2022).

26. Кулик В. Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. *Збруч*. 07.01.2023. URL: <https://zbruc.eu/node/114247> (дата звернення: 12.01.2023).

27. Відчуття особистої належності до національного опору ворогові : прес-реліз, підготовлений заступником директора КМІС Антоном Грушецьким. *КМІС. Прес-релізи та звіти*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1158&page=1> (дата звернення: 02.01.2023)

28. Ukraine Wartime National Surveys. *Posted by MOBILISE PROJECT on JUNE 1, 2022*. URL: <https://mobiliseproject.com/2022/06/01/ukraine-wartime-national-surveys/> (дата звернення: 15.12.2022).

29. Onuch Olga. Why Ukrainians Are Rallying Around Democracy. *Journal of Democracy*. Johns Hopkins University Press Volume 33, Number 4, October 2022. P. 37–46. DOI: <https://doi.org/10.1353/jod.2022.0045> (дата звернення: 24.12.2022).

30. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень–жовтень 2022 р.). *Разумков Центр*. 28 жовтня 2022. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykoideologichni-oriiientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r> (дата звернення: 02.11.2022).

31. Політичні погляди громадянського суспільства: вільна економіка, обмежені свободи. *VOX Ukraine*. 6 Вересня 2021. URL: <https://voxukraine.org/politychni-poglyady-gromadyanskogo-suspilstva-vilna-ekonomika-obmezheni-svobody> (дата звернення: 15.09.2022).

32. Відновлення та реконструкція повоєнної економіки України : наукова доповідь / НАН України, ДУ „Ін-т екон. та прогнозів. НАН України”. Електрон. дані. Київ, 2022. 305 с. URL: <http://ief.org.ua/wpcontent/uploads/2022/12/Vidnovlennjata-reonstrukcsjapovojennoj-ekonomiky.pdf> (дата звернення: 23.11.2022).

33. План відновлення України. 2022. URL: <https://recovery.gov.ua> (дата звернення: 22.12.2022.)

34. Відбудова України: принципи та політика / за ред. Юрія Городніченка, Лони Сологуб, Беатріс Ведер ді Мауро. CERP Press, 2022. URL: https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction%20book_Ukrainian_0.pdf?fbclid=IwAR29UeAARw5eR6O6IRSr-oUM-2q4zSxXrp3ZBCyLpKIF2P1IQcKsR32P7GA (дата звернення: 23.12.2022).

35. Опитування „Сприйняття реформ українцями у період повномасштабної війни”. *VOX Ukraine*. Жовтень 2022. URL: <https://voxukraine.org/opytuvannya-spryjnyattya-reform-ukrayintsyamy-u-period-povnomashtabnoyi-vijny/> (дата звернення: 04.12.2022).

36. Зі стійкості до відновлення: ключова роль громадянського суспільства. *Конференція, 29–30 вересня 2022 р.* URL: https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=1743078709390791 (дата звернення: 10.10.2022).

37. Тоні Джадт. Після війни. Історія Європи від 1945 року / пер. з англ. Катерини Зарембо. Київ : Наш формат, 2020. 928 с.

38. Jennifer McCoy, Murat Somer. Toward a Theory of Pernicious Polarization and How It Harms Democracies: Comparative Evidence and Possible Remedies. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. Volume 681. Issue 1. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0002716218818782#sec-1> (дата звернення: 29.11.2022).

39. Оцінка громадянами ситуації та процесів, що відбуваються в країні. Ставлення до вступу до Європейського Союзу та НАТО (листопад–грудень 2021 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-ta-protsesiv-shcho-vidbuvaiutsia-v-kraini-stavlennia-do-vstupu-do-yevropeiskogo-soiuzu-ta-nato-lystopad-gruden-2021r> (дата звернення: 03.01.2023).

40. Серед опозиціонерів найбільший рейтинг має ще не створена партія Притули – соціологія ОП. *Українська правда*. 27 грудня 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/27/7382558/> (дата звернення: 03.01.2023).

References

1. Kryzyz politychnoho rozvytku v Ukraini: prychny, zmist i sposoby niveliuvannia : monohrafiia / avt. kol. : H. I. Zelenko (kerivnyk, nauk. red.), R. V. Balaban, S. H. Brekharia, L. L. Kyianytsia, O. Yu. Kondratenko, N. V. Kononenko, T. M. Liashenko. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2022. 352 s. (Crises of political development in Ukraine: causes, content and methods of leveling).

2. Habermas J. Legitimation Crisis. London : Heinemann Educational Books Ltd, 1973. 164 p.

3. Riabov S. H. Derzhavna vlada: problemy avtorytetu y lehitymnosti : monohrafiia. Kyiv : Natsionalnyi in-t stratehichnykh doslidzhen, 1996. 117 s. (State power: problems of authority and legitimacy : monograph).

4. Bystrytskyi Ye. Legitymatsiia yak diieve filozofske poniattia. *Filozofska dumka*. 2009. No. 5. S. 49–59. URL: <http://bystrytsky.org/legitym.htm> (Legitimation as an effective philosophical concept. Philosophical opinion).

5. Makeev S., Oksamitnaya S., Shvachko E. Socialnye identyfikatsii i identichnosti. Kiev : In-t sociologii NAN Ukrainy, 1996. 185 s. (Social identifications and identities).

6. Obshestvo bez doveriia / pod red. E. Golovahi, N. Kostenko, S. Makeeva. Kiev : Institut sociologii NAN Ukrainy, 2014. 338 s. (Society without trust).

7. Levenets Yu. Evoliutsiia politychnoi vlady v Ukraini. *Visnyk NAN Ukrainy*. 2008. No. 11. S. 3–13. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/29110/01-Levenets.pdf> (The evolution of political power in Ukraine).

8. Horbatenko V. P. Stratehiia modernizatsii suspilstva: Ukraina na zlami tysiacholit : monohrafiia. Kyiv : Vydavnychiy tsentr „Akademiiia”, 1999. 240 s. (Strategy for the modernization of society: Ukraine at the turn of the millennium).

9. Inghart R., Velcel K. Modernizatsiia, kulturnye izmeneniia i demokratiia. Posledovatelnost chelovecheskogo razvitiia. Moskva : Novoe izdatelstvo, 2011. 464 s. (Biblioteka Fonda „Liberalnaya missiia”). (Modernization, cultural change and democracy. Sequence of human development).

10. Sheri Berman. Civil Society and Political Institutionalization. *American Behavioral Scientist*. Volume 40, Issue 5. March 1997. P. 562–574.

11. Democracy report 2023. Defiance in the face of autocratization. V-DEM Institution. Department of Political Science University of Gothenburg. 55 p. URL: https://www.v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_lowres.pdf

12. Jason Brownlee, Kenny Miao. Why Democracies Survive. October 2022. No. 33/4. P. 133–149.

13. Valovyi vnutrishnii produkt (VVP) v Ukraini 2023. *Minfin*. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/> (Gross domestic product (GDP) in Ukraine in 2023).

14. On the cusp of a new era? *McKinsey Global Institute*. 20.10.2022. URL: <https://www.mckinsey.com/-/media/mckinsey/business%20functions/risk/our%20insights/on%20the%20cusp%20of%20a%20new%20era/on-the-cusp-of-a-new-era.pdf>

15. Pres-reliz KSE Institute vid 08.09.2022. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-skladaye-ponad-127-mlrd-zvit-kse-institute-stanom-na-veresen-2022-roku/> (KSE Institute press release).
16. Joint press release: Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Estimated \$ 349 Billion. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_5428
17. Konferentsiia z vidnovlennia Ukrainy u Berlini. 25–26 zhovtnia. *You-tube kanal „In time Ukraine”*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=XYUjj-M_B4g&ab_channel=intimeUkraine (Conference on the restoration of Ukraine in Berlin).
18. Opinion on the EU membership application by Ukraine. 17.06.2022. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_22_3802
19. Lugano Declaration. URL: <https://www.urc2022.com/conference-materials>
20. Holovakha Ye. Ukrainske suspilstvo periodu nezalezhnosti: prohres ta rehres (na grunti danykh sotsiolohichnoho monitorynhu). *IV konhres Asotsiatsii sotsiolohiv*. 2021. 1:27–2:14. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ie3NVtWOUYg&ab_channel=KarazinUniversity (Ukrainian Sustainability to the Period of Independence: Progress and Regression (according to data from sociological monitoring)).
21. Golovaha E, Panina N. Postsovetskaya deinstytucionalizaciya i stanovlenie novykh socialnykh institutov v ukrainskom obshestve. *Sociologiya: teoriya, metody, marketing*. 2001. No. 4. S. 5–22. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/book/golovaha/n4_2001r_1.pdf (Post-Soviet deinstitutionalization and formation of new social institutions in Ukrainian society).
22. Dev'iatnadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia. Anomiia v ukrainskomu suspilstvi (20–21 lystopada). *Reitynh*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dev_yatnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_anom_ia_v_ukra_nskomu_susp_lstv_20-21_lystopada_2022.html (Nineteenth national poll. Anomie in society (November 20–21)).
23. Dembitskyi S. Ustanovky shchodo sotsiietalnykh tsinnostei pid chas viiny: liberalno-demokratychnyi vektor rozvytku Ukrainy. *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny*. 2022 : kolektyvna monohrafia / S. Dembitskyi, O. Zlobina, N. Kostenko ta in.; za red. chlen.-kor. NAN Ukrainy, d. filos. n. Ye. Holovakhy, d. sots. n. S. Makeieva. Kyiv : Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy, 2022. S. 474–284. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf?fbclid=IwAR2Ma75TP57qztXUvMI8762KTOHcJMXcLxIWLWiqkuiObUHo9QDI0udH4U> (Attitudes of societal values during the war: the liberal-democratic vector of Ukraine's development).
24. Kostenko N. Vseredyni ta poza mezhamy identychnosti v kulturnomu dosvidi pandemii ta viiny. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh*. 2022. No. 2. S. 5–21. (Inside and outside identity in the cultural experience of pandemic and war).
25. Simnadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: Identychnist. Patriotyzm. Tsinnosti. (17–18 serpnia 2022). *Reitynh*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnia_2022.html (Seventeenth national survey: Identity. Patriotism. Values).
26. Kulyk V. Mova ta identychnist v Ukraini na kinets 2022-ho. *Zbruch*. 07.01.2023. URL: <https://zbruc.eu/node/114247> (Language and identity in Ukraine at the end of 2022).
27. Vidchuttia osobystoi nalezhnosti do natsionalnoho oporu vorohovi : pres-reliz, pidhotovlenyi zastupnykom dyrektora KMIS Antonom Hrushetskym. *KMIS. Pres-relizy ta zvity*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&tid=1158&page=1> (A sense of personal belonging to the national resistance to the enemy).
28. Ukraine Wartime National Surveys. *Posted by MOBILISE PROJECT on JUNE 1, 2022*. URL: <https://mobiliseproject.com/2022/06/01/ukraine-wartime-national-surveys/>
29. Onuch Olga. Why Ukrainians Are Rallying Around Democracy. *Journal of Democracy*. Johns Hopkins University Press Volume 33. Number 4. October 2022. P. 37–46. DOI: <https://doi.org/10.1353/jod.2022.0045>

30. Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini, dovira do sotsialnykh instytutiv, polityko-ideolohichni oriientsatsii hromadian Ukrainy v umovakh rosiiskoi ahresii (veresen–zhovten 2022 r.). *Razumkov Tsentr*. 28 zhovtnia 2022. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykoideolohichni-oriientsatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r> (Citizens' assessment of the situation in the country, trust in social institutions, political and ideological orientations of citizens of Ukraine in the conditions of Russian aggression).

31. Politychni pohliady hromadianskoho suspilstva: vilna ekonomika, obmezheni svobody. *VOX Ukraine*. 6 Veresnia 2021. URL: <https://voxukraine.org/politychni-poglyady-gromadyanskogo-suspilstva-vilna-ekonomika-obmezheni-svobody> (Political views of civil society: free economy, limited freedoms).

32. Vidnovlennia ta rekonstruktsiia povoiennoi ekonomiky Ukrainy : naukova dopovid / NAN Ukrainy, DU „In-t ekon. ta prohnozuv. NAN Ukrainy”. Elektron. dani. Kyiv, 2022. 305 s. URL: <http://ief.org.ua/wpcontent/uploads/2022/12/Vidnovlennja-ta-rekonstrukcsjapovojennoj-ekonomiky.pdf> (Recovery and reconstruction of the post-war economy of Ukraine : scientific report).

33. Plan vidnovlennia Ukrainy. 2022. URL: <https://recovery.gov.ua> (Ukraine recovery plan).

34. Vidbudova Ukrainy: pryntsyipy ta polityka / za red. Yurii Horodnichenka, Ilony Solohub, Beatris Veder di Mauro. CERP Press, 2022. URL: https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction%20book_Ukrainian_0.pdf?fbclid=IwAR29UeAArW5eR6O6lRSr-oUM-2q4zSxXrp3ZBCyLpKIF2P1IQcKsR32P7GA (Recovery of Ukraine: principles and politics).

35. Opytuvannia „Spryiniattia reform ukraintsiamy u period povnomasshtabnoi viiny”. *VOX Ukraine*. Zhovten 2022. URL: <https://voxukraine.org/opytuvannya-spryjnyattya-reform-ukrayintsyamy-u-period-povnomasshtabnoyi-vijny/> (Poll „Perception of reforms by Ukrainians during the full-scale war”).

36. Zi stiičnosti do vidnovlennia: kliuchova rol hromadianskoho suspilstva. *Konferentsiia, 29–30 veresnia 2022 r.* URL: https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=1743078709390791 (From stability to recovery: the key role of civil society).

37. Toni Dzhadt. Pislia viiny. Istoriiia Yevropy vid 1945 roku / per. z anhl. Kateryny Zarembo. Kyiv : Nash format, 2020. 928 s. (After the war. History of Europe since).

38. Jennifer McCoy, Murat Somer. Toward a Theory of Pernicious Polarization and How It Harms Democracies: Comparative Evidence and Possible Remedies. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. Volume 681. Issue 1. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0002716218818782#sec-1>

39. Otsinka hromadianamy sytuatsii ta protsesiv, shcho vidbuvaiutsia v kraini. Stavlennia do vstupu do Yevropeiskoho Soiuzu ta NATO (lystopad–hruden 2021 r.). *Tsentri Razumkova*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-ta-protsesiv-shcho-vidbuvaiutsia-v-kraini-stavlennia-do-vstupu-do-yevropeiskogo-soiuzu-ta-nato-lystopad-gruden-2021r> (Citizens' assessment of the situation and processes taking place in the country. Attitude towards joining the European Union and NATO).

40. Sered opozytioneriv naibilshy reitynh maie shche ne stvorena partiia Prytuly – sotsiolohiia OP. *Ukrainska pravda*. 27 hrudnia 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/27/7382558/> (Among the oppositionists, the Prytula's party, which has not yet been created, has the highest rating).

Стаття надійшла до редакції 14.03.2023

Інститут Президента України: динаміка сфер компетенції

Анотація. У статті проаналізовано процес становлення та роль інституту президента у структурі виконавчої влади України. Досліджено діяльність інституту Президента України, а також специфіку його функціонування в умовах гібридної та повномасштабної російсько-української війни. Доведено, що у ході становлення інституту президента постала ціла низка проблем щодо меж президентських повноважень, а також сфер відповідальності глави держави. Прийняття Конституції України у 1996 р. забезпечило встановлення в Україні президенталізму – персоніфікованої влади президента. Інститут сильного президента провокував перманентний конфлікт як у структурі виконавчої влади по лінії „президент – прем’єр-міністр”, так і між президентом та парламентом.

Після Помаранчевої революції 2004 р президентсько-парламентська республіка була трансформована у парламентсько-президентську. Натомість посилення ролі прем’єр-міністра та парламенту не стало приводом до унеможливлення конфлікту між гілками української влади, що стало тригером реставрації авторитарних тенденцій з приходом до влади В. Януковича й повернення до так званої президенталістської моделі виконавчої влади. У підсумку, це зумовило неконтрольоване зростання впливу вузької групи представників пропрезидентських фінансово-промислових груп та стало причиною соціального вибуху у 2014 р. – відомого як Революція гідності. Повернення парламентсько-президентської моделі Конституції оптимізувало повноваження президента, балансує його вплив посиленням ролі парламенту. Утім, забезпечення конституційної реформи щодо оптимізації й балансування президентських повноважень було унеможливлено як лобізмом персональних інтересів президента та його оточення, так і початком повномасштабної війни Росії проти України у лютому 2022 р.

Ключові слова: інститут президента, виконавча влада, конституційний процес, політична криза, президенталізм.

Олег Кондратенко,
доктор політичних наук,
доцент,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Oleh Kondratenko,
Doctor of Political Sciences,
associate professor,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the
NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0002-1905-934X
olegva@ukr.net

Institute of the President of Ukraine: dynamics of spheres of competence

Abstract. The article analyzes the process of formation and the role of the president's institution in the structure of the executive power of Ukraine. The activity of the Institute of the President of Ukraine, as well as the specifics of its functioning in the conditions of a hybrid and full-scale Russian-Ukrainian war, were studied. It has been proven that in the course of the establishment of the presidential institution, a number of problems arose regarding the limits of presidential powers, as well as the spheres of responsibility of the head of state. The adoption of the Constitution of Ukraine in 1996 ensured the establishment of presidentialism in Ukraine – the personified power of the

president. The institution of a strong president provoked a permanent conflict both in the structure of the executive power along the „president-prime minister” line, and between the president and the parliament.

After the Orange Revolution of 2004, the presidential-parliamentary republic was transformed into a parliamentary-presidential one. However, the strengthening of the role of the prime minister and the parliament did not become the reason for the impossibility of conflict between the branches of the Ukrainian government, which became the trigger for the restoration of authoritarian tendencies with the coming to power of V. Yanukovych and the return to the so-called presidentialist model of executive power. As a result, this led to the uncontrolled growth of the influence of a narrow group of representatives of pro-presidential financial and industrial groups and became the cause of a social explosion in 2014 – known as the Revolution of Dignity. The return of the parliamentary-presidential model of the Constitution optimized the powers of the president, balancing his influence with strengthening the role of the parliament. However, the provision of constitutional reform regarding the optimization and balancing of presidential powers was made impossible both by the lobbying of the personal interests of the president and his entourage, and by the start of a full-scale war between Russia and Ukraine in February 2022.

Key words: the institution of the president, executive power, constitutional process, political crisis, presidentialism.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Загальновідомо, що у перекладі з латини термін „президент” означає „той, хто сидить спереду та/або головує”. Однак у суспільній свідомості ця посада здебільшого асоціюється з поняттям „лідер”. Тобто першість президента як найвищої посадової особи пояснюється не обсягом і змістом його повноважень, а, перш за все, статусом як глави держави.

Здобуття Україною незалежності й запровадження інституту президента (як гаранта Конституції, офіційної особи держави на міжнародній арені та відповідального за формування курсу зовнішньої політики держави) було зумовлено об’єктивними причинами перехідного періоду щодо зміцнення виконавчої вади та підвищення ефективності держуправління у перші роки здобуття Україною незалежності.

На тлі воєнного стану питання президентських повноважень дедалі актуалізується, адже за умов збереження де-юре конституційної моделі парламентсько-президентської республіки Україна значною мірою (де-факто) залишається президентсько-парламентською республікою. З початком повномасштабної війни Росії проти України значний сектор управлінських повноважень замикається саме на президентові, як одному з інститутів виконавчої влади. Слід відзначити, що як за правління П. Порошенка, так і за його наступника В. Зеленського ключовою фігурою у прийнятті рішень у надважливих питаннях – на кшталт посилення боротьби з корупцією й процесу інтеграції до європейських та євроатлантичних структур, є саме президент. Тому для дослідження інституту президенства на тлі вже існуючих численних наукових розвідок постає як необхідність акцентування додаткової наукової уваги щодо еволюції динаміки сфер компетенції президентського формату виконавчої влади. Адже попри повернення у 2014 р. до парламентсько-президентської республіки повноваження українського президента, за воєнного стану, залишаються досить широкими. Наразі Президент України як Верховний головнокомандувач Збройних сил України є однією із ключових фігур у прийнятті рішень стратегічного й

тактичного характеру. Не менш актуальним питанням є також трансформація повноважень президента в повоєнний час з метою недопущення крену в бік президентсько-парламентської республіки та унеможливлення повернення до напівавторитарного формату часів Л. Кучми – В. Януковича.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання функціонування виконавчої влади та інституту президенства в її структурі в Україні є об'єктом прискіпливої уваги політологів та інших представників соціогуманітарної думки. Питання семіпрезиденталізму розглядають у своїй колективній доповіді С. Чоудрі, Т. Седеліус та Ю. Кириченко [1]. Також серед дослідників інституту президентства слід назвати таких українських політологів, як Р. Аверчук [2], В. Авер'янов [3; 14], Л. Галаган [4], Г. Зеленько [5; 38], М. Кармазіна [6], В. Литвин [7], С. Назаренко [8], В. Ярема [9] тощо. Західна політична думка, висловлена з приводу інституту президента, представлена переважно дослідниками Великобританії, США та Канади. Серед них слід назвати М. Балмаседу [10], Л. Вея [11], Дж. Макгрегора [12] та ін.

Метою статті є аналіз трансформації інституту президента в системі виконавчої влади України, його взаємодії з іншими владними структурами, а також специфіки діяльності в умовах гібридної та повномасштабної війни з Росією. Не менш важливими завданнями є також вивчення контексту подолань нових загроз та викликів національній безпеці й прогнозування особливостей функціонування інституту президента у повоєнний період.

Виклад основного матеріалу. Відновивши державність унаслідок краху СРСР, Україна багато в чому зберігала авторитарні інституції під новим становим каркасом президенталізму (конституційної моделі 1996 р.). Відбиток радянського авторитаризму породив перманентне протистояння між ключовими гілками влади України – Президентом України, Кабінетом Міністрів України (далі КМУ) та Верховною Радою України (далі ВРУ). Український президенталізм, що є прямим радянським спадком бачити главу держави першою особою та повноправним володарем, став ключовим гальмом до побудови демократії. У той же час, боротьба між групами інтересів (олігархічними кланами) і суспільні протести проти олігархічного правління, корупційні скандали, переслідування та вбивства журналістів і представників опозиції стали тригером трансформації політичних та суспільних інститутів.

Політична боротьба, що розгорнулася в середині 1990-х рр. між ключовими гілками влади та наклалася на контекст конституційного процесу, сформувала зміну держформату. Тоді, у червні того ж року, Л. Кучма проштовхнув до ВРУ тимчасовий Конституційний договір, схвалений простою більшістю у 240 депутатів. Договір значно розширював повноваження президента, адже він не вимагав негайної згоди ВРУ на призначення апарату КМУ. Так, відповідно до Конституційного договору від 8 червня 1995 р. між ВРУ і Президентом України: „Уряд України – Кабінет Міністрів України є центральним колегіальним органом державної влади, підпорядкованим Президенту України і відповідальним перед ним” [13, с. 133]. Тоді Україна отримала „сильного” Президента України і „слабкого” прем'єр-міністра. Тим самим в Україні формально утвердилася президентська політична система (республіка), що стало підґрунтям конфлікту між президентом, як главою виконавчої влади, та іншими гілками влади – передусім законодавчою.

Водночас президент здобув право подавати на затвердження парламенту свої кандидатури на ряд посад, наприклад, Генерального прокурора та голови Правління Національного банку України [8, с. 36].

Вважається, що з прийняттям Конституції України у червні 1996 р. президент формально припинив бути головою виконавчої влади. Цьогоріч в Україні утвердилася та юридично закріпилася напівпрезиденталістська (інший варіант назви семіпрезиденталістська) модель влади. Напівпрезиденталістські системи передбачають механізми взаємного контролю між президентом, прем'єр-міністром і парламентом, але вони можуть поєднувати недоліки як президентської, так і парламентської систем і спричиняти часті політичні конфлікти довкола розподілу влади [2].

У 1996 р. президент здобув повноваження звільняти й призначати всіх керівників виконавчої влади центральної ланки включно з очільником уряду. Президент мав повноваження щодо припинення діяльності КМУ – його розпуску. Більше того, він мав право припиняти повноваження як усього КМУ, так і окремих його членів. Хоча парламент і мав щодо останнього паралельні (хоч і обмежені) повноваження, президент також наділявся повноваженнями утворювати, ліквідовувати чи реорганізовувати міністерства та інші центральні органи виконавчої влади. Тож Президент України став Главою держави і ніби не входив до жодної гілки держави, що породило розмиті сутність правових засад виконавчої влади як окремої гілки. Президент набував статусу глави держави зі значними компетенційними перевагами – передусім кадровими щодо виконавчої влади [14, с. 3–8].

Відтак, не будучи главою виконавчої влади, президент, як глава держави, був наділений значними владними повноваженнями у сфері організації діяльності виконавчої влади, адже він фактично контролював уряд, а також призначав та звільняв голів місцевих адміністрацій. Була закладена така конституційна модель організації виконавчої влади, за якої президент був інтегрований до виконавчої влади з чітко вираженою адміністративною підпорядкованістю йому її органів [4].

Як відзначав американський дослідник Дж. Макгрегор, „...сила президента залежить саме від політичних та кадрових повноважень” [12, с. 47]. Обрання України у 1996 р. парламентсько-президентської форми правління зумовило різке посилення президентського інституту виконавчої влади [1, с. 8, 15]. Такий формат виконавчої влади мав усі підстави для формування президентської автократії, характерної для більшості країн пострадянського регіону. Більше того, володіючи правом вето, президент мав можливість контролювати стан справ у законодавчому просторі, що стало основою до перманентного конфлікту між президентом та парламентом.

Конфлікт між Президентом України та ВРУ простежувався практично за обох каденцій Л. Кучми, який уміло використовував відсутність парламентської більшості як інструмент посилення свого впливу та повноважень. Президент мав вирішальний вплив під час голосувань парламентських фракцій, незалежно від розкладу політичних сил. Усе це зумовило транзит президенталізму в бік авторитаризму, різновидом якого став „кучмізм”.

Хоча КМУ, згідно з Конституцією, й було надано досить широкі повноваження, значними були проблеми в організації та здійсненні ним

влади. Існувала проблема інституціоналізації та нормативно-статусного визначення КМУ як колегіального органу виконавчої влади. Тому вже на момент становлення цього важливого інституту було закладено підвалини протистояння між президентом і Кабміном, а також між законодавчою і виконавчою гілками влади в цілому. Зокрема, простежувалося дублювання виконавчих повноважень президента і прем'єр-міністра у сфері гарантування нацбезпеки й зовнішньої політики [15].

Тож Конституція України 1996 р. закріпила „подвійну залежність” уряду, який став підзвітним перед президентом та підконтрольним ВРУ [13, с. 133]. З іншого боку, президент, будучи формально інтегрованим до системи виконавчої влади, активно втручався у діяльність органів виконавчої влади [16]. При цьому простежувалось існування колізії, адже КМУ став вищим органом у системі виконавчої влади з широкими повноваженнями прем'єр-міністра, який тепер поширював вплив на рішення президента та координував їх виконання. Такий стан речей лише поглиблював конфлікт між двома гілками влади – президентом та прем'єр-міністром [17, с. 27].

Власне, якщо до всіх тодішніх повноважень президента (згідно з Конституцією 1996 р.) додати право скасовувати урядові акти, то формально саме президент мав стати главою виконавчої влади, а тому КМУ у тодішньому форматі Конституції можна вважати суто президентським кабінетом [9, с. 104–105]. Відтак було надано перевагу персоналізму над парламентаризмом – функціональністю представництва, що характерна для парламентаризму. Недостатність інституційних механізмів забезпечення компромісу між двома інститутами виконавчої влади (президентом та прем'єр-міністром), а також між трьома гілками державної влади зумовлювала радше посилення та централізацію президентського інституту виконавчої влади. Якщо прем'єр-міністр, маючи хитку більшість на виборах, змушений вдаватися до компромісів, то президент був більш схильний до зловживання владою з метою знищення політичної опозиції, спрямування конституційних змін у бажаному для себе напрямі, а також усунення інституційних перешкод для виконавчої влади та поступової консолідації влади в Офісі Президента України [1, с. 22].

Слід також зазначити й про правове нівелювання статусу КМУ, адже Закон України „Про Кабінет Міністрів України” ухвалювався з 1998 р., однак піддавався постійному ветуванню з боку Президента України, що вкотре підкреслювало наростання конфлікту між гілками виконавчої влади. Серед причин досить складного просування законодавчого врегулювання статусу КМУ експерти виділяли відсутність чіткої прописаності й регламентування діяльності КМУ. Саме надмірні сподівання на роль ВРУ у законодавчому оформленні роботи КМУ спровокували тоді тривалий політичний конфлікт між Президентом України Л. Кучмою та ВРУ. Більше того, у пропозиціях Президента України від 13 лютого 2002 р. до законопроекту „Про Кабінет Міністрів України” пропонувалося, щоб Програма діяльності КМУ була спрямована на реалізацію президентської передвиборчої програми, що не входило до обов'язків ключової ланки виконавчої влади та й взагалі було неприйнятним у її діяльності [18, с. 19].

Загалом, Л. Кучма упродовж своїх двох каденцій перебування на посаді президента відзначився постійними конфліктами як усередині гілки

виконавчої влади, так і між президентом та парламентом, що, врешті, призвело до патової ситуації [19, с. 20]. Адже саме постійна спроба узурпації влади президентом призвела до ряду соціальних протестів, як-от „Україна без Кучми” (2000–2001) та Помаранчева революція (2004). Загалом, саме парламент стояв на заваді встановленню повного контролю над КМУ, обмежуючи тим самим владні апетити всіх Президентів України.

Президент Л. Кучма тоді визначив економіку як засіб консолідації України [2, р. 117]. Однак такий підхід був спрямований у русло приватизації великих підприємств та створення класу великих власників, що пізніше сформували олігархічний клас фінансово-промислових груп (ФПГ). Тож навіть таких персоналістських повноважень, визначених Конституцією України 1996 р., виявилось недостатньо в умовах індивідуалістичної активності українського бізнесу. Президент періодично вдавався до так званих неформальних практик й, будучи наділений значними повноваженнями, виступав у ролі „арбітра” у ході боротьби між різними представниками ФПГ.

Доступ до прибутків, заснованих на застосуванні природного обмеження державних ресурсів, тобто ренти (найчастіше так званих „відкатів”), видався тоді зручним у накопиченні капіталу в операціях зі середньоазійським і російським газом. Як відзначає американська дослідниця тодішньої енергетичної політики України М. Балмаседа – доступ до таких прибутків розподілявся президентом між найбільшими ФПГ. Тобто глава держави підтримував баланс між цими групами з допомогою вибіркового розподілу ліцензійних прав, що дозволяли продовжити доступ до цих рент [10, р. 98].

Таким чином, президенталізм у контексті завуальованих намірів політиків першого ешелону щодо наведення елементарного порядку у державі обернувся формуванням масштабних схем неприхованої корупції.

Як відзначає знаний політолог Університету Торонто Л. Вей: „Основна підтримка президента Л. Кучми була побудована радше на таких практиках, як неприхована корупція, клієнтизм та патронаж, ніж на міцній політичній базі” [11, р. 194]. За часів Л. Кучми різко зріс рівень „вертикальної” (владної) корупції. Адже індекс рівня корупції в Україні на 2003 р., згідно з оцінкою компанії „Freedom House”, у 1999–2002 рр. становив 6 балів, а її рейтингове місце 106-те (2003 р.) та 122-ге (2004 р.) знаходилося поряд з африканськими країнами, на кшталт Свазіленду чи Замбії [22]. Також, згідно з дослідженнями компанії „Freedom House”, індекс демократичності в управлінні у 1997–2000 рр. знизився з 4,50 до 4,75 балів [20]¹.

На досить низькому рівні був і стан розвитку громадянського суспільства. Компанією „Freedom House” було встановлено також, що на 2002 р. лише 5% населення брало активну участь у роботі громадських організацій як усвідомлені представники громадянського суспільства [20]. Тим не менш, незважаючи на всі тодішні політичні перипетії, оцінка стану громадянського суспільства в Україні упродовж 1997–2003 рр., в аналітичних зведеннях компанії „Freedom House”, дещо покращилася – з 4 до 3,75 балів [20].

¹ Оцінювання ключових складників індексу розвитку демократії компанією „Freedom House” здійснювалося в „спадаючому” шкаловому діапазоні - від 7 балів (найнижчий показник) до 1 бала (найвищий показник).

Урешті, незалежними західними компаніями було визначено й недосконалість судової системи та системи призначення, звільнення й притягнення суддів до відповідальності. Тому загалом оцінка системи правосуддя у 1997–2003 рр., як і інших показників стану демократії, була на порівняно низькому рівні: за тодішньою методикою „Freedom House” вона (упродовж цього періоду) знизилася з 3,75 до 4,50 балів [20]. Такі показники України щодо основних демократичних прав і свобод відповідали рівню частково вільних (гібридних) демократій.

Унаслідок політичних змін 2004 р., відомих як Помаранчева революція, відбулося внесення змін до Конституції, що забезпечило перехід до парламентсько-президентської системи влади. Значні президентські повноваження, що до цього належали президенту, здебільшого перейшли у владне поле виконавчих повноважень глави КМУ, а також ВРУ. Тодішні поправки до Конституції забезпечили цілковиту незалежність КМУ від президента, адже глава держави був позбавлений повноважень дострокового припинення діяльності КМУ [15]. Також починаючи з 2004 р. президент уже не мав права скасовувати акти КМУ, а лиш міг зупиняти їх дію з мотивів конституційної невідповідності [9, с. 99].

Відтоді право ініціативи та звільнення очільника КМУ з подальшим звільненням усього уряду перейшло до ВРУ. До парламенту перейшла також і президентська компетенція щодо керівника силових відомств. Таким чином, у 2004 р. до президентських повноважень у здійсненні відбору лідерів, крім військового командування, силових структур та дипломатичного корпусу, залишилися лише квоти у Нацраді з питань телебачення та радіомовлення, Раді Нацбанку, а також Конституційному Суді [9, с. 109–110].

Замість квазіавтономної виконавчої влади з центром у президентській адміністрації, що була характерною для Конституції зразка 1996 р., з’явився такий самий повноправний кабінет парламентської більшості [21, р. 79]. У системі функціональних компетенцій центральних органів влади було посилено компетенції парламенту. Разом з тим, як відзначає львівський науковець В. Литвин, що „...за часів президенства В. Ющенка, а також починаючи з 2014 р. після колапсу президент-парламентаризму політичний режим в Україні тяжів до електоральної демократії” [7]. Попри всі недоліки електоральна демократія дає Україні шанс на транзит від гібридного до усталеного демократичного режиму.

Щодо президента – то його можливості регулювати економіку зменшилися [5, с. 141]. Відтак, маючи прямі зв’язки з урядовцями різних рівнів, ФПГ більше не потребували патронату президента. Водночас нові конституційні норми забезпечували майже стовідсоткове існування парламентської більшості, що йменувалася „коаліція депутатських фракцій”. Так званий компроміс 8 грудня 2004 р. започаткував змагання між найсильнішими ФПГ [9, с. 20–21]. Сила, що перемагала на виборах і здобувала владу, „відрізала” опонентську політичну силу, котра ставала опозицією й фактично втрачала спроможність впливати на формування базових політичних принципів формування порядку денного розвитку держави.

Президент В. Ющенко вже не міг виконувати неформальні функції Л. Кучми, оскільки прийшов до влади на їх практиці. В. Ющенко прагнув

залишитися у ролі своєрідного морального авторитета з володінням права вето щодо різноманітних політичних рішень, зокрема й урядових [23].

Натомість парламентсько-президентська форма правління часів каденції В. Ющенка (2005–2010) не відзначилася своєю політичною безхмарністю. За умов неспроможності збалансувати повноваження між президентом та прем'єр-міністром як двома ключовими інститутами виконавчої влади така форма правління дала збій, про що свідчить перманентне протистояння між главою держави – В. Ющенком та очільницею уряду – Ю. Тимошенко, а також прем'єром В. Януковичем. Тож перехід до формату парламентсько-президентської республіки став транзитом до нового типу політичних криз і конфліктів.

До всього слід додати зловживання у призначенні суддів, розпуск парламенту указами президента, блокування ним роботи уряду, використання силових структур у політичних цілях, відсутність прогресу в соціально-економічних реформах тощо [1, с. 22].

Закон України „Про Кабінет Міністрів України”, ухвалений 21 грудня 2006 р., передбачав основні завдання Уряду України, які стосувалися, передусім, забезпечення державного суверенітету [24]. Закон обмежував права президента, який відтак позбавлявся можливостей припиняти повноваження прем'єр-міністра. Окрім можливостей відмовитися підписати президентський акт, прем'єр-міністр здобув право визначати міністрів, відповідальних за укази, що вводить в дію рішення РНБО України. Більше того, КМУ здобув право скасовувати акти будь-якого міністерства, зокрема оборони і закордонних справ [9, с. 99; 26].

Таким чином, згідно з редакцією Конституції України 2004 р. функція відбору лідерів перейшла від президента до парламентської коаліційної більшості та відповідального перед нею КМУ. Президент міг лише зупинити їх дію з мотивів невідповідності цій Конституції (Ст. 106, ч. 1, п. 15), звернувшись до Конституційного Суду України [16]. Разом з тим, президенту було заборонено застосовувати право вето, вносячи зміни до Конституції, та уточнено право оприлюднювати закони для спікера парламенту у разі непідписання закону у 10-денний термін [5, с. 141].

Усе ж, деяке розширення повноважень КМУ та прем'єр-міністра було необхідним для створення видимості демократизації перерозподілу повноважень між президентом та КМУ.

На тлі політичної кризи у виконавчій гілці влади стабільно високим був індекс корупції України у її міжнародному рейтингу, згідно з компанією „Freedom House”. Високий індекс корупції в Україні не змінювався упродовж 2003–2009 рр. і становив 5,75 бала [25]. Також згідно з рейтингом, складеним компанією „Transparency International”, Україна посідала 134-те (2008 р.) та 146-те (2009 р.) місця у міжнародній оцінці корупції в світі [26, с. 137].

Також після Помаранчевої революції 2004 р. індекс рівня демократичності урядування був встановлений на рівні 5,25 бала, а у 2005 р. він підвищився до 5 балів – згідно з аналізом „Freedom House” [27]. Згодом унаслідок політичної конкуренції серед найвищих посадових осіб та „війни за укази”, що велася між президентом та парламентом у 2006–2009 рр., індекс рівня демократичності управління в Україні, згідно з висновками „Freedom House”, погіршився з 4,50 до 5 балів [25]. Однак рейтинговий індекс демократичності розвитку громадянського суспільства України,

згідно з даними „Freedom House”, залишався у 2006–2009 рр. на порівняно високому рівні – 2,75 бала [28].

Судова система у 2009 р. зазнала значного недофінансування, що зумовлювало підвищення рівня корупції у цій сфері. На цю ситуацію накладався низький професіоналізм суддів та виразна політизація судової влади. Саме тому, за даними „Freedom House”, індекс її правосуддя протягом 2006–2009 рр. погіршився з 4,25 до 5 балів [26, с. 119]. Усе ж, попри недосконалість парламентсько-президентської політичної системи показники рейтингів та індексу ключових прав і свобод були вищими, порівняно з періодом існування України як президентсько-парламентської республіки.

В. Янукович із приходом до влади у лютому 2010 р. розпочав процес розширення повноважень шляхом повернення (ревізії) до Конституції варіанта 1996 р. Рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р. відбулося відновлення Конституції України у редакції 28 червня 1996 р. За цим рішенням відбувається повернення до президентсько-парламентської (фактично президентської) моделі виконавчої влади часів Л. Кучми та значне посилення повноважень президента у сфері виконавчої влади [29, с. 145–146].

За правління В. Януковича (2010–2014) було завдано удару по парламентаризму, а скасування Конституції редакції 2004 р. посилило президентську вертикаль аж до ознак узурпації влади й ресурсів. Слід наголосити, що зі зміною Конституції України у 2010 р. відбулася так звана антиреформа, яка запустила процес авторитаризації України, зростання ролі держави та криміналу аж до їх зрощення. Відтоді у ВРУ дедалі частішими стали випадки перетікання депутатів до пропрезидентського табору, що поглиблювало парламентську корупцію.

В. Янукович мав потужний вплив як на уряд – завдяки безпосередній участі у його формуванні, так і парламент – завдяки стабільній більшості. Відтак президент, будучи главою держави, мав ще й формальні можливості керівництва урядом, використовуючи при цьому парламент як інструмент постійного посилення своїх повноважень. Процес прискореної авторитаризації режиму В. Януковича дозволяв йому, як главі держави, мати своєрідний „кишеньковий” Кабмін, відносини з яким базувалися на персональних та закулісних домовленостях з прем'єр-міністром та членами уряду. Таким чином, В. Януковичу вдалося закріпити де-факто авторитарний режим через зниження статусу уряду та парламенту, котрі втратили свою незалежну роль у системі національного управління.

Патрон-клієнтські відносини за участю глави держави досягли свого апогею в умовах остаточного утвердження кланово-олігархічного політичного режиму: повернення до президентсько-парламентської (по суті, президентської) форми правління, персоналізація влади В. Януковича та наростання впливу його вузького привілейованого оточення, котрому надавався доступ до ресурсів шляхом монополізації економічного й політичного ринку [5, с. 162].

За часів режиму В. Януковича рівень індексу політичної корупції в Україні, за даними „Freedom House”, залишався доволі високим (на рівні 6–6,25 балів), а Україна перебувала на 146–152-му місцях у міжнародному

рейтингу оцінки корупції в світі [26, с. 137–138]. Водночас індекс демократичності управління за режиму В. Януковича погіршився із 5 до 6 балів [26, с. 37]. Усе ж, завдяки активізації громадянського суспільства України та розгортання потужного руху за європейський вибір індекс його розвитку у 2011–2014 рр., за даними „Freedom House”, зріс із 2,75 до 2,50 бала [30].

Справжнім ударом по судовій системі України став політично мотивований арешт експрем'єр-міністра Ю. Тимошенко за „зловживання владою”. Саме тому індекс незалежності судової системи в Україні у 2012–2014 рр., згідно з аналізом компанії „Freedom House”, залишався на рівні 6 балів [31]. Отже, негативні показники оцінки рівня індексу та рейтингу ключових політичних прав і свобод за В. Януковича є свідченням того, що президентсько-парламентська форма республіки не сприяє становленню усталеної демократії в Україні.

Таким чином, спроби розширити президентські повноваження мали місце у обох типах напівпрезиденталізму. Водночас повторюваний (перманентний) конфлікт між президентом і прем'єр-міністром та, врешті, й парламентом заганяє в глухий кут усю політичну систему України та унеможливує ефективне функціонування ключових інституцій виконавчої влади. Тому головним конституційним завданням України є забезпечення балансу стримувань і противаг, необхідним видається підтримка ефективного парламенту, спроможного здійснювати нагляд за президентом та урядом, а також ефективно забезпечувати законотворчу діяльність.

21 лютого 2014 р. ВРУ проголосувала за повернення до прем'єр-президенталістської форми правління. Згідно з цією моделлю парламентська коаліція призначає та звільняє главу КМУ та його міністрів. Власне президент номінує прем'єр-міністра на посаду згідно з пропозицією парламентської коаліції (більшості). На цій основі ВРУ призначає (юридично формалізує) прем'єр-міністра [2].

Президенталістська модель Конституції України значно ускладнила досягнення рівня планування для одного з центрів влади як за часів президентства Л. Кучми, так і В. Януковича. Відповідно до Закону „Про Кабінет Міністрів України” від 27 лютого 2014 р. виконавчу владу КМУ здійснює безпосередньо через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Ради Міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів [32]. Тобто, участь президента у безпосередньому здійсненні виконавчої влади була мінімізована. В той же час КМУ залишався відповідальним перед президентом без будь-яких юридичних пояснень такої відповідальності, що значно ослаблювало регламентацію конституційно-правового статусу КМУ.

У травні 2014 р. перемогу у першому турі виборів здобув бізнесмен і політик (представник вітчизняних ФПГ) П. Порошенко, набравши 54,7% голосів. 26 жовтня 2014 р. було проведено дострокові парламентські вибори. Під час проведення дострокових парламентських виборів у жовтні 2014 р. президентська політична сила не здобула більшості серед нових політичних партій, а тому президент не отримав можливості контролювати парламент та КМУ й змушений був вести перемовини з представниками інших демократичних сил [33].

Водночас, у процесі нового транзиту до парламентсько-президентської форми правління, що розпочався у 2014 р. — до початку повномасштабної війни Росії проти України (від 24 лютого 2022 р.), простежувалося розбалансування політичної системи у контексті посилення політичної конкуренції між різними угрупованнями. Це створює механізми до подолання патрон-клієнтизму, що склався за часів президентства Л. Кучми та відродився/зміцнився за часів режиму В. Януковича [34].

Тим часом, як зазначає видання „Ліга нет”, до кінця другого року свого правління П. Порошенко взяв під контроль усю вертикаль влади в Україні, встановивши при цьому режим президентської республіки [35]. Формування так званої коаліції у 2016 р. за участю Блоку Петра Порошенка і Народного Фронту у квітні 2016 р. стало свідченням того, що глава держави, маючи адміністративний ресурс та користуючись законними повноваженнями, нівелював роль парламенту до ролі органу легітимації прийняття рішень Адміністрації Президента. Тобто відбувся процес повернення до неформального домінування президента у системі органів виконавчої влади за умов згортання політичної конкуренції [36, с. 13].

Починаючи з квітня 2016 р. розпочалися процеси розслідування офшорних рахунків П. Порошенка (так званий Панамський скандал) та публікація його результатів. Було констатовано, що тодішній Президент України П. Порошенко у серпні 2014 р. створив від свого імені на Британських та Віргінських островах механізм передачі власної бізнес-компанії „Roshen” в „сліпий траст”, яку він публічно обіцяв продати [37]. Не менш резонансним був корупційний скандал, пов’язаний з діяльністю концерну „Оборонпром”, у якому опинився П. Порошенко та його оточення [38].

Отже, попри лобювання створення антикорупційних інституцій — Національного антикорупційного бюро України (НАБУ), Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП), Національного агентства запобігання корупції (НАЗК) у 2015 р., а також Вищого Антикорупційного Суду України (ВАКС) у 2019 р. — діяльність тодішнього українського президента маркувалася подвійними стандартами. Створення нових/відтворення старих корупційних схем стало можливим насамперед через повернення значних президентських повноважень та забезпечення контролю над низкою ЗМІ.

Попри прогресивні реформи у сфері подолання корупції її стан, за даними компанії „Freedom House”, залишався у 2015–2016 рр. на рівні 6 балів [39]. Згідно з оцінкою компанії „Transparency International”, станом на 2020 р. Україна набрала лише 33 бали зі 100 можливих та посіла 117-те місце зі 180 країн щодо ситуації зі станом корупції. Також, згідно з аналізом цієї організації, Україна упродовж 2012–2020 рр. піднялася на сім позицій у рейтингу сприйняття корупції, однак посіла місце поряд з такими африканськими країнами, як Свазіленд та Замбія [40].

У березні 2017 р. Президент України П. Порошенко підписав закон, який був спрямований на посилення контролю над неурядовими організаціями (НУО), котрі ведуть боротьбу з корупцією. Цей закон зобов’язував подавати декларації про доходи працівників таких НУО. Утім, з одного боку, закон удосконалював механізми подальшої боротьби з корупцією, проте, з іншого, міг бути застосований для тиску на нелояльні до влади НУО. Тим часом збільшилася кількість нападів на НУО та їх лідерів, почастишали рейди поліції в офіси НУО. Під особливою загрозою перебували активісти у справі

боротьби з корупцією [41]. У зв'язку з вищезазначеними факторами у 2016–2018 рр. індекс розвитку громадянського суспільства в Україні, згідно з даними „Freedom House”, знизився – з 2,25 до 2,75 бала [42].

У 2018 р. П. Порошенко особисто призначив 113 суддів Верховного Суду України, а у грудні того самого року президент, усупереч рекомендаціям Ради Європи, подав до Верховної Ради законопроект, який значно обмежував роль міжнародних донорів України у процесі відбору суддів до нового Антикорупційного суду [43]. Все це стало свідченням практичної відсутності процесу люстрації в судовій системі України, за яку відкрито виступав Президент України. Саме тому у 2017 р. довіра українців до судової влади все ще залишалася низькою: лише 7% довіряли судам і лише 9,5% довіряли прокурорам. Усе ж, індекс сфери судової влади у 2016–2018 рр. в Україні дещо зріс – із 6 до 5,75 бала [42].

У березні 2019 р. відбулися чергові президентські вибори, на яких перемогу здобув позасистемний політик – комедійний актор В. Зеленський, набравши 73,2% голосів виборців у другому турі виборів [44]. Власне, хоч новий президент, на відміну від свого попередника, і не був представником ФПГ, існувало чимало інформаційних нормативів про лобювання його інтересів українським олігархом І. Коломойським.

Новообраний президент В. Зеленський на тлі розчарувань українців попередньою владою обіцяв використати потужний кредит довіри, отриманий у ході президентської кампанії, передусім для боротьби з корупцією. Проте вже 5 червня 2019 р. Конституційний Суд позбавив НАБУ права визнавати недійсними угоди фігурантів корупційних розслідувань. Унаслідок цього було закрито цілу низку кримінальних проваджень проти високопосадовців, звинувачених у корупційних злочинах. Президент зіткнувся з проблемою збереження довіри та реструктуризації корупційних систем [45]. Тим часом розбалансування в парламентській та й усій політичній системі внесло деструктив у роботу низки політичних інститутів та всієї владної вертикалі в цілому.

Унаслідок електорального успіху президент В. Зеленський отримав досить потужні важелі впливу як на парламент, так і уряд. Прискорився процес ухвалення законів та рішень часто без врахування думок та зауважень представників інших партій. Згідно з висновками спостерігачів, 76% рішень, прийнятих парламентом у першому кварталі, мали хоча б одне процедурне порушення [46].

У березні 2020 р. Президентом України було ініційовано зміни в уряді, які супроводжувалися масованою інформаційною атакою в ЗМІ, що належали олігарху В. Медведчуку. У політичних колах убачали у цьому призначенні посилення впливу на політичні процеси олігарха Р. Ахметова. Також декілька нових міністрів були пов'язані з олігархом І. Коломойським. Тому формалізація посилення владних повноважень президента не сприяла оптимізації боротьби з корупцією. Водночас, у 2021 р. в інформаційному просторі з'явилися закиди про офшори самого В. Зеленського, які нібито пов'язані з фінансовими потоками І. Коломойського та були використані під час виборчої кампанії [47]. У зв'язку з цим рівень корупції в Україні в оцінці її рейтингу за президентства В. Зеленського знижується досить повільно. Адже Україна на 2021 р. мала корупційний індекс (2,25 бала)² та посідала 126-те та 116-те місця серед рейтингу світової корупції у 2019 р. та 2022 р.,

відповідно [48].

Попри позитивні зрушення в державі, пов'язані з цифровізацією (зокрема, шляхом створення мобільного додатку „Дія” та спеціалізованого міністерства цифрової трансформації), станом на 2020 р. зберігалася монополія олігархів та ФПГ на телевізійному ринку, який перебував під контролем шести медіахолдингів, чії канали охоплювали 71% глядацької аудиторії держави. Довіра до телебачення і далі знижувалася через дезінформацію й політичну упередженість [49].

Ще одним негативним індикатором персоніфікації інституту президента стала реакція НУО. У 2020 р. пройшла хвиля протестів, яка стала виразником невдоволення громадянського суспільства й реакцією адміністрації В. Зеленського на військову агресію Росії на Донбасі. Громадськість виступила проти надання особливого статусу Донбасу та проти згоди на участь представників окупованого Донбасу у мирних переговорах на рівні з Києвом [49]. Відтак індекс розвитку громадянського суспільства в Україні у 2019 р. та 2020–2022 рр. був доволі високим – на рівні 5 балів³ [50].

Порушенням у функціонуванні інституту президента було втручання у роботу судової системи. 2021 р. відзначився конституційною кризою, спричиненою відстороненням і притягненням до кримінальної відповідальності Голови Конституційного Суду України О. Тупицького та одного із членів Верховного Суду України О. Касманіна. Утім, 14 липня 2021 р. Верховний Суд України визнав указ В. Зеленського з цього приводу незаконним і скасував його, заявивши про відсутність у президента повноважень звільняти суддів. 26 листопада 2021 р., незважаючи на поради експертів, В. Зеленський призначив нових суддів Конституційного Суду, однак суд відмовився від їх присяги [50]. Загалом, індекс рівня ефективності й незалежності судової системи України, згідно з оцінюванням компанії „Freedom House”, у 2019–2022 рр. зріс не надто позитивно – лише із 2,50 до 2,25 бала [50]⁴.

За два з гаком роки каденції В. Зеленського рівень його підтримки знизився з 73,2% до 24%, що також було зумовлено неможливістю боротьби з корупцією, лобізмом інтересів своєї команди, втручанням у роботу судової системи тощо. Проте кардинальні зміни відбулися з повномасштабним вторгненням Росії до України 24 лютого 2022 р. Адже відтоді електоральний рейтинг українського президента зріс до близько 90% та утримується на стабільно високому рівні навіть за умов прийняття таких непопулярних рішень, як загальна мобілізація, введення комендантської години, заборона виїзду чоловічого населення України за кодон тощо.

Відомо, що воєнний стан вносив свого часу деструктив навіть у функціонування усталених демократій, а тому Україна, котра є гібридною

² У 2019 р. компанія „Freedom House” започаткувала нову методику оцінювання індексу рівня корупції в зростаючому порядкувому відліку – від 1 бала (максимальний рівень корупції) до 7 балів (мінімальний рівень корупції).

³ У 2019 р. компанія „Freedom House” оцінювала індекс рівня розвитку громадянського суспільства в зростаючому порядкувому відліку – від 1 бала (низький рівень розвитку громадянського суспільства) до 7 балів (високий рівень розвитку громадянського суспільства).

⁴ У 2019 р. оцінювання індексу рівня ефективності і незалежності судової системи компанією „Freedom House” здійснювалося в шкаловому діапазоні від 1 бала (недосконала судова система) до 7 балів (досконала судова система).

(перехідною) демократією, точно не є унікальним випадком в умовах війни. З повномасштабним вторгненням Росії в Україну відбулося різке посилення президентської вертикалі влади на тлі набуття главою держави повноцінних функцій Верховного головнокомандувача Збройних Сил України. Нинішня організація української влади відповідає фактично всім критеріям президентської республіки. Було запроваджене так зване кризове управління, з чим вибудована єдина мобілізована вертикаль виконавчої влади. Офіс президента перетворився на модераційний центр, до роботи якого долучилися КМУ, ВРУ та регіональні еліти [51]. Відтак відбулося й кардинальне посилення відповідальності на тлі введення воєнного стану. За перше півріччя повномасштабної війни було видано близько 300 президентських указів, які, зокрема, стосувалися безпосередньо впровадження воєнного стану, формування територіальної оборони, проведення мобілізації, стратегічного управління збройними силами тощо [52].

Водночас, з посиленням впливу інституту президента час від часу проявляються й негативні тенденції в його діяльності. Серед них: створення Офісом президента монополії на істину й порядок денний, неприпустимість критики влади, надмірне втручання в роботу інших гілок влади тощо.

Дедалі актуалізується дискурс про те, чи вдасться В. Зеленському утримати нинішній рівень довіри й електоральної підтримки? Чи вдасться Україні уникнути скочування до авторитарної моделі управління надмірною персоніфікацією особи президента? Слід зазначити, що, за даними опитувань Фонду „Демократичні ініціативи” та Центру Разумкова, 54% опитаних у 2021 р. були згодні з тим, що сильні лідери можуть зробити для України більше, аніж усі закони і дискусії, в той час як 37% опитуваних були категорично проти того щоб влада зосереджувалася виключно у одних руках. Врешті, 72% респондентів вважали, що будь-який сильний лідер має дотримуватися законодавства [53]. Попри це слід погодитися з думкою українського політолога М. Фесенка, який вказує на неможливість повернення до автократичних президентських тенденцій через елементарне звикання українського суспільства до демократії. До того ж, за його словами, набуття Україною статусу кандидата в члени ЄС змушує її грати за демократичними правилами [51].

Відтак з приходом до влади В. Зеленського відбулося чергове зміцнення президентської вертикалі. Адже парламентська монобільшість пропрезидентської партії „Слуга народу” дозволяла главі держави мати фактичну монополію на виконавчу владу та встановити при цьому де-факто президентську республіку. Особливого підходу у вибудовуванні президентської вертикалі потребував початок повномасштабної агресії Росії проти України у лютому 2022 р. Відтоді процес прийняття рішень фактично замикається на Офісі президента з розширенням його повноважень як Верховного головнокомандувача України.

Висновки. Отже, з розпадом СРСР становлення інституту президента супроводжувалося процесом оформлення персоналізму й беззаперечного лідерства особи, що обіймала цю посаду. По суті, через запровадження інституту президенства відбулося заміщення посади першої особи держави шляхом трансформації радянського бачення одноосібного володаря.

Хоча інституційні конфлікти були найбільшими в періоди президентсько-парламентської форми правління, вони також мали місце і протягом періоду парламентсько-президентської моделі.

За правління В. Януковича відбулася реставрація організації вертикалі виконавчої влади часів Л. Кучми, адже унаслідок внесення змін до Конституції тодішній президент наділявся, по суті, авторитарними повноваженнями. У 2014 р. унаслідок чергової конституційної реформи відбулося повернення до парламентсько-президентської форми державного правління. Однак усупереч конституційній реформі П. Порошенко перманентно намагався посилювати президентську вертикаль у прийнятті ключових рішень, лобіюючи при цьому свої власні бізнес-інтереси та інтереси свого оточення, що було своєрідним корупційним шлейфом „сім’ї” В. Януковича.

Прихід до влади у 2019 р. позасистемного політика В. Зеленського ознаменував формування так званої пропрезидентської монобільшості. Початок повномасштабної агресії Росії проти України у лютому 2022 р. став підставою до вибудовування жорсткої президентської владної вертикалі задля забезпечення кризового управління та організації верховного головнокомандування в умовах воєнного стану. Отже, доходимо висновку, що за тридцять з гаком років в Україні так і не утвердився політичний формат демократичної республіки зі збалансованою вертикаллю організації державної влади. Попри те, що в Україні немає явно виражених підстав до встановлення авторитарного режиму, держава не відзначається спроможністю для оптимізації президентської владної вертикалі. Адже попри конституційне визначення парламентсько-президентської форми правління в Україні виконавча інституційна модель досі залишається де-факто президентською з креном у бік персоніфікації глави держави, що формує (форматує) корупцію, не забезпечує балансування діяльності ключових владних інститутів та прискорення демократичних перетворень.

Перспективи подальших досліджень. Подальша конституційна реформа в Україні потребує консенсусу у розумінні ролі президента та його функцій. Не винятком є посилення наукового й політичного дискурсу щодо нової участі президента у процесі призначення посадових осіб різного рівня. Адже теоретично політична роль президента, як і роль інституту виконавчої влади може знижуватися. Тож балансування політичних інститутів виконавчої влади через обмеження персоналістського впливу на політичні процеси в Україні президента як глави держави покликано забезпечити прискорення транзиту України від гібридної до усталеної демократії.

Бібліографічні посилання

1. Чоудрі С., Седеліус Т., Кириченко Ю. Напівпрезиденталізм та інклюзивне врядування в Україні: пропозиції для конституційної реформи. Київ : Міжнародний інститут демократії та сприяння виборам, 2018. 72 с.

2. Averchuk R. Political Explainer: Ukraine’s System of Government. URL: <https://voxukraine.org/cards/pravlinnya/index-en.html> (дата звернення: 27.10.2022).

3. Авер’янов В. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник у 2 т. Т. 1 : Загальна частина. Київ : Юридична думка, 2004. 584 с.

4. Галаган Л. Конституційне закріплення повноважень вищих органів державної

влади. URL: http://nbuviar.gov.ua/asambleya/konst_zakrip_povnov_organiv_dergh_vlad_galagan.php (дата звернення: 30.10.2022).

5. Зеленюк Г. Траєкторія трансформації політичного режиму в Україні за роки незалежності: демократія vs олігархічна клановість. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 139–176.

6. Кармазіна М. Президентство: український варіант. Київ : ТОВ „Бланк-Прес”, 2007. 365 с.

7. Литвин В. Еволюція інституту президентства в політичній історії України: становлення, повноваження, роль і місце у системі правління. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/ukr.presid_ua.pdf (дата звернення: 03.03.2023).

8. Назаренко С. Становлення і розвиток виконавчої влади в Україні. *Університетські наукові записки*. 2009. № 3. С. 34–37.

9. Ярема В. Президент України та Кабінет Міністрів України в системі політичних рішень. *Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації* : аналітична доповідь / за ред. Г. Зеленько. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса, 2014. С. 90–134.

10. Balmaceda M. Energy Dependency, Politics and Corruption in the Former Soviet Union: Russia's power, Oligarchs' Profits and Ukraine's Missing Energy Policy, 1995–2006. London; New York : Routledge, 2008. 222 p.

11. Way L. Rapacious Individualism and Political Competition in Ukraine, 1992–2004. *Communist and Post-Communist Studies*. 2005. Vol. 38. Issue 2. P. 191–205.

12. Макгрегор Дж. Інститут президентства в Східній та Центральній Європі. *Спостережач*. 1994. № 7. С. 46–50.

13. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період прийняття нової Конституції України. *Відомості Верховної Ради*. 1995. № 8. С. 133.

14. Авер'янов В. „Центр” виконавчої влади в Україні: особливості конституційно-правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 1. С. 3–8.

15. Конституція України із змінами, внесеними Законами України (від 8 грудня 2004 року № 2222-IV). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (дата звернення: 17.10.2022).

16. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (дата звернення: 31.10.2022).

17. Дахова І. Поняття виконавчої влади та її місце в державному механізмі України (конституційний аспект). *Право України*. 2002. № 12. С. 23–27.

18. Коліушко І. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні : монографія. Київ : Факт, 2002. 260 с.

19. Колпаков В., Кузьменко О. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком, 2003. 544 с.

20. Freedom House: Nations in Transit 2003 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html> (дата звернення: 03.03.2023).

21. Spirova M. Corruption and Democracy The „Color Revolutions” in Georgia and Ukraine. *Taiwan Journal of Democracy*. 2008. Vol. 4. No 2. P. 75–90.

22. Transparency International: Corruptions Perceptions Index 2020. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/ukr> (дата звернення: 01.11.2022).

23. Універсал національної єдності. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0010100-06> (дата звернення: 17.10.2022).

24. Про Кабінет Міністрів України : Закон України № 514-V від 21 грудня 2006

року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-16#Text> (дата звернення: 12.01.2023).

25. Freedom House: Nations in Transit 2009 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4a55bb4537.html> (дата звернення: 01.11.2022).

26. Кондратенко О. Україна у світових рейтингах демократії. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 176 с.

27. Freedom House: Nations in Transit 2005 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff1350.html> (дата звернення: 14.11.2022).

28. Freedom House: Nations in Transit 2010 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4d53f02713.html> (дата звернення: 14.11.2022).

29. Йосипович Д., Андрусишин Р. Проблеми реформування органів виконавчої влади в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2018. № 4. С. 143–152.

30. Freedom House: Nations in Transit 2014 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/539ea59a3.html> (дата звернення: 14.11.2022).

31. Freedom House: Nations in Transit 2015 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/55929ef224.html> (дата звернення: 14.11.2022).

32. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (дата звернення: 14.11.2022).

33. Позачергові вибори народних депутатів України 2014 р. *Офіційний сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://web.archive.org/web/20141028181832/http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp001.html> (дата звернення: 09.01.2023).

34. Набока М., Джулай Д. Що може зробити президент у перший день на посаді? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/shcho-mozhe-presydent-m-plus/29886991.html> (дата звернення: 01.10.2022).

35. Модель Порошенка. URL: https://project.liga.net/projects/poroshenko_2_goda/ (дата звернення: 12.01.2023).

36. Зеленько Г. Система державного управління в Україні: траєкторія змін 2014–2016 рр. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 5–6. С. 4–34.

37. President of Ukraine Petro Poroshenko Offshore firm holds assets including a European candy manufacturer. *International Consortium of Investigative Journalists*. URL: <https://offshoreleaks.icij.org/stories/petro-poroshenko> (дата звернення: 11.02.2023).

38. Руденко С. Коррупционная бомба для Петра Порошенко. *Deutsche Welle*. 2019. 7 марта. URL: <https://www.dw.com/ru/%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B9> (дата звернення: 09.02.2023).

39. Freedom House: Nations in Transit 2016 – Ukraine. URL: <https://www.ecoi.net/de/dokument/1011468.html> (дата звернення: 14.03.2023).

40. Transparency International: Corruptions Perceptions Index 2020. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/ukr> (дата звернення: 14.03.2023).

41. Freedom in the World 2019. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2019> (дата звернення: 28.02.2023).

42. Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5b3cc262a.html> (дата звернення: 11.03.2023).

43. Transparency International: Corruption Perceptions Index 2009. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2009> (дата звернення: 25.02.2023).

44. Президентські вибори–2019. Другий тур. URL: https://texty.org.ua/d/2019/president_elections_v2/ (дата звернення: 02.03.2023).

45. Freedom House: Nations in Transit 2020. Dropping the Democratic Facade. URL:

https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf (дата звернення: 11.03.2023).

46. Freedom House: Nations in Transit 2020 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2020> (дата звернення: 12.03.2023).

47. Офшори Зеленського працювали у 2020–2021 роках, – Андрій Богдан. *Слідство Інфо*. 2021. 14 грудня. URL: <https://www.slidstvo.info/news/ofshory-zelenskogo-pratsyuvaly-u-2020-2021-rokah-andrij-bogdan/> (дата звернення: 14.03.2023).

48. Україна піднялася у рейтингу сприйняття корупції. *Слово і діло*. 2023. 31 січня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/01/31/novyna/suspilstvo/ukrayina-pidnyalasya-rejtnyhu-spryjnyattya-korupczii> (дата звернення: 14.03.2023).

49. Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021> (дата звернення: 14.03.2023).

50. Freedom House: Nations in Transit 2022 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2022> (дата звернення: 14.03.2023).

51. Хоменко С. „Єдина мобілізована вертикаль”. Як виглядає українська політика за пів року від початку війни. *BBC NEWS Україна*. 2022. 1 вересня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62755736> (дата звернення: 11.03.2023).

52. Доронцева Є. Державне регулювання під час війни: як Президент та народні депутати керували країною впродовж перших ста днів воєнного стану. *Вокс Україна*. 2022. 20 червня. URL: <https://voxukraine.org/derzhavne-regulyuvannya-pid-chas-vijny-yak-prezydent-ta-narodni-deputaty-keruvaty-krayinoyu-vprodovzh-pershyh-sta-dniv-voennogo-stanu/> (дата звернення: 13.03.2023).

53. Радчук О. Теорія „сильної руки”: як створити ефективну президентську республіку в Україні. *Слово і діло*. 2021. 30 жовтня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/10/30/kolonka/aleksandr-radchuk/polityka/teoriya-sylnoyi-ruky-yak-stvoryty-efektivnu-prezidentsku-respubliku-ukrayini> (дата звернення: 06.03.2023).

References

1. Choudri S., Sedelius T., Kyrychenko Yu. Napivprezidentsializm ta inkluzyvne vriaduvannya v Ukraini: propozytsii dlia konstytutsiinoi reformy. Kyiv : Mizhnarodnyi instytut demokratii ta spriannya vyboram, 2018. 72 s. (Semi-presidentialism and inclusive governance in Ukraine: proposals for constitutional reform).

2. Averchuk R. Political Explainer: Ukraines System of Government. URL: <https://voxukraine.org/cards/pravlinnya/index-en.html>

3. Aver'ianov V. Administratyvne pravo Ukrainy. Akademichnyi kurs : pidruchnyk u 2 t. T. 1 : Zahalna chastyna. Kyiv : Yurydychna dumka, 2004. 584 s. (Administrative law of Ukraine. Academic course).

4. Halahan L. Konstytutsiine zakriplennia povnovazhen vyshchych orhaniv derzhavnoi vlady. URL: http://nbuviap.gov.ua/asambleya/konst_zakrip_povnov_organiv_derg_vlad_galagan.php (Constitutional consolidation of powers of higher state authorities).

5. Zelenko H. Trajektoriia transformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini za roky nezalezhnosti: demokratiia vs oliharkhichna klanovist. *Politychnyi protses u nezalezhnii Ukraini: pidsumky i problemy*. Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2021. S. 139–176. (The trajectory of the transformation of the political regime in Ukraine during the years of independence: democracy vs oligarchic clannishness).

6. Karmazina M. Prezydentstvo: ukrainskyi variant. Kyiv : TOV „Blank-Pres”, 2007. 365 s. (Presidency: Ukrainian version).

7. Lytvyn V. Evoliutsiia instytutu prezydentstva v politychnii istorii Ukrainy: stanovlennia, povnovazhennia, rol i mistse u systemi pravlinnia. URL: <https://filos.>

lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/ukr.presid_ua.pdf (The evolution of the institution of the presidency in the political history of Ukraine: formation, powers, role and place in the government system).

8. Nazarenko S. Stanovlennia i rozvytok vykonavchoi vlady v Ukraini. *Universytetski naukovi zapysky*. 2009. No. 3. S. 34–37. (Formation and development of executive power in Ukraine).

9. Yarema V. Prezydent Ukrainy ta Kabinet Ministriv Ukrainy v systemi politychnykh rishen. *Instytutsiini zminy politychnoi systemy suchasnoi Ukrainy: otsinka stanu ta napriamy optymizatsii* : analitychna dopovid / za red. H. Zelenko. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa, 2014. S. 90–134. (The President of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine in the system of political decisions).

10. Balmaceda M. Energy Dependency, Politics and Corruption in the Former Soviet Union: Russia's power, Oligarchs' Profits and Ukraine's Missing Energy Policy, 1995–2006. London; New York : Routledge, 2008. 222 p.

11. Way L. Rapacious Individualism and Political Competition in Ukraine, 1992–2004. *Communist and Post-Communist Studies*. 2005. Vol. 38. Issue 2. P. 191–205.

12. Makhrehor Dzh. Instytut prezydentstva v Skhidnii ta Tsentralnii Yevropi. *Sposterihach*. 1994. No. 7. S. 46–50. (Institute of the Presidency in Eastern and Central Europe).

13. Konstytutsiinyi Dohovir mizh Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy ta Prezydentom Ukrainy pro osnovni zasady orhanizatsii ta funktsionuvannia derzhavnoi vlady i mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini na period pryiniattia novoi Konstytutsii Ukrainy. *Vidomosti Verkhovoi Rady*. 1995. No. 8. S. 133. (Constitutional Agreement between the Verkhovna Rada of Ukraine and the President of Ukraine on the basic principles of organization and functioning of state power and local self-government in Ukraine for the period of adoption of the new Constitution of Ukraine).

14. Aver'ianov V. „Tsentri” vykonavchoi vlady v Ukraini: osoblyvosti konstytutsiino-pravovoho rehuliuвання. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2005. No. 1. S. 3–8. („Center” of executive power in Ukraine: peculiarities of constitutional and legal regulation).

15. Konstytutsiia Ukrainy iz zminy, vnesenymy Zakonamy Ukrainy (vid 8 hrudnia 2004 roku No. 2222-IV). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (The Constitution of Ukraine as amended by the Laws of Ukraine 08.12.2004 No. 2222-IV).

16. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 p. No. 254k/96-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (Constitution of Ukraine : Law of Ukraine dated 28.06.1996 No. 254k/96-BP).

17. Dakhova I. Poniattia vykonavchoi vlady ta yii mistse v derzhavnomu mekhanizmi Ukrainy (konstytutsiinyi aspekt). *Pravo Ukrainy*. 2002. No. 12. S. 23–27. (Concept of executive power and its place in the state of Ukraine (constitutional aspect)).

18. Koliushko I. Vykonavcha vlada ta problemy administratyvnoi reformy v Ukraini : monohrafiia. Kyiv : Fakt, 2002. 260 s. (Executive power and problems of administrative reform in Ukraine).

19. Kolpakov V., Kuzmenko O. Administratyvne pravo Ukrainy : pidruchnyk. Kyiv : Yurinkom, 2003. 544 s. (Administrative law of Ukraine).

20. Freedom House: Nations in Transit 2003 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>

21. Spirova M. Corruption and Democracy The „Color Revolutions” in Georgia and Ukraine. *Taiwan Journal of Democracy*. 2008. Vol. 4. No. 2. P. 75–90.

22. Transparency International: Corruptions Perceptions Index 2020. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/ukr>

23. Universal natsionalnoi yednosti. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0010100-06> (Universal of national unity).

24. Pro Kabinet Ministriv Ukrainy : Zakon Ukrainy No. 514-V vid 21 hrudnia 2006 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-16#Text> (On the Cabinet of Ministers of Ukraine : Law of Ukraine No. 514-V 21.12.2006).
25. Freedom House: Nations in Transit 2009 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4a55bb4537.html>.
26. Kondratenko O. Ukraina u svitovykh reitynhakh demokratii. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2023. 176 s. (Ukraine in the world ratings of democracy).
27. Freedom House: Nations in Transit 2005 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/473aff1350.html>
28. Freedom House: Nations in Transit 2010 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/4d53f02713.html>
29. Yosypovych D., Andrusyshyn R. Problemy reformuvannia orhaniv vykonavchoi vlady v Ukraini. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya yurydychna*. 2018. No. 4. S. 143–152. (Problems of reforming executive authorities in Ukraine).
30. Freedom House: Nations in Transit 2014 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/539ea59a3.html>
31. Freedom House: Nations in Transit 2015 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/55929ef224.html>
32. Pro tsentralni orhany vykonavchoi vlady : Zakon Ukrainy vid 17 bereznia 2011 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (On Central Bodies of Executive Power : Law of Ukraine dated March 17, 2011).
33. Pozacherhovi vybory narodnykh deputativ Ukrainy 2014 r. *Ofitsiynyi sait Tsentralnoi vyborchoi komisii*. URL: <https://web.archive.org/web/20141028181832/http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp001.html> (Extraordinary elections of People’s Deputies of Ukraine 2014).
34. Naboka M., Dzhulai D. Shcho mozhe zrobyty prezydent u pershyi den na posadi? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/shcho-mozhe-presyident-m-plus/29886991.html> (What can the president do on the first day in office?).
35. Model Poroshenka. URL: https://project.liga.net/projects/poroshenko_2_goda/ (Model Poroshenko).
36. Zelenko H. Systema derzhavnoho upravlinnia v Ukraini: traiektoriia zmin 2014–2016 rr. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2016. Vyp. 5–6. S. 4–34. (The system of public administration in Ukraine: the trajectory of changes 2014–2016).
37. President of Ukraine Petro Poroshenko Offshore firm holds assets including a European candy manufacturer. *International Consortium of Investigative Journalists*. URL: <https://offshoreleaks.icij.org/stories/petro-poroshenko>
38. Rudenko S. Korrupcionnaya bomba dlya Petra Poroshenko. *Deutsche Welle*. 2019. 7 marta. URL: <https://www.dw.com/ru/%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B9> (Corruption bomb for Petro Poroshenko).
39. Freedom House: Nations in Transit 2016 – Ukraine. URL: <https://www.ecoi.net/de/dokument/1011468.html>
40. Transparency International: Corruptions Perceptions Index 2020. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/ukr>
41. Freedom in the World 2019. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2019>.
42. Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. URL: <https://www.refworld.org/docid/5b3cc262a.html>

43. Transparency International: Corruption Perceptions Index 2009. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2009>
44. Prezydentski wybory–2019. Druhyi tur. URL: https://texty.org.ua/d/2019/president_elections_v2/ (Presidential elections–2019. The second round).
45. Freedom House: Nations in Transit 2020. Dropping the Democratic Facade. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf
46. Freedom House: Nations in Transit 2020 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2020>
47. Ofshory Zelenskoho pratsiuvaly u 2020–2021 rokakh, – Andrii Bohdan. *Slidstvo Info*. 2021. 14 hrudnia. URL: <https://www.slidstvo.info/news/ofshory-zelenskogo-pratsiuvaly-u-2020-2021-rokah-andrij-bogdan/> (Zelenskyi’s offshores worked in 2020–2021, Andriy Bohdan).
48. Ukraina pidnialasia u reitynhu spryiniattia koruptsii. *Slovo i dilo*. 2023. 31 sichnia. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/01/31/novyna/suspilstvo/ukrayina-pidnyalasya-rejtynhu-spryjnyattya-korupczii> (Ukraine rose in the rating of perception of corruption).
49. Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021>
50. Freedom House: Nations in Transit 2022 – Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2022>
51. Khomenko S. „ledyna mobilizovana vertykal”. Yak vyhliadaie ukrainska polityka za piv roku vid pochatku viiny. *VVS NEWS Ukraina*. 2022. 1 veresnia. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62755736> („The only mobilized vertical”. What does Ukrainian politics look like half a year after the start of the war).
52. Dorontseva Ye. Derzhavne rehuliuвання pid chas viiny: yak Prezydent ta narodni deputaty keruvaly krainoiu vprodovzh pershykh sta dniv voiennoho stanu. *Voks Ukraina*. 2022. 20 chervnia. URL: <https://voxukraine.org/derzhavne-regulyuvannya-pid-chas-vijny-yak-prezydent-ta-narodni-deputaty-keruvaly-krayinoyu-vprodovzh-pershyh-sta-dniv-voyennogo-stanu/> (State regulation during the war: how the President and people’s deputies managed the country during the first hundred days of martial law).
53. Radchuk O. Teoriia „sylnoi ruky”: yak stvoryty efektyvnu prezydentsku respubliku v Ukraini. *Slovo i dilo*. 2021. 30 zhovtnia. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/10/30/kolonka/aleksandr-radchuk/polityka/teoriya-sylnoyi-ruky-yak-stvoryty-efektyvnu-prezydentsku-respubliku-ukrayini> (The „strong hand” theory: how to create an effective presidential republic in Ukraine).

Стаття надійшла до редакції 15.03.2023

Інститут президента в умовах воєнного стану

Ірина Овчар,
кандидат політичних наук,
апарат Верховної Ради
України

Iryna Ovchar,
Candidate of Political
Sciences,
apparatus of the Verkhovna
Rada of Ukraine

ORCID: 0009-0008-8310-170X/
ovchar.iryana@gmail.com

Анотація. Традиційно органи влади формуються для забезпечення потреб суспільства, гарантій безпеки та економічних можливостей. Але оскільки історія довела, що поки існують політичні амбіції, імперські наративи та розвивається військово-промисловий комплекс, завжди буде ризик війни або міждержавних конфліктів. Саме тому в зміст системи державного управління закладають базові речі, які можна буде використовувати в умовах ведення військових дій, появи різного роду конфліктів, і при цьому забезпечити життєдіяльність країни. Наскільки правильними в цьому питанні визначені підходи до формування інститутів в Україні та механізми їх взаємодії,

спробуємо розібратися на прикладі одного з ключових інститутів влади – президента.

Унікальність і водночас складність сьогоденної ситуації полягає в тому, що події аналізуються в процесі їх відтворення, немає готового шаблону, а модель найближчого майбутнього, яке має формуватися в період після війни, чітко не сформована і не представлена суспільству. На події потрібно було реагувати тут і зараз, коли не було часу на дискусії, тривалі обговорення. І воєнний стан – не той період, який формує зону комфорту в політичному середовищі. А отже, президент в якийсь момент, особливо перші дні повномасштабного вторгнення, став тою постаттю, на чій дії і рішення чекало суспільство.

Тому протягом останнього року в умовах воєнного стану президент взяв на себе відповідальність за ситуацію в країні. Але присутність у публічній площині однієї особи не означає, що всі повноваження і робочі процеси за ним і відбуваються саме так, як потрібно президенту. Дедалі частіше ми чуємо про роль Офісу президента в політичних питаннях. Однак чи монолітна влада хоча б в межах одного інституту, чи достатньо їм повноважень і механізмів впливу на процеси сьогодення? Зрештою, які спроби робляться, щоб посилити вплив президента, і навіть – спробуємо окреслити в нашому матеріалі.

Ключова слова: держава, інститут президента, влада, органи державного управління, війна, воєнний стан.

Institute of the President under martial law

Abstract. Traditionally, authorities are formed to ensure the needs of society, guarantees of security and economic opportunities. However as history has proven, as long as there are political ambitions, imperial narratives, and a growing military-industrial complex, there will always be a risk of war or interstate conflicts. That is why basic things are included in the content of the state administration system, which can be used in the conditions of military operations, the emergence of various kinds of conflicts, and at the same time ensure the vital activities of the country. How correct the approaches to the formation of institutions in Ukraine and the mechanisms of their interaction are in this matter, let's try to understand on the example of one of the key institutions of power – the President.

The uniqueness and at the same time the complexity of today's situation is that the events are analyzed in the process of their reproduction, there is no ready-made template, and the model of the near future, which should be formed in the post-war period, is not clearly formed and not presented to society. It was necessary to react to the events here and now, when there was no time for discussions, long talking. Martial law is not a period that creates a comfort zone in the political environment. Therefore, at some point, especially in the early days of a full-scale invasion, the President became the figure on whose actions and decisions society awaited.

Hence, during the last year, in the conditions of martial law, the president assumed responsibility for the situation in the country. However, the presence of one person in the public sphere does not mean that all the powers and work processes are behind him and take place exactly as the President needs. More and more often we hear about the role of the President's Office in political matters. However, is the power can be monolithic at least within one institution, or do they have enough powers and mechanisms to influence current processes? In the end, what attempts are being made to strengthen the influence on the president and why – we will try to outline in this material.

Key words: the state, the institution of the President, power, state administration bodies, war, martial law.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Сьогодні Україна стоїть перед черговим вибором свого майбутнього шляху. І це майбутнє визначається не лише в питаннях повернення територій та укріплення зовнішнього вектора розвитку, але й змінами у внутрішній політиці: від конституційних до проведення або завершення розпочатих реформ та взаємовідносин у владній вертикалі. Цей довгий і тривалий процес, який ми вже частково проходили, з 24 лютого 2022 року на певний період зупинився, але зараз у публічній площині дискусії поновилися. Очевидно, що припинення або скасування воєнного стану відбудеться раніше, аніж остаточне підведення підсумків війни, документування цих фактів і дат та відновлення України загалом. І щоб не втратити те, за що точиться така важка боротьба, порядок денний політики найближчого майбутнього треба закладати уже сьогодні.

Згідно з Конституцією України восени 2023 року мають відбутися чергові парламентські вибори, а весною 2024 року нас очікують президентські вибори. Звісно, за умови відсутності воєнного стану. І як це не банально, але в політиці є умовне правило, за яким наступні вибори починаються на другий день після встановлення результатів чергових виборів. Тобто, фактично, весь 5-річний період у топосадовців є не лише для того, щоб опікуватися своїми робочими питаннями, але й щоб накопичувати необхідний ресурс для наступних виборів. Тому, щоб не потрапити в пастку політичної кризи і якомога легше пройти перехідний післявоєнний період, важливо забезпечити сталість і стабільність функціонування владних інститутів.

Увагу автора матеріалу привернув інститут президента. Адже за весь період незалежності найчастіше саме посада президента була в епіцентрі уваги через зміни до Конституції в частині обсягу повноважень та сфер впливу. В цьому матеріалі ми окреслимо лише ключові аспекти інституту президента в період довоєнного стану та більш детально зупинимось на

ролі президента в час повномасштабного вторгнення.

Аналіз стану досліджень і публікацій. У цьому матеріалі основні думки, викладені автором, базуються на політичних заявах та законодавчій базі. Тому спектр уваги зосереджений на роботі президента та його взаємодії з парламентом, на тих моментах, які часом відбувалися за кулісами і були предметом кулуарних обговорень.

Водночас хочемо відмітити окремі праці, які в цілому характеризують як Володимира Зеленського на посаді президента, так і запити українського суспільства на певний типаж лідера. Ім'я шостого Президента України з 2019 року було темою активних обговорень за кордоном. А з 2022 року його там почали називати феноменом, про що в своїй книзі пише польська журналістка Наталія Брижко-Запур. Вона вважає, що сила В. Зеленського та його вплив на світову громадську думку полягає у змісті його виступів, які прямо торкаються почуттів і загальнолюдських цінностей, що останніми роками дещо девальвувалися через потік політичного піару [1].

Великою цінністю, в тому числі для подальших досліджень, є зібрані в окремі книги виступи президента [2]. Вони не лише інтонаційно прослідковують лінію змін і настроїв в оточенні Володимира Зеленського протягом останнього року, а дозволяють зрозуміти настрої суспільства, для яких щоденні звернення певний час були важливим джерелом інформації.

Також базою для вивчення теми та формування аналітичних матеріалів можуть стати роботи дослідників, які описували лідерство в складні періоди. Зокрема, йдеться про тематичні праці Е. Робертса [3] та Д. Гудвіна [4]. На їх твердженнях та порівняннях досить важливо формувати моделі поведінки та можливі варіанти розвитку подій. Особливо це буде цікаво в майбутньому, коли відпаде фактор ризику і страху, а події вже стануть історією, нехай навіть нещодавною і травматичною для суспільства.

Заслугує на увагу колективна монографія „Кризи політичного розвитку України”. Адже в ній автори аналізують, серед інших, кризу ідентичності, кризу легітимності, а також наголошують на тому, що внаслідок украї суперечливих зовнішніх впливів через специфічне геополітичне середовище сукупність криз призвела до тих випробувань, які нині проходить Українська держава [5]. Власне, саме фактор кризи ідентичності нині спонукає повертатися до питань мови, регіональних особливостей, речей, які є основою саме формування української нації, держави тощо. Однак це не лише політична складова, це більше вимога суспільства, яка включена в риторику політиків.

Під час написання статті також використовувалися журналістські тексти, яких є чимало і які є відображенням політичних змін та суспільних настроїв, що відбувалися в Україні протягом лютого 2022 – лютого 2023 років, або просто фіксацією суджень журналістів щодо певних ситуацій.

Мета та завдання дослідження. Потреба в написанні цього матеріалу, в першу чергу, виникла з бажання зафіксувати зміст подій, які, з одного боку, сформували певну роль інституту президента в Україні, з іншого, показали, як працює фактор стримувань і противаг у владній вертикалі, особливо в часи прийняття складних політичних рішень. Отже, метою дослідження є діяльність інституту глави держави в особливих умовах, яким став правовий режим воєнного стану. Зокрема, увагу зосереджено на

ключових та публічних питаннях.

Також було намагання в процесі подій зафіксувати моменти зроблених або можливих змін, які обговорювалися у владних кабінетах або прописувалися в законопроектах. Унаслідок накопичення журналістських текстів акценти можуть з часом загубитися, та все ж у наукових публікаціях є шанс їх зберегти без перекручень або різних трактувань і надалі вивчати і доповнювати в часи подальших трансформацій в органах влади. А в період після війни вони будуть неминучими. Тому завданням є, в першу чергу, подати загальну характеристику та зафіксувати важливі події воєнного стану, пов'язані з інститутом президента, в теперішньому моменті, щоб оцінки їх у майбутньому не змінювалися через зміну політичної кон'юнктури.

Виклад основного матеріалу. Ключові аспекти інституту президента в період довоєнного стану. Формування інститутів державного управління на початку незалежності України в першу чергу передбачало виокремлення окремих функцій і завдань і не закладало якогось стратегічного бачення щодо роботи в умовах війни або міжнародних конфліктів. Узагалі, створення інститутів влади на початку 1990-х років здебільшого відбулося за радянською калькою. Ще досі окремі дослідники вважають, що інститут глави держави в Україні (як і в більшості країн пострадянського простору) з'явився як прототип посади генерального секретаря компартії, з якої на посаду президента СРСР фактично перейшов М. Горбачов. Не обговорювалася в той час модель з визначальною роллю прем'єра або переважаючим впливом парламенту. Досі тривають дискусії про те, чи можлива в Україні роль президента з представницькими (формальними) функціями, якого обиратимуть у Верховній Раді України. А експерти, які моделюють варіанти інститутів влади в післявоєнний період, схиляються до Сінгапурської практики.

Водночас, учені-конституціоналісти згадують, що в концепції нової Конституції України, яка була схвалена Верховною Радою Української РСР ще 19 червня 1991 року, передбачалося, що Президент України є як главою держави, так і главою виконавчої влади в республіці. Перелік повноважень президента структурно містився у розділі, який мав назву „Органи виконавчої влади” [6].

Пізніше, в проєкті Конституції України, винесеному Верховною Радою України на всенародне обговорення в редакції від 1 липня 1992 року, теж визначалося, що „главою держави і виконавчої влади є Президент України”. В подальших редакціях Конституції посади глави держави та глави виконавчої влади були розділені. Однак усе ще зберігалася ідея функціональної належності президента до виконавчої гілки влади [7]. Фактично до сьогодні питання взаємовідносин між органами влади є предметом не лише політичних дискусій, а й необхідності їх правового врегулювання, починаючи з Основного закону.

З іншого боку, наявність серед гілок влади в Україні президентської вертикалі з тим обсягом повноважень, які є на сьогодні, довела, що це певний механізм стримувань і противаг та майданчик взаємодії з регіональним рівнем, коли багатомільйонна країна може собі дозволити розпочати децентралізацію і посилити місцеве самоврядування, але при цьому не втратити контроль над системою управління з боку центральної влади [8], навіть на фоні перетягування політичних впливів у центрі

управління державою, а також в умовах правового режиму воєнного стану. Зрештою, це відтворення рівня представницької демократії, адже президента обирає народ на виборах, а прем'єр призначається парламентом.

З таким розподілом повноважень між гілками влади вдавалося реалізовувати реформи навіть протягом 2014–2019 років, коли частина країни була окупована і жила в рамках антитерористичної операції, а пізніше операції об'єднаних сил. Понад те, у 2018 році доводилося запровадити на окремих територіях воєнний стан, що стало реакцією влади на захоплення Росією кораблів Військово-Морських сил України біля Керченської протоки.

Так, 27 листопада РНБО офіційно проінформувала, що воєнний стан введено у 10 областях України з 14:00 26 листопада 2018 року до 14:00 26 грудня 2018 року. Воєнний стан вводився не на всій території України, а лише у Вінницькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Сумській, Харківській, Чернігівській, а також Донецькій, Запорізькій, Херсонській областях та внутрішніх водах України Азово-Керченської акваторії [9].

Тобто, точкою опори для реформ або вирішення кризових ситуацій президентська вертикаль у певні періоди часу була, чим довела свою спроможність втримати державу та забезпечити дієвість її інститутів. Не працювало лише прагнення впливу одної вертикалі влади на іншу, що породжувало політичні кризи.

Якщо повернутися в переддень повномасштабного вторгнення, то він чітко показував, що навіть в умовах можливого нападу країни-агресора парламент не готовий бути лише виконавцем волі президента або його Офісу та втрачати свою суб'єктність. Так, 23 лютого 2022 року ключовим було питання про запровадження в Україні надзвичайного стану. І голосувати за той варіант указу – про введення надзвичайного стану, який запропонував глава держави, депутати не поспішали. Фактично, увесь день Верховна Рада України потратила на те, щоб обговорити, внести в текст на три сторінки декілька правок і ухвалити проєкт закону про затвердження Указу Президента України „Про введення надзвичайного стану в окремих регіонах України” [10]. Лише о 21.49 335 голосами парламент ухвалив остаточну редакцію тексту.

В описі прийняття цього важливого і водночас складного рішення, вважаємо, варто звернути увагу на один момент. Попри наявність у законодавчому органі монобільшості, як єдиної команди президента, парламентарі прагнуть бути самостійними суб'єктами, особливо в частині прийняття рішень, які їм делегував народ, і негативно сприймають спроби тиску або „перетягування канатів” у політичних, особливо публічно гострих або актуальних питаннях. Тобто, наявність гілок влади, в тому числі задля стримування і противаг, – вагома вимога як у коридорах влади, так і в суспільстві. Саме цю дилему щодо обсягу повноважень та балансу влади нам доведеться враховувати в визначенні посад та розподілі сфер впливу між гілками влади в післявоєнний період.

Вимоги до глави держави під час повномасштабного вторгнення. Повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року змінило очікування, а відтак і вимоги до інституту глави держави. Від політичних функцій та публічної складової перейшли до прийняття швидких рішень задля гарантування національної безпеки і оборони та позиціонування країни на міжнародних майданчиках. Здається, чи не вперше, громадянське

суспільство відчуло, що таке запит на лідерство і наскільки важливо в країні мати посадовців у вертикалі влади, які вміють приймати рішення і бути відповідальними за них.

Рейтинг президента Володимира Зеленського, який за майже три роки перебування на посаді знизився, раптово почав зростати. Динаміка падіння не була критичною, але демонструвала настрої суспільства. Адже зниження рейтингу провокувало зростання антирейтингу, що значно більше дає від'ємних показників будь-якому політику, аніж втрати в рейтингу. Тобто, фактично йдеться про рейтинги довіри, сприйняття, уваги, які не є тотожними електоральним передвиборчим рейтингам, та, все ж, для загальної оцінки політичного діяча є важливими.

Так, станом на осінь 2021 року Володимир Зеленський усе ще очолював президентський рейтинг. Але чергове опитування показало поступове зниження електоральної підтримки президента. Якщо в середині вересня 2021 року за В. Зеленського готові були проголосувати 33,3% опитаних, то опитування Центру Разумкова за 14–20 жовтня показало підтримку на рівні 26%, а опитування КМІС за 15–18 жовтня того самого року знизило цей показник до 24,7% [11].

Інша модель опитування, яка визначала лідера, давала значні показники. Але це вже був рік повномасштабного вторгнення, коли українці почали покладати великі надії на президента. Більшість українців, а саме – 59%, назвали політиком 2022 року Президента України Володимира Зеленського. Друге місце у рейтингу з 10% посів головнокомандувач Збройних сил України генерал Валерій Залужний, свідчать результати соціологічного опитування Центру Разумкова, оприлюднені 12 січня. Автори дослідження зазначають, що В. Зеленський після обрання на посаду президента у 2019 році очолює рейтинг „Політик року” вчетверте поспіль. Але різниця в цифрах показова: у 2019 році його обрали 64% опитаних, у 2020 році – 15%, а в 2021 році – 17% [12].

Станом на березень 2023 року рейтинг чинного президента сягав майже 70 відсотків [13]. Суспільство дало йому шанс стати лідером у час складних рішень і критичних подій, бо в кризових ситуаціях очолити процеси мала одна політична постать, бути одночасно і центром прийняття рішень, і майданчиком, який витримує діалог, і комунікатором, і відповідальним за всю країну. Щоправда, всі ці якості президента сприймали недовго, але це буде потім. Хоча нині фіксуємо одне: запит в українців на лідера присутній, а ось образ і бачення цього лідера відрізняються, як залежно від часу, подій та обставин, так і уяви, знань та навичок тих, хто його описує або моделює.

Тоді треба було пережити кінець лютого – початок березня 2022 року. І ці перші тижні були визначальними. Рамки сприйняття роздвоювалися між вибором, який зробить президент: евакуюється, погодившись на пропозицію низки закордонних служб, або залишиться і вступить у боротьбу за країну, національні пріоритети і цінності. Повідомлялося, що посадові особи США пропонували президенту надати допомогу, щоби він міг безпечно залишити столицю України й уникнути захоплення або вбивства російськими військовими, однак він відмовився від пропозиції. Це підтвердив голова

Комітету з питань розвідки Палати представників Адам Шифф. „Ми інформували його не тільки про загрозу російського вторгнення, яка зараз реальна, але й про загрозу для нього особисто”, – повідомляв конгресмен. „Ми готові допомогти йому будь-яким чином”, – додав А. Шифф. У цьому зв’язку видання зазначає, що однією з цілей швидкого завершення війни в Україні для РФ – це ліквідація або захоплення чинного Президента України й встановлення замість нього на чолі держави маріонетки Кремля. Таким чином Володимир Путін „міг би уникнути затратної, тривалої окупації України” [14].

Враховуючи названі можливі ризики, в цей момент одразу виникало питання спадковості влади і як його реалізувати, якщо Конституція України передбачає вичерпний перелік підстав, коли виконання обов’язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України (стаття 112). Зрозуміло було одне: влада має працювати синхронно і в цілодобовому режимі. Водночас має бути розосередженою в різних локаціях на випадок можливих форс-мажорів [15].

Коли о 5:30 стало зрозуміло, що повномасштабне вторгнення почалося, постало питання юридичного визначення подій, в яких починає жити країна, та прийняття відповідних рішень. Попередньо оголошений режим надзвичайного стану вже не міг забезпечити потреби громадян, коли під фактичними обстрілами опинилася уся країна. В кулуарах парламенту обговорювали, який з двох указів винесе на розгляд президент: про стан війни чи про правовий режим воєнного стану.

Відповідно до пункту 19 частини першої статті 116 Конституції України „Президент вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань” [15]. Мало кому відомо, але справді на ранок 24 лютого юристи підготували два документи. Однак суспільство тоді не розбиралося в грі слів, визначень та не шукало в них різниці. Усі розуміли, що якщо летять ракети і їздять танки, – то це війна. А на Банковій і в кулуарах Грушевського спробували спрогнозувати наслідки оголошення стану війни і визначити пріоритети: країна не може ізолюватися від цивілізованого світу, бо військові дії – це гроші і зброя. Однак оголошення стану війни на території країни надало б можливість міжнародним контрагентам змінювати або розривати умови чинних контрактів, оскільки такий стан – визнається як форс-мажорна обставина. Чого не має бути під час оголошення воєнного стану на території країни. Отже, вибір робили фактично без вибору – оголошувати потрібно правовий режим воєнного стану. Більше того, „воєнний стан” згідно з чинним Законом України „Про правовий режим воєнного стану” [16] регламентований більш чітко, ніж „стан війни” згідно з Законом України „Про оборону України” [17].

Також ми досі не маємо окремого Закону України „Про особливий правовий режим – стан війни”. Внаслідок чого весь адміністративний апарат влади керується інструкціями мирного часу. Воєнний стан хоч і формує обмеження і посилює вплив влади, але все ж більше працює як

мобілізаційний інструмент, який не впроваджує іншої якості та моделі управління в державі, яка, ймовірно, могла б бути потрібна в умовах повномасштабної збройної агресії.

На сьогодні офіційно – для міжнародних юрисдикцій, починаючи від ООН і закінчуючи міжнародними арбітражами – в нас немає війни. У нас воєнний стан, окремі воєнні дії. Але ні ми, ні Росія не перебуваємо в стані війни згідно з нормами міжнародного права [18]. Більше того, міжнародні структури ситуацію в Україні кваліфікують як міжнародний конфлікт, посилаючись на зміст Женевських конвенцій.

Пізніше заступниця міністра оборони України Ганна Маляр пояснювала політичний мотив визначення саме правового режиму воєнного стану: „Якщо, приміром, є факт вторгнення військ іноземної держави на нашу територію, факт окупації, – це вже агресія, а побутовою мовою – війна. І немає значення, визнає її хтось чи ні, оголошували війну, чи ні. Тобто не треба приймати закон або видавати указ, який спеціально би підтвердив, що в нас війна”. Вона додала, що війна в Україні триває з 20 лютого 2014 року [19].

Отже, сукупність факторів забезпечила від 24 лютого 2022 року для України нові умови життя в правовому режимі воєнного стану [20]. Норми статті 102 Конституції України стали ключовими: „Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору” [15].

Роль президента в утвердженні вибору ЄС – НАТО. Відповідно до розподілу повноважень між гілками влади зовнішня політика та національна безпеки належать до президентської вертикалі. Більше того, в умовах воєнного стану саме від комунікації та чіткості нашої позиції залежало ставлення до України інших країн. У перший же день повномасштабного вторгнення, 24 лютого 2022 року, Президент України Володимир Зеленський підтримав пропозицію Міністерства закордонних справ України про розрив дипломатичних відносин України з Російською Федерацією. „На доручення Глави держави МЗС України розпочало процедуру розриву дипломатичних відносин відповідно до норм міжнародного права. Україна заявила про розрив дипломатичних відносин з Росією без розриву консульських відносин, відповідно до статті 2 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року. МЗС України також відкликала до Києва тимчасового повіреного у справах України в Російській Федерації В. Покотила для проведення консультацій і розпочало евакуацію українського посольства в Москві” [21].

Якщо ставлення до РФ президент продемонстрував досить швидко, то в питаннях взаємодії з країнами ЄС та НАТО його позиція на певний час відійшла на другий план. Спочатку публічні заяви робили народні депутати.

І лише після того, як виявлялися настрої суспільства стосовно окремих заяв парламентарів, президент, спираючись на запити громадськості, реагував публічно.

Загалом, правовий режим воєнного стану став тим періодом, коли, попри юридичну складову, політичні фактори стали не менш значимими, бо саме вони впливають на комунікацію, позиціонування країни та влади, сприйняття і відтворення, зрештою, на всі складові, які трансформують у певний суспільний договір, коли керівництво країни визначає напрям, а громадяни рухаються. Тому наступним публічним кроком стало утвердження зовнішньополітичного вектора – курс на ЄС та НАТО. Якщо рух у напрямі Європейського Союзу майже не викликав дискусій, то наближення до НАТО досі залишається темою маніпуляцій. І в цій позиції ми почали більше чути не лише президента, а цілу інституцію – Офіс президента та окремих представників провладної партії.

У березні голова фракції Політичної партії „Слуга народу” Давид Арахамія заявляв, що „НАТО не готове обговорювати членство України протягом найближчих 5–10 років. Україна, своєю чергою, готова розглядати інші моделі гарантування безпеки” [22].

Тоді ж була спроба витягти для аргументування такого підходу Декларацію про державний суверенітет, в якій зазначалося, що „Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї”. Втім, суспільне обурення фактично зняло це питання з порядку денного саме в такому обґрунтуванні, і на сьогодні обговорюють лише питання часу, коли Україна зможе виконувати дії щодо приєднання до організації Північноатлантичного договору [23].

У подальшому риторика щодо НАТО змінювалася. Не останню роль у цьому відігравали оприлюднені соціологічні дослідження, які показували підтримку приєднання України до Північноатлантичного альянсу. А різні матеріали журналістів посилювали це моделюванням варіантів розвитку подій, коли Україна – член НАТО.

У підсумку, наприкінці вересня 2022 року Україна подала заявку на вступ до НАТО в пришвидшеному порядку. У своєму виступі з цього приводу президент Володимир Зеленський зазначив, що Україна подає заявку, щоб пройти усі юридичні процедури і закріпити фактичний статус нашого союзника – НАТО. „Ми де-факто союзники. Цього вже досягнуто. Де-факто ми вже пройшли свій шлях у НАТО. Де-факто ми вже довели взаємосумісність зі стандартами Альянсу, вони реальні для України – реальні на полі бою і в усіх аспектах нашої взаємодії. Ми довіряємо одне одному, ми допомагаємо одне одному і ми захищаємо одне одного. Це і є Альянс. Де-факто”, – наголосив В. Зеленський, додавши, що тепер це треба закріпити юридично [24].

Спроба посилення впливу президентської вертикалі через військові адміністрації. Із запровадженням воєнного стану в країні в усіх областях

України з'явилися військові адміністрації, а також в окремих районах або населених пунктах [25]. Базою їх створення стали державні адміністрації, а голови таких адміністрацій набули статусу начальників відповідних військових адміністрацій. Той факт, що велика кількість призначених начальників цих адміністрацій – це колишні голови територіальних громад, свідчить про те, що намагаються зберегти певну кадрову стабільність у цих органах управління. Не призначали нових людей, окрім випадків, де фізично був відсутній голова.

Фактично військові адміністрації – це тимчасові державні органи, які формуються указом Президента України та діють на визначеній главою держави території, як тимчасовий захід з елементами військової організації управління для гарантування безпеки в умовах воєнного стану. Також обласні та/або районні військові адміністрації на період дії воєнного стану та протягом 30 днів після його припинення чи скасування, у разі тимчасової окупації або оточення адміністративного центру області або у разі прийняття Верховною Радою України за поданням Президента України відповідного рішення здійснюють повноваження органів місцевого самоврядування, по суті – замінюють його [16]. По суті – це вертикаль президента на місцях. Непублічно їх оцінюють як спосіб посилення взаємовідносин між центром та регіональним рівнем та як майданчик для співпраці на майбутні вибори.

І в цій ситуації щонайменше одна спроба замінити місцеве самоврядування не через військову загрозу, а через протистояння між вертикаллю президента та місцевою владою на сьогодні відома. Так, у лютому 2023 року президент створив військову адміністрацію в Чернігові, а потім парламент вносив до порядку денного проєкт постанови про здійснення начальником Чернігівської міської військової адміністрації Чернігівського району Чернігівської області повноважень, передбачених частиною другою статті 10 Закону України „Про правовий режим воєнного стану” [26].

З правової точки зору така модель можлива і доцільна на територіях, які частково непідконтрольні Україні, або в ситуаціях, коли представники місцевої влади переїхали, перейшли на бік окупанта і задля національної безпеки їх треба було замінити, тощо. В політичній площині військові адміністрації почали застосовувати як спробу замінити місцеве самоврядування в регіонах, у яких влада перебуває в опозиції до Офісу президента. Показовою в цьому плані є ситуація в Чернігові та затяжний конфлікт центральної влади з мером Владиславом Атрошенком.

Спроба змінити владу в Чернігові стала помітна ще з літа 2022 року. А вже на початку 2023 року почала набувати правової бази. Спочатку міського голову Владислава Атрошенка відсторонили від відповідної посади строком на один рік. Таке рішення 1 лютого ухвалив Львівський апеляційний суд під час розгляду апеляції на рішення Яворівського районного суду, який 7 грудня 2022 року на рік заборонив міському голові Чернігова Владиславу Атрошенку обіймати свою посаду. Це прецедент в історії місцевого самоврядування, коли виборче право було нівельоване судовим рішенням, а далі підмінене політичним протистоянням.

Фінішною прямою мав стати зареєстрований проєкт постанови, за яким пропонується передати Чернігівській військовій адміністрації повноваження

міськради і виконкому. Фактично місцеве самоврядування в обласному центрі ліквідується. Всі нібито безпекові аргументи на користь цього рішення не витримують жодної критики. Адже у Харкові, який сьогодні, на відміну від Чернігова, перебуває під постійними обстрілами, нормально функціонує і міський голова, і міська рада. У прифронтовому Запоріжжі, де також, замість обраного голови, виконувач обов'язки, ніхто не створює міську військову адміністрацію. Тому доцільність зараз створювати в Чернігові міську військову адміністрацію після того, як агресора ще весною минулого року було відбито і викинуто з області, а в самій області функціонує обласна військова адміністрація, дуже сумнівна.

Попри це, 23 лютого 2023 року згаданий вище проєкт постанови про ліквідацію місцевого самоврядування у Чернігові спробували внести до порядку денного. Але підтримки не було, тому питання не ставили на голосування. Поки що парламент зупинив спробу посилити вплив вертикалі президента, тим самим продемонстрував свою суб'єктність та незалежність від волі Офісу президента.

Станом на березень 2023 року це питання так і не закрито, хоч і не зняте з порядку денного. У всіх інших випадках, відповідно до вимог правового режиму воєнного стану, глава держави створює військові адміністрації населених пунктів (сільські, селищні, міські) та вносить на розгляд парламенту проєкт постанови про передачу начальникам таких адміністрацій функцій місцевого самоврядування лише на територіях, звільнених від окупантів або які межують з лінією оборони, і де з об'єктивних причин представники місцевого самоврядування не можуть виконувати свої повноваження.

Висновки та перспективи дослідження. Фактично, за рік воєнного стану кожен орган влади, який почав працювати в цілодобовому режимі та в умовах форс-мажорних обставин, продемонстрував рівень свого впливу, затребуваності і результативності. Отже, в дослідників сформувалася окрема ніша для формування бачення інституту глави держави в умовах воєнного стану. Адже це ключова вертикаль, яка впливає і на центральну владу, і на місцевий рівень. І це та одна особа, яка безпосередньо отримує кредит довіри від суспільства, на відміну від парламенту, де рішення приймаються більшістю. Почастішали обговорення статусу Офісу президента та його голови, яка роль і участь у політичному та публічному житті країни йому належить та наскільки вона є доцільною, особливо в умовах міжнародної політики, де діють чіткі протоколи.

Війна оголила усі ті питання, які протягом 30 років незалежності України були предметом дискусій, але на які не було однозначних відповідей або не з'явився той, хто готовий був запропонувати чітку модель та трансформувати її в практичну площину. На сьогодні ми можемо точно констатувати наступні речі. Суспільство не змінилося в очікуванні на посаді президента лідера та готове наділяти його певними повноваженнями: насамперед це зовнішня політика та національна безпека. Парламент хоче повернути свою суб'єктність, адже бажання бути монолітним доповненням президентської вертикалі в депутатів немає. Кабінет Міністрів залишається

регулятором фінансової і соціальної політики. Предметом дискусій будуть такі питання: обсяг повноважень суб'єктів державного управління, механізм обрання або призначення, часовий проміжок роботи, можливість бути повторно або декілька разів обраним або призначеним, індивідуальні вимоги, які сформуєть виборці.

Громадський сектор уже розпочав низку обговорень про бачення моделі управління країною після перемоги. Вони містять усі ключові реформи, починаючи з конституційної. Все це накладеться на перезавантаження влади, оскільки після скасування чи припинення правового режиму воєнного стану нас чекають парламентські і президентські вибори, а дещо пізніше й місцеві – і тривалий шлях відновлення країни в певній системі координат.

Бібліографічні посилання

1. Брижко-Запур Н. Я тут. Ми всі – це Україна. Феномен Володимира Зеленського / пер. з польської Н. Чорпіти. Київ : ВЦ „Академія”, 2023. 280 с.

2. Місяць війни. Хроніки подій. Промови та звернення Президента Володимира Зеленського / упорядник О. В. Красовицький; художник-оформлювач О. А. Гугалова-Меншова. Харків : Фоліо, 2022. 383 с.

3. Робертс Е. Лідерство в часи війни. Головні уроки від творців історії / пер. з англ. Я. Войтка. Київ : Видавнича група КМ-БУКС, 2021. 216 с.

4. Гудвін Д. К. Лідерство у буремні часи / пер. з англ. К. Смаглій. Харків : Віват, 2021. 592 с.

5. Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання : монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Р. В. Балабан, С. Г. Брехаря, Л. Л. Кияниця, О. Ю. Кондратенко, Н. В. Кононенко, Т. М. Ляшенко. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 352 с. URL: https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/Kryzy-politychnoho-rozvytku_monohrafiia-pdf (дата звернення: 12.03.2023).

6. Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1213%D0%B0-12/ed19910619#Text> (дата звернення: 12.03.2023).

7. Бабенко К. А. Феномен біцефалізму виконавчої влади в процесі Конституційного розвитку України. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/434-fenomen-bitsefalizmu-vikonavchoji-vladi-v-protsesi-konstitutsijnogo-rozvitku-ukrajini.html> (дата звернення: 12.03.2023).

8. Реформа децентралізації. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi> (дата звернення: 12.03.2023).

9. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 листопада 2018 року „Щодо надзвичайних заходів із забезпечення державного суверенітету і незалежності України та введення воєнного стану в Україні” : Указ Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3902018-25574?fbclid=IwAR3pvT5qMdn ZXC0ttVJma0TL_4zKcn2yd1FajYoNfKxVfsNZJ_EcRkGBPmo (дата звернення: 12.03.2023).

10. Про введення надзвичайного стану в окремих регіонах України : Указ Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/63/2022#Text> (дата звернення: 12.03.2023).

11. Рейтинг Зеленського і партії „Слуга народу” впав ще більше. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-59247304> (дата звернення: 12.03.2023).

12. Українці назвали політиком року Зеленського, № 2 – Залужний. URL: <https://www.dw.com/uk/ukrainci-nazvali-politikom-roku-zelenskogo-druge-misce-u->

zaluznogo/a-64365644 (дата звернення: 12.03.2023).

13. Результати соціопитувань: рейтинги політиків. *Вибори в Україні*. URL: https://ukraine-elections.com.ua/uk/socopros/vybory_prezidenta (дата звернення: 12.03.2023).

14. U.S. stands ready to evacuate Zelensky, Russia's 'target. No. 1. URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2022/02/25/russia-ukraine-president-zelensky-family-target/> (дата звернення: 12.03.2023).

15. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.03.2023).

16. Про правовий режим воєнного стану : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 12.03.2023).

17. Про оборону України : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 12.03.2023).

18. „Оголошення стану війни” та „введення воєнного стану”: конституційно-правове закріплення, зміст і юридичні наслідки. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/ogoloshennya-stanu-vijny-ta-vvedennya-voennogo-stanu-konstytutsijno-pravove-zakriplennya-zmist-i-yurydychni-naslidky/> (дата звернення: 12.03.2023).

19. Поняття „неоголошена або невизнана війна” – це феєсбешний нарратив – Ганна Маляр. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2022/03/20/ponyattya-neogoloshena-abo-neviznana-vijna-cze-feesbeshnij-narativ-%E2%80%93-ganna-malyar/> (дата звернення: 12.03.2023).

20. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 12.03.2023).

21. Заява МЗС України щодо розриву дипломатичних відносин з Російською Федерацією. URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-rozrivu-diplomatichnih-vidnosin-z-rosijskoju-federacijeyu> (дата звернення: 12.03.2023).

22. Russian invasion: Exclusive interview with chief Ukrainian negotiator. URL: <https://www.foxnews.com/world/russian-invasion-exclusive-interview-with-chief-ukrainian-negotiator?fbclid=IwAR3CrwB46fRaQppg2pU5EjZ8Bf35UxE9uNXB9eLwM5smtgAFiEKcVzWrlBU> (дата звернення: 12.03.2023).

23. Декларація про державний суверенітет України 16 липня 1990 року, № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 12.03.2023).

24. Україна подає заявку на вступ до НАТО – Зеленський. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3583117-ukraina-podae-zaavku-na-vstup-do-nato-zelenskij.html> (дата звернення: 12.03.2023).

25. Про утворення військових адміністрацій : Указ Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text> (дата звернення: 12.03.2023).

26. Проект Постанови про здійснення начальником Чернігівської міської військової адміністрації Чернігівського району Чернігівської області повноважень, передбачених частиною другою статті 10 Закону України „Про правовий режим воєнного стану”. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41434> (дата звернення: 12.03.2023).

References

1. Bryzhko-Zapur N. Ya tut. My tut. My vsi – tse Ukraina. Fenomen Volodymyra Zelenskoho / per. z polskoi N. Chorpity. Kyiv : VTs „Akademiiia”, 2023. 280 s. (I'm here. We are here. We are all Ukraine. Volodymyr Zelensky phenomenon).

2. Misiats viiny. Khroniky podii. Promovy ta zvernennia Prezydenta Volodymyra

Zelenskoho / uporiadnyk O. V. Krasovytskyi; khudozhnyk-oformliuvach O. A. Huhalo-Mienschova. Kharkiv : Folio, 2022. 383 s. (A month of war. Chronicles of events. Speeches and addresses of President Volodymyr Zelenskyi).

3. Roberts E. Liderstvo v chasy viiny. Holovni uroky vid tvortsiv istorii / per. z anhl. Ya. Voitka. Kyiv : Vydavnycha hrupa KM-BUKS, 2021. 216 s. (Leadership in times of war. The main lessons from the creators of history).

4. Gudvin D. K. Liderstvo u buremni chasy / per. z anhl. K. Smahlii. Kharkiv : Vivat, 2021. 592 s. (Leadership in turbulent times).

5. Kryzy politychnoho rozvytku v Ukraini: prychny, zmist i sposoby niveliuvannia : monohrafiia / avt. kol. : H. I. Zelenko (kerivnyk, nauk. red.), R. V. Balaban, S. H. Brekharina, L. L. Kyianytsia, O. Yu. Kondratenko, N. V. Kononenko, T. M. Liashenko. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2022. 352 s. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/Kryzy-politychnoho-rozvytku_monohrafiia-pdf (Crises of political development in Ukraine: causes, content and methods of leveling: monograph).

6. Pro vnesennia zmin i dopovnen do Konstytutsii (Osnovnoho Zakonu) Ukrainiskoi RSR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1213%D0%B0-12/ed19910619#Text> (On introducing changes and additions to the Constitution).

7. Babenko K. A. Fenomen bitsefalizmu vykonavchoi vlady v protsesi Konstytutsiinoho rozvytku Ukrainy. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/434-fenomen-bitsefalizmu-vikonavchoji-vladi-v-protsesi-konstitutsijnogo-rozvitku-ukrajini.html> (The phenomenon of executive power bicephalism in the process of constitutional development of Ukraine).

8. Reforma detsentralizatsii. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi> (Decentralization reform).

9. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 26 lystopada 2018 roku „Shchodo nadzvychainykh zakhodiv iz zabezpechennia derzhavnogo suverenitetu i nezalezhnosti Ukrainy ta vvedennia voiennoho stanu v Ukraini” : Ukaz Prezydenta Ukrainy. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3902018-25574?fbclid=IwAR3pvT5qMdnZXC0ttVJma0TL_4zKcn2yd1FajYoNfkxVfsNZJ_EcRkGBPmo (On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated November 26, 2018).

10. Pro vvedennia nadzvychainoho stanu v okremykh rehionakh Ukrainy : Ukaz Prezydenta Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/63/2022#Text> (On the introduction of a state of emergency in certain regions of Ukraine: Decree of the President of Ukraine).

11. Reitynh Zelenskoho i partii „Sluha narodu” vpav shche bilshe. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-59247304> (The rating of Zelenskyi and the Sluga Narodu party fell even more).

12. Ukraintsi nazvaly politykom roku Zelenskoho, No. 2 – Zaluzhnyi. URL: <https://www.dw.com/uk/ukrainci-nazvali-politikom-roku-zelenskogo-druge-misce-u-zaluznogo/a-64365644> (Ukrainians named Zelensky politician of the year, No. 2 – Zaluzhnyi).

13. Rezultaty sotsopytuvan: reitynhy politykiv. *Vybory v Ukraini*. URL: https://ukraine-elections.com.ua/uk/socopros/vybory_prezydenta (Results of opinion polls: ratings of politicians. Elections in Ukraine).

14. U.S. stands ready to evacuate Zelensky, Russia's 'target. No. 1. URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2022/02/25/russia-ukraine-president-zelensky-family-target/>

15. Konstytutsiia Ukrainy, pryiniata na p'iatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (The Constitution of Ukraine, adopted at the fifth session of the

Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996).

16. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu : Zakon Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (On the legal regime of martial law: Law of Ukraine).

17. Pro oboronu Ukrainy : Zakon Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (On the defense of Ukraine: Law of Ukraine).

18. „Oholoshennia stanu viiny” ta „vvedennia voiennoho stanu”: konstytutsiino-pravove zakriplennia, zmist i yurydychni naslidky. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/ogoloshennya-stanu-vijny-ta-vvedennya-voyennogo-stanu-konstytutsijno-pravove-zakriplennya-zmist-i-yurydychni-naslidky/> („Declaration of a state of war” and „introduction of martial law”: constitutional and legal consolidation, content and legal consequences).

19. Poniattia „neholoshena abo nevyznana viina” – tse feesbeshnyi naratyv – Hanna Maliar. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2022/03/20/ponyattya-neogoloshena-abo-nevyznana-vijna-cze-feesbeshnij-narativ-%E2%80%93-ganna-malyar/> (The concept of „undeclared or unrecognized war” is a Facebook narrative – Hanna Malyar).

20. Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini : Ukaz Prezydenta Ukrainy No. 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (On the introduction of martial law in Ukraine: Decree of the President of Ukraine No. 64/2022).

21. Zaiava MZS Ukrainy shchodo rozryvu dyplomatychnykh vidnosyn z Rosiiskoiu Federatsiieiu. URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-rozrivu-diplomaticznykh-vidnosin-z-rosijskoyu-federaciyeyu> (Statement of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine regarding the severance of diplomatic relations with the Russian Federation).

22. Russian invasion: Exclusive interview with chief Ukrainian negotiator. URL: <https://www.foxnews.com/world/russian-invasion-exclusive-interview-with-chief-ukrainian-negotiator?fbclid=IwAR3CrwB46fRaQpgg2pU5EjZ8Bf35UxE9uNXB9eLwM5smtgAFiEKcVzWrlBU>

23. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy 16 lypnia 1990 roku, No. 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (Declaration on State Sovereignty of Ukraine of July 16, 1990).

24. Ukraina padaie zaiavku na vstup do NATO – Zelenskyi. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3583117-ukraina-podaie-zaavku-na-vstup-do-nato-zelenskij.html> (Ukraine applies to join NATO - Zelensky).

25. Pro utvorennia viiskovykh administratsii : Ukaz Prezydenta Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text> (On the formation of military administrations: Decree of the President of Ukraine).

26. Proekt Postanovy pro zdiisnennia nachalnykom Chernihivskoi miskoi viiskovoi administratsii Chernihivskoho raionu Chernihivskoi oblasti povnovazhen, peredbachenykh chastynoiu druhoiu statti 10 Zakonu Ukrainy „Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu”. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41434> (Draft Resolution on the exercise by the head of the Chernihiv City Military Administration of the Chernihiv District of the Chernihiv Region of the powers provided for in the second part of Article 10 of the Law of Ukraine „On the Legal Regime of Martial Law”).

Стаття надійшла до редакції 13.03.2023

УДК 314.7:32:303

DOI: 10.53317/2786-4774-2023-1-7

„Історія мігранта”: форми збору даних та способи їх представлення у наукових публікаціях

Анотація. У статті висвітлено питання комплексного розгляду трьох форм збору даних з міграційних історій переміщених осіб та чотирьох способів їхньої презентації у наукових публікаціях. Підкреслено, що сьогодні найбільш уживані серед науковців формати — це звичайні анкети, календарі історії життя та графіки історії міграції, які методично можуть використовуватися альтернативно один до одного як самостійні інструменти або взаємодоповнюватися під час збору даних. Також виділено аналітичні ситуації, за яких доречно апробувати ці форми, а саме: 1) звичайні анкети ефективні тоді, коли треба зафіксувати невелику кількість фактів про історію міграції індивіда, а сама інформація є кількісною за природою збору; 2) календарі історії життя оптимальні для формування повної міграційної історії, будучи інструментарієм, що спрямований на висвітлення різноманітних сфер життя однієї особи за весь її час існування; 3) графіки історії міграції більш цінні,

коли фокус уваги знаходиться на довготривалих міжособистісних зв'язках (як правило, родинних стосунках) у просторовому та хронологічному охопленні. Додатково зроблено акцент на розкритті питання про відмінності, які витікають з кожної форми збору та мають відповідні наслідки для аналізу отриманих даних. У розвідці розглянуто можливі чотири шляхи реалізації даних з історій міграції у наукових роботах, зокрема, як: 1) тематичні дослідження; 2) база для виявлення і класифікації закономірностей; 3) агрегація кількісних даних; 4) інформаційна довідка, що не є чітко вираженою у тексті. Акцентовано на ідеї, що місце історій мігрантів набуло нового значення, оскільки за останні роки вони сприймаються не винятково як первинний матеріал для аналітичної роботи дослідника, що без наступного вторинного осмислення не становитиме пізнавальної цінності, а вже як ключове джерело, на основі якого отримуються вагомі висновки. Окреслено, що завдяки концептуальній наближеності до ідеї „усної історії” „історії мігрантів” потенційно можуть стати потужною доказовою базою у політичному дискурсі та рамках міжнародного права стосовно скоєних злочинів проти людства. Це особливо актуально „піднімає” сучасне „українське питання” у всьому світі науково та прагматично, зважаючи на події минулорічної військової агресії Росії, що триває досі.

Ключові слова: „історія мігранта”, загальна анкета, календар історії життя, графік історії міграції, тематичне дослідження, форма збору даних, класифікація даних, агрегація даних, діаграма Лексиса.

Володимир Гнатюк,
доктор філософії з політичних наук,
Міжнародний інститут освіти,
культури
та зв'язків з діаспорою
Національного
університету „Львівська
політехніка”

Volodymyr Hnatiuk,
PhD in Political Science,
International Institute of
Education,
Culture and Diaspora Relations
of Lviv
Polytechnic National University

ORCID: 0000-0002-2608-659X
v.v.hnatiuk@gmail.com

„History of migrant”: forms of data collection and ways of presenting them in scientific publications

Abstract. The article highlights the issue of a comprehensive consideration of three forms of data collection on the migration histories of displaced persons and four ways of presenting them in scientific publications. It is emphasized that today the most commonly used formats among scholars are conventional questionnaires, the life history calendars, and the migration history charts, which can be used methodically alternatively as independent tools or complement each other in data collection. The author also identifies analytical situations in which it is appropriate to test these forms, namely: 1) conventional questionnaires are effective when it is necessary to record a few facts about an individual's migration history, and the information itself is quantitative in nature; 2) the life history calendars are optimal for forming a complete migration history, being a tool aimed at covering various spheres of a person's life throughout his or her existence; and 3) the migration history charts are more valuable when the focus is on long-term interpersonal ties (usually family) in a spatial and chronological sense.

Additionally, emphasis is placed on disclosing the differences that arise from each form of collection and have relevant implications for the analysis of the data. The paper considers four possible ways of implementing data from migration histories in scholarly works, including: 1) case studies; 2) a basis for identifying and classifying patterns; 3) aggregation of quantitative data; and 4) informational background that is not explicitly expressed in the text. The author highlights the idea that the place of migrants' histories has acquired a new meaning, since in recent years they have been perceived not exclusively as primary material for the researcher's analytical work, which without further secondary comprehension will not be of cognitive value, but as a key source on the basis of which significant conclusions are drawn. The author marks that, due to their conceptual proximity to the idea of „oral history”, migrants' histories can potentially become a powerful evidence base in political discourse and international law regarding crimes against humanity. It raises the current „Ukrainian issue” around the world in a particularly scientific and pragmatic way, given the events of last year's military aggression by Russia, which continues to be ongoing.

Key words: history of migrant, conventional questionnaire, case study, the life history calendar, the migration history chart, data collection form, data classification, data aggregation, the Lexis diagram.

Постановка проблеми. Дослідження міграційної виміру в межах дискурсу про життєві історії переміщених осіб є предметом розгляду багатьох зарубіжних дослідників, які досить часто кооперуються в контексті серії видань певного видавництва чи долучені до написання тематичних монографій. По суті, це сформувало стійку тенденцію у міжнародних розвідках не лише з відповідної проблематики. Ідеться, наприклад, про серію книг „International Handbook” від видавництва Routledge, де особливої уваги потребує важлива робота за останній час „Handbook of research methods in migration” за редакцією К. Варгас-Сілви, у якій автори Й. Карлінг, Л. Санчез-Аяла, К. Карлетто, А. де Брау, Р. Банерджі, Ф. Лозано, М. Штейнбергер, Е. Фанкхаузер та ін. присвячують свої дослідження проблемі диференціації технік і підходів у вивченні мігрантів, зокрема, їх історій [36, р. 117–269]. Не менш значимою є серія праць „Elgar Handbook” видавництва Edward Elgar Publishing Limited, що теж приурочена цій темі, а саме: „Handbook of culture and migration”, де найбільшу увагу слід приділити розділу „Теорія та мобільність” [18, р. 6–136]. М. Собек, Р. Білсбароу, К. Бошемен, Б. Шумаєр і Ф. Бок'є звертають свій дослідницький фокус

на методичний зріз — інструменти, завдяки яким здійснюється збір даних та їхнє опрацювання [37, р. 109–243]. Привертає увагу дискусія „Життєвий досвід і репрезентації вимушеної міграції” на сторінках видання „The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies” [21, р. 291–369].

Натомість, якщо мовити про вітчизняні розвідки, у яких розкриваються (хоча б наближено) методичний або практичний контексти розгляду міграційних історій (чи ті аналогії, що могли бути апробовані в їх ідейних межах), то, з одного боку, є недавно опублікована колективна праця вчених з Інституту соціології НАН України „Комплексні вимірювальні інструменти в соціологічних дослідженнях: розроблення, адаптація, обґрунтування достовірності” [2]. Автори висвітлюють проблему реалізації системи оцінювальних знарядь для здобуття соціологічної інформації, яку можна підтвердити. Іншими словами, цілком сприяють тому, аби респондент зміг повідомити інтерв'юєру бажані дані, що є цінними, максимально точними і релевантними. З іншого боку, декілька років тому (2020 і 2022) були проведені соціологічні розвідки співробітниками Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету „Львівська політехніка”, що спрямовувалися на відображення суб'єктивного досвіду мігрантів-українців на прикладі Південно-Африканської Республіки і Туреччини [3; 4]. В цих працях було апробовано винятково глибоке напівструктуроване інтерв'ювання без реалізації інших інструментальних форм збору, які залучаються науковцями, як-то календарі життєвих історій або графіки міграційних історій. У якісно-змістовому сенсі — в представленні отриманих висновків — колектив досягнув високих результатів, але в формально-методичному — існувала альтернатива, яка могла позначитися (і це запитання для майбутніх досліджень не лише МІОКУ, а й аналітичних інститутів/науковців, які візьмуться за тему) на квалітативних параметрах даних. Тому в дослідницькому дискурсі „історій міграції” можна стверджувати про інструментальний монізм, що, очевидно, став наслідком успішної неодноразової апробації інтерв'ювання у формі анкетування. Це не варто оцінювати з негативного погляду, проте, безумовно, слід доповнити сучасними зарубіжними здобутками. Як-не-як, а методологічний плюралізм має значно аргументованіші підстави в актуальних наукових пошуках сьогодення.

У сучасних дослідженнях на міграційну тематику досить часто вчені визначають сам процес міграції (в широкому розумінні) як будь-яку сукупність осіб, що переміщуються з одного місця в інше. Але в такому сприйнятті приховується епістемологічна небезпека отримати нерепрезентативні „усереднені” висновки, що математично правильні щодо тих, хто мігрує, однак змістовно можуть нести хибні/неповні дані. І це при тому, що пошуковою ціллю науковців зазвичай є окреслення типового (поширеного) портрета переміщеного чи конкретно взятих його атрибутивних критеріїв. Іншими словами, це завдання з точки зору методології та здобуття результатів абсолютно адекватне (зрештою, домінуюча більшість тематичних розвідок на це спрямовано), але воно не зважає жодним чином на питання висвітлення індивідуального рівня життя мігранта так, як це потрібно для збалансованого осмислення колективної та особистісної форм або принаймні так, аби роль останньої була рівноцінно важливою, як і перша.

Річ у тім, що на тлі будь-якої міграційної „сукупності” людина у її межах діє за своєю індивідуальною схемою руху в просторово-хронологічному

вимірі. І тут актуалізується той момент, що, незважаючи на те, що бажає вчений вивчити у контексті великих чи малих груп міграції, йому доречно звертати увагу на „шляхи” кожного індивіда або (за необхідності) їх вибіркові поєднання, зокрема, родинні зв'язки різного порядку. Таким чином, місце „історій мігрантів” набуло (на тлі проблеми їхнього „усереднення”) нового значення, оскільки за останні роки вони сприймаються не лише як первинний матеріал для аналітичної роботи дослідника, що без наступного вторинного осмислення не становитиме пізнавальної цінності, а як ключове джерело, на основі якого отримуються вагомі висновки.

Зважаючи на сказане вище, *метою статті* є комплексний розгляд трьох форм збору міграційних історій і чотирьох способів представлення відповідних даних з цих історій у наукових публікаціях. Ціль полягає у тому, аби розширити погляд на інструментальні можливості під час вивчення історій мігрантів, які часто розпочинаються з інтерв'ювання і ним зазвичай завершуються. На теперішній час міграційні розвідки зарубіжного зразка акумулювали й інші різновиди, які стали, залежно від конкретної ситуації, ефективнішою альтернативою попри свої слабкі сторони. Таким чином, наявна взаємозаміна сприяє диференціації у виборі знарядь для дослідника, а тому – поліпшенню здобутих кінцевих результатів, їх верифікації. Натомість серед переліку завдань можна виділити такі: 1) окреслити три найпоширеніші форми збору історій мігрантів, які апробуються у модерних розвідках; 2) висвітлити сильні і слабкі сторони кожної з них, порівнявши їх між собою; 3) зазначити про чотири способи використання інформаційних даних, здобутих з міграційних історій, у наукових публікаціях. Реалізація мети та завдань сприятиме як просвітницькій функції серед учених, які тільки розпочинатимуть свої дослідження у межах цієї проблематики, так і методологічній, що розширить інструментальні горизонти вже інтегрованих у міграційні студії науковців. І це має позитивно та конструктивно позначитися на відображенні дослідницького потенціалу української науки та об'єктивації історичної правди з життя мігрантів на весь світ у протистоянні з російською агресією.

Виклад основного матеріалу. Завдяки концептуальній наближеності до ідеї „усної історії” (*oral history*) в методологічному вимірі, як „висвітлення подій/процесів від лише спостереження через трактування до діалогу поміж інтерв'юером і респондентом” [5], та в практичному сенсі, як „виразника максимальної об'єктивності того, що сталося”, „історії мігрантів” потенційно можуть стати потужною доказовою базою у політичному дискурсі та в рамках міжнародного права стосовно злочинів проти людства. Це особливо актуалізує сучасне „українське питання” у світі науково і прагматично, зважаючи на події минулорічної російської воєнної агресії, що триває далі. Так, зокрема, можна навести за приклади Нюрнберзький (1945–1946 рр.), Югославський (1993–середина 2017 рр.) і Руандський (1994–2014 рр.) процеси, на яких задокументували звинувачення через процедуру „свідчення очевидців”. Згодом це сформувало підстави для утворення міжнародних трибуналів, результатами яких було рішення про „цілеспрямовану політику геноциду проти того чи іншого народу” [20; 27]. Це дуже важливо для будь-якого соціуму, де були наявні подібні випадки, бо, зрештою, такі моменти „прокладають” дорогу до „відновлювальної справедливості”, що, в свою чергу, сприяє визволенню персональної і

колективної пам'яті, тобто суспільному переосмисленню історії. Загалом це цілком реальний алгоритм, за яким може слідувати наш поточний стан речей, а тому вивчення цих „історій” має бути одним з пріоритетів у міграційних дослідженнях, якщо мета Української держави полягає, по-перше, у підсиленні аргументації „знизу” (від народу) щодо заподієних злодіянь агресором перед майбутнім міжнародним судом, і, по-друге, у намаганнях відбудувати/відновити (якщо це можливо) довоєнне людське буття і створити передумови для повернення мігрантів назад з-за кордону.

З іншого боку, релевантним, проте і не менш проблемним (а за змістом – первинним у кореляції до попереднього аспекту) є питання наукового вивчення історій мігрантів, які формально акумулюють водночас епістемологічні переваги і складнощі в процесі здобуття даних. До перших (переваг) можна віднести те, що множина охоплених питань – будь-яка дія/подія у минулому, очевидцем якої був індивід, а тому можливе конституювання „досвіду у формі свідчення” в сам предмет аналізу дослідників. Підсилюється цей аспект тим, що хоч певні спогади – це завжди сфера суб'єктивного, але коли всі вони мають відношення до єдиного проблемного дискурсу, а їх кількість стає близькою до сотень тисяч, то цей контекст зазвичай об'єктивізує їх: ставить в ряд формальних джерел і документалістики¹. При цьому, проводячи паралелі з „усною історією”, „історія мігранта” окреслює потужний концептуальний формат, в якому об'єднує ідею інтеграції часу, місця та вкладеного у/через них конкретного змісту. Таким чином, міграційна історія є не просто „повіддю про себе” інтерв'юєру, аби він реконструював картину, а стає багатим джерелом даних про міграційні процеси та індивідуальний досвід.

Однак поряд з першими наявні інші особливості (складнощі) під час збору інформації. Насамперед це стосується методологічного різноманіття під час вибору кількісного та якісного підходів, що обумовлює обсяг даних, їхню безпосередню цінність, оскільки адекватний (ефективно здійснений) запис історії мігранта може вплинути на наступні стадії – аналіз, представлення результатів і проведення вже інших опитувань [16]. Далі, на думку таких дослідників, як Й. Карлінг, Л. Санчез-Аяла, К. Карлетто, А. де Брау, Р. Банерджі та інших [36, р. 117–269], йде питання меж – просторового та часового порогів, ґрунтуючись на тому, що будь-який випадок міграційної історії – це серія мінімум декількох переїздів з країни до країни або внутрішньотериторіально в одній із них. При цьому, незважаючи на тип розвідки – квалітативний чи квантитативний, – значення обох параметрів є рівноцінно релевантним для них. Свого часу доречно порушив дискусію стосовно порогів учений Р. Лукас, зазначаючи, що „у просторовому аспекті ключовим елементом є те, чи відбувся переїзд кудись, що дає можливість аналізувати рух індивідів, не вимагаючи знань про адміністративні кордони та не залежачи від їхніх змін... Натомість у часовому вимірі може бути потреба у виключенні короткострокових переміщень, якщо

¹ Особливо успішно це використовується в історичних ретроспективах тих подій, які мало досліджені. Зокрема, доречним прикладом може бути трагедія українського народу – Голодомор 1932–1933 рр. Таким чином, зважаючи на те, що офіційна політика тоталітарної системи СРСР жодним чином не визначала курс державної політики як геноцид, а потім ніколи і не визнавала її такою, то здобуття відповідного суб'єктивного досвіду тих подій – свідчень очевидців – постає ключовим (навіть установчим) у розумінні цієї суспільної катастрофи. Детальніше див.: [1, с. 27–33].

вони розглядаються як відпустки або подорожі”² [26, р. 334]. І тому він радить (в дусі критичного реалізму), аби до розуміння таких параметрів підходити критично, беручи до уваги контексти і тип дослідження теми, іншими словами, підходити по-особливому – „індивідуально”. Нічого нового науковець не відкриває, проте порушує важливе питання про кореляцію між відносністю ситуації та конвенціональною стандартизацією у міграційних розвідках. Звісно, це потребувало тогочасної артикуляції, аби тепер говорити „за замовчуванням”.

Нарешті, завершальною складністю, що з’являється в розрізі потреби даних для дослідників, аби сформувати міграційну історію, є проблема, „що пам’ятають респонденти”. Як авторитетно результує у статті Р. Бернард зі своїми колегами: „Точність інформаторів залишається водночас і проблемою, що вислизає від нас, і добре збереженою тасмницею” [11, р. 504]. Більше того, той факт, що відповідні інформатори є неточними, цілком нормальний, бо „люди часто не мають змоги точно пригадати дані, про які в них просять соціальні дослідники” [11, р. 513]. Тому ідентична картина міграційної історії до дійсно того, що сталося у минулому, є доволі рідкісним моментом, а навіть якщо реальним, то не завжди практично ціннісним. З іншого боку, більшість таких кейсів характеризуються допущенням двох найпоширеніших похибок: 1) нерегулярних помилок (*irregular errors*), коли записані часові межі (дати) є невідповідними; 2) телескопіювання (*telescoping*), тобто повідомлення про події/явища є коротшими чи довгими, ніж насправді вони такими були. Важливими практичними рекомендаціями в цьому контексті (щодо оцінки точності ретроспективних історій мігрантів) є висновки, здобуті з двох серій розвідок: по-перше, з робіт ученої Н. Ауріат про історії міграції бельгійських пар [6; 7] та, по-друге, зі статті Дж. Сміта та Д. Томаса, де апробуються два раунди опитування пар в Малайзії [32]. Зокрема, слід виділити: а) *послідовного і систематичного телескопіювання не існує*, тому не варто його шукати у дусі позитивістського спрямування через інтерпретаційні моделі, що ґрунтуються на індуктивізмі та дедуктивізмі; б) *доречно розділяти всі історії мігрантів на коротко- і довгострокові*, аби уникнути хибних незбалансованих за часом та значенням комбінацій переміщень; в) *прив’язувати міграційні історії до ключових життєвих подій*, щоб підвищити рівень їхнього відтворення через краще запам’ятовування; г) *надавати перевагу поперечному структуруванню (in a transversal fashion) інтерв’ювання на противагу повздовжньому (longitudinal)*, коли вивчаємо різні аспекти людського життя: краще відображати більше подій у межах спільно визначеного періоду, ніж намагатися охопити конкретну сферу за весь проміжок часу.

Загалом, спираючись на розуміння специфіки описаних вище „бар’єрів” (вибір типу розвідки, види та особливості порогів, можливості інформаторів), їх можна по-дослідницьки нівелювати – максимально зменшити фактор впливу на реалізацію міграційно орієнтованого проєкту, зокрема під час вивчення історій мігрантів – так, аби допущення хибних

² Часовий поріг достатньо варіативний, оскільки одним з можливих термінів є проживання на незмінному місці „протягом 3 місяців або більше за один раз”. З іншого боку, на міжнародному рівні часто використовують поріг у 6 місяців або рік. Ці межі настільки часто апробуються у різних дослідженнях, що цілком доречно вважаються сьгодні стандартизованими стосовно тієї чи іншої пошукової цілі науковця. Детальніше див.: [26, р. 334].

методологічних кроків становило близько нуля, а використання критеріїв відповідали поставленим цілям – чи то науковим, чи то практичним. Але варто не забувати, що превентивно дослідник завжди перебуває у дилемі „що обрати” під час проведення чергового дослідження, а тому несе наукову відповідальність щоразу по-новому, обираючи той чи інший інструментарій. Як показує теперішній стан – значні масиви літератури з цієї теми (зокрема, серія „International Handbook” видавництва Routledge) і відповідні дискусії, – сьогодні більшість учених досить успішно проходять такий „квест”, але зупиняються на методичному рівні самого дослідження, де найчастіше обмежуються єдиним (безальтернативним), на їхню думку, знаряддям для аналізу (як інтерв’ювання у нашому випадку), а згодом, як наслідок, невдалим/неефективним поданням (або способом використання) у публікаціях. Очевидно, це безпосередньо детермінує викривлення результатів, оскільки формат збору та спосіб репрезентації аналітичних даних – це дві базові умови якісного (не за типом природи) дослідження, коли ми говоримо про історії мігрантів.

При цьому, повертаючись до питання українських мігрантів – біженців та вимушено переміщених осіб, – усі їхні життєві історії можуть бути цікавими як для науковця, так і пересічного читача (вітчизняного чи зарубіжного), проте невдало обрані формат збору і спосіб подання отриманих висновків не здатні повністю донести інформацію „як вона є” через методологічну обмеженість або некваліфікованість ученого щодо відповідної теми. По суті, це закриває і фронт тиску „знизу” – з боку громадянського суспільства тих країн, які отримують інформацію таким неповноцінним чином, і знецінює дослідницьку репутацію наукових працівників серед ученої спільноти, і створює прецеденти майбутньої маніпуляції з даними в державних та локальних ЗМІ у всьому світі, де українська сторона не матиме вагомego впливу щось змінити, оскільки це може розцінюватися як втручання у внутрішні справи іншої країни. А це, очевидно, є прямим шляхом до дискредитації репутації і престижу України на міжнародному рівні, що в час російської агресії та пропаганди її ідеологічного „міра” неприпустимо. Ті інформаційні побудови, що закарбовуються у свідомості людини, майже неможливо викоринити, а часто альтернативою стає лише заміщення на більш позитивну установку стосовно об’єкта розгляду. Навіть у разі такого успішного витіснення це може зайняти проміжок часу у декілька декад. Тому зараз, як ніколи, існує логічний запит „на часі” – суспільний та дослідницький – в адекватному висвітленні цих історій мігрантів в об’єктивному ракурсі.

Загалом, переходячи до розгляду ключових і найбільш затребуваних форм збору міграційних історій серед закордонних дослідників, про яких зазначалося вище, необхідно виділити три варіації: 1) *звичайні анкети*, 2) *календарі історії життя* і 3) *графіки історії міграції*. Як правило, кожен формат має власні сильні і слабкі моменти, які потрібно розуміти/враховувати, аби коректно та адекватно використовувати їхній дослідницький потенціал³.

³ Поряд з цим, щоб мати можливість обирати з-поміж інструментаріїв, перш за все варто знати про них, що в межах методологічного монізму, очевидно, менш реалістично.

Апробуючи *звичайні анкети (conventional questionnaires)*, науковці можуть отримувати інформацію про історії з життя мігрантів через два підвиди збору:

а) *повний*, аби мати можливість контролювати весь спектр переміщень від самого народження (інколи початком відліку стає дата повноліття) до поточного місця локалізації;

б) *неповний*, аби охопити лише найважливіші моменти.

У випадках *повного* збору „історії мігранта” як сукупності його міжнародних переміщень (зазвичай, часовий критерій – не менше 6 місяців) рекомендують застосовувати достатньо просту, але ефективну „сітку запитальника” (табл. 1.).

Таблиця 1.

Сітка запитальника для реєстрації міжнародної історії міграції *

Країна, в якій ви проживали щонайменше 6 місяців	Дата виїзду	
	Місяць	Рік
1. [Країна народження]		
2.		
3.		
...		
п. [Країна поточного проживання]		

* Адаптовано Й. Карлінг за: [12].

З іншого боку, Й. Карлінг радить також будувати короткий міграційний модуль для анкетування, коли хочемо зібрати *неповну* – „точкову” (центрально) інформацію (табл. 2.). Це суттєво, оскільки навіть просте порівняння між місцем народження та місцем поточного проживання уможливить виявити „пожиттєвих (*lifetime*) мігрантів”. Додатковим може слугувати питання про місце проживання 5 чи 10 років тому, що сприяє визначенню „недавніх (*recent*) мігрантів”.

Таблиця 2.

Короткий міграційний модуль для опитування *

Питання	Відповіді та маршрутизація
1. Ви коли-небудь жили в іншому місці, наприклад, селі, місті або за кордоном, протягом 3 чи більше місяців за один раз?	Так Ні [→ <i>Наступна особа</i>]
2. Як давно Ви тут живете? В цьому місці?	Роки та місяці [<i>Якщо 5 років або більше, то залиште місяці незаповненими</i>]
3. Коли Ви народилися, то жили в [<i>теперішньому місці проживання</i>]?	Так [→ <i>Питання 7</i>] Ні
4. У якій адміністративній одиниці чи країні Ви жили, коли народилися?	Коди адміністративної одиниці та країни
5. Коли Ви там жили, чи було те місце міським?	Так Ні
6. Крім місця, де Ви народилися, і місця, де живете зараз, чи жили коли-небудь в іншому місці більше 3 місяців?	Так Ні [→ <i>Питання 14</i>]

Продовження таблиці 2.

7. Скільки Вам було років, коли вперше покинули [місце народження]?	Вік у роках
8. В якій адміністративній одиниці чи країні Ви жили до того, як переїхали на теперішнє місце проживання?	Коди адміністративної одиниці та країни
9. Ви жили в міській місцевості в цій адміністративній одиниці/країні?	Так Ні
10. Крім місць, про які Ви вже згадували, чи жили коли-небудь ще десь?	Так Ні [→Питання 14]
11. [Перевірте питання 2. Чи проживає людина тут 5 років або більше?]	5 років або більше [→Питання 14] Менше 5 років
12. В якій адміністративній одиниці або країні Ви жили 5 років тому?	Коди адміністративної одиниці та країни
13. Чи було місце, де Ви жили 5 років тому, міським?	Так Ні
14. [Перевірте питання 4, якщо місцем народження є інша країна, запитайте]: У якому році Ви вперше приїхали в цю країну на термін більше 3 місяців?	Рік

* Адаптовано Й. Карлінг за: [26].

Однак, як доречно відзначає науковець, відповідна компаративістика у два хронологічні періоди жодним чином не відображає переїздів за акумульований час. Як наслідок, для ширшого охоплення слід запитувати щодо поточного місця локалізації переміщеного, його віку під час першої міграції з місця народження і т. д. [14, р. 143]. Таким чином, неповний збір „історій мігрантів” характеризуватиметься повнотою, але про найважливіше. При цьому, ключовим аспектом – або навіть обов’язковістю для дослідника – є те, щоб не припустити, що міграційна історія значно простіша, ніж насправді вона є. Хоча доволі складно нівелювати значення того факту, що людське життя майже завжди не настільки чітке, як цього дуже хочеться соціально спрямованим науковцям.

Іншим форматом збору історій мігрантів є інтерв’ювання, яке базується на використанні календарної таблиці і дістало назву „календар історії життя” („*life history calendar*”, ЛНС). Альтернативно може також визначатися як „календар історії подій” („*event history calendar*”, ЕНС). Основною відмінністю з попередньою формою стала відсутність ригідної конструкції „запитання-відповідь” у рамках анкети. В процесі такого календарного інтерв’ювання – в менш стандартизованій бесіді – збирач даних та респондент інтегрують у цілісність необхідні контексти історії життя мігранта. Це аргументується тим, що гнучкість мови і послідовності вибору запитань – умови, що детермінують позитивну ситуацію для відтворення взаємозв’язків між минулими подіями (кращу, ніж за звичайного анкетування), що може вплинути на підвищення точності у презентації всієї історії [9]. Підхід був уперше висвітлений у статті Д. Фрідман та її чотирьох колег з Мічиганського університету у 1988 р. і до теперішнього часу є предметом жвавих дискусій у практичному і теоретичному вимірах, що свідчить про її авторитетність [22].

Загалом, структурою календаря історії життя є також сітка, в якій стовпці – репрезентатори часових змінних (зазвичай беруть роки або місяці, залежно від потреби в деталізації та тривалості), а рядки – конкретизатори різних аспектів з життя переміщеного. Будь-які „переходи” як важливі особистісні події можуть позначатися знаком X у відповідних – до дати початку і закінчення – комірках, а їхня тяглість зображуватиметься лінією між ними. Такі рядки, як „коли” будуть використовуватися для зазначення початку і кінця проживання, а „де” – для того, аби вказати його місце. За потреби створюються ідентичні набори рядків, щоби мати можливість додати записи про часті переїзди. Крім цього, для календарів є поширена практика інтегрування інших секторів, які знадобляться інтерв’юєру під час запису релевантних індивідуальних змін (часто вони є загальними, як-то народження дитини, історія зайнятості, смерть когось у родині і т. д., але несуть в конкретній ситуації безпосередній досвід мігранта). Таке встановлення зв’язків може вплинути двоюко на пригадування респондентом компонентів: або сприяти, або погіршити (дезорієнтувати) сам процес. Як зауважують дослідники, до уваги треба брати знакові (національного, місцевого, а інколи міжнародного значення) події, що можуть допомогти встановити час переміщення до іншої країни чи міста в її межах. Слід розуміти, що вони залежать від таких факторів, як цільова аудиторія та територія дослідження, і потенційно здатні об’єднати питання від природних катастроф, політичних виборів до загальнонаціональних новин і релігійних свят. Таким чином, усе відносно, проте в той же час суттєво: навіть будівництво нових доріг, відключення електроенергії або забезпечення водою – може стати цінним доповненням [8]. Ці персональні орієнтири вносяться до календаря самостійно інтерв’юєром (табл. 3.).

Таблиця 3.

Орієнтований секторальний приклад з календаря історії життя стосовно міграції переміщеного *

Рік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	
Історія міграції	Де	Назва місяця			Назва місяця						
	Коли	_____			X	_____X	_____			X	
	Коли	_____			X	_____X	_____			X	
	Де	Назва місяця			Назва місяця						
[ІНШІ ДОМЕНІ]											
Орієнтири	Національні	Вибори президента				Вибори президента		ЧС з футболу			
	Персональні			ДТП			Смерть у родині				

* Складено за: [8; 22].

У межах календарного інтерв’ювання можна виділити декілька способів (і навіть опцій для вчених) у його інформаційному заповненні [10; 24; 31], зокрема:

а) існує можливість залучення респондентів до процесу записування даних до календаря, аби використовувати їхнє візуальне відображення як знаряддя для запам’ятовування;

б) внесення даних може бути сепаровано як окремий підрозділ інтерв'ю чи така процедура може проводитися перехресно з основними питаннями про події, їх зміни та переїзди загалом;

в) інтерв'ювання може бути заздалегідь частково стандартизованим, тобто структурно складатися з певного числа наперед визначених варіацій — напрямів для обговорення. Ці теми або події можуть асоціюватися з підказками, що ведуть до інших важливих аспектів з життя, апелюючи до конструкції автобіографічної пам'яті опитаного. Відповідні підказки виражаються у наступних формах:

1) „низхідні” (*top-down cueing*), що характеризуються встановленням зв'язків від загального до конкретного (запитання про внутрішню міграцію буде йти після здобуття інформації про період проживання у країні);

2) „послідовні” (*sequential cueing*), які акумулюють події у часовому порядку (розгляд міграції через призму переїздів, що йдуть один за одним);

3) „паралельні” (*parallel cueing*), що мають відношення до асоціацій у різних сферах (приклади, що корелюють в одне ціле переміщення, сімейні події та індивідуальну зайнятість)⁴.

Загалом, порівнюючи звичайне інтерв'ювання з використанням календаря історії життя, такі науковці, як В. Дейкстра з його колегами [19], вказують на один з вирішальних моментів — підготовку самого інтерв'юера, яка є вищою з позиції обізнаності й інтенсивнішою з точки зору активнішої ролі в процесі збору даних. З іншого боку, за наявності детального інструктажу і належної підготовки ця межа мінімізується. Хоча введення інформації після календарного інтерв'ювання залишається досі часоємним процесом, проте останнім часом він нівелюється за сприяння технічної допомоги — комп'ютерних програм.

Третьою формою збору даних стає *графік історії міграції (migration history chart)*, яка концептуально є новою ідеєю у науці, дотепер не повністю описаною у спеціальній літературі. Такий формат базується на попередніх напрацюваннях стосовно календаря історій життя та йде далі у методологічному плані, акцентуючи на графічній візуалізації — покращенні й оптимізації роботи інтерв'юера. Сам концепт належить норвезькому досліднику Й. Карлінгу, на праці якого буде робитися ставка під час його розкриття. Поряд з цим, словосполучення „*migration history chart*” до цього часу використовувалося тільки один раз у спільній роботі вчених М. Тоні та двох його колег „*Residence exposure and fertility expectations of young Mormon and non-Mormon women in Utah*” — як „тривалість проживання у кожному місці перебування від народження” [33, р. 462]. Основною ознакою, що відрізняє від попередньої форми, стає покладання на сукупність пов'язаних між собою ліній для запису історії міграції, їхня графічна візуалізація у часовому та просторовому вимірах. Вона особливо доречна для акумуляції інформації про переміщення індивіда разом з глибинними інтерв'ю стосовно його досвіду і безпосередньої практики відповідної мобільності.

⁴ Як зазначають дослідники, цей вид підказок є найбільш сприятливим для пригадування даних респондентом у рамках календарного інтерв'ювання.

Загалом, як виділяє Й. Карлінг, таке візуальне записування ⁵ (на противагу до письмового) має декілька переваг у процесі інтерв'ювання, а саме [14, р. 147]:

1) зменшує час та витрати енергії на введення нотаток, чим сприяє якості і тривалості міжособистісного зв'язку з респондентом;

2) стає орієнтиром – „компасом” – у межах історії міграції індивіда чи його сім'ї, будучи специфічною „картою” і водночас хронометром.

Таким чином, графік історії міграції, замість того, щоб редукувати простір до одновимірності, здійснює його поділ на локації завдяки просторовій осі. І це спрощує для інтерв'юера завдання у розташуванні цілого ряду місць, невідомих на початку опитування. Іншими словами, наявна здатність акцентувати увагу на „конкретних” просторах, а не на його „суцільності”. Це суттєво, бо, як зазначає вчений Н. Ван Гер, транснаціональні мігранти орієнтуються на дисперсні – дуже локалізовані місця проживання і рідко мандрують космополітичним простором [35]. І тому гнучкість та варіативність відповідної форми збору даних полегшує віднайти зв'язки між взаємодією видів міграції – внутрішньої та міжнародної – і географічно, і хронологічно, або разом ⁶.

Таблиця 4.

Зразок запису в графіку історії міграції *

Дата: _____ № респондента _____

Місце		Назва X	Назва Y	Назва Z		Місце
2010						2010
2009						2009
2008						2008
2007						2007
...						...
2000						2000
1999						1999
1998						1998
...						...
1992						1992
1991						1991
1990						1990
...						...
1965						1965
1964						1964

* Складено за: [14–16] як відображення прикладу гіпотетичної ситуації.

⁵ Взагалі ідея візуального відображення даних Й. Карлінга – конкретно тут графіка „історії міграції” – запозичує думки про просторово-часові моделі шведського географа Т. Гегерстранда, що апробував тривимірні ілюстрації для їхньої презентації. Однак ключовою проблемою стала складність під час занотування самого запису в процесі інтерв'ювання. Згодом науковець П. Бойл зі своїми колегами спростили її: представили як просторово одновимірну. Звісно, вона мала недоліки – вимагала прямої потреби спільного цільового місця та деформувала (візуально) відстані поміж ними, проте на той час вважалася значно зручнішим варіантом для відміток. Сьогодні форма збору інформації Й. Карлінга усуває ці незручності, завдячуючи теоретичним предтечам. Детальніше див.: [13; 23].

⁶ За яскравий приклад можна взяти дослідження „Внутрішня та міжнародна міграція: подолання теоретичного розриву” Р. Кінга та його колег, у якому було апробовано графік історії міграції під час вивчення шляхів міграції албанців на рівні сіл, міст регіонального значення, столиці та інших країн. Детальніше див.: [25].

У цілому, візуальне представлення форми збору даних міграційних історій буде таким (табл. 4).

Так, горизонтальні лінії позначають роки разом з датою інтерв'ювання та номером респондента у верхньому кутку. Також там у поперечному розміщенні – в першому рядку – будуть вписуватися місця, що мають відношення до особи, що мігрувала, або їх множини, як *назва X*, *назва Y*, *назва Z* і т. д. Будь-який індивід, що візуально вноситься на графік, записуватиметься у вигляді *лінії* (при цьому, аби розрізнати їх між собою, обираються різні типи штриха), яка „рухатиметься” вгору від народження опитаного до дати інтерв'ю з ним (його смерті). Натомість вертикальні сектори окреслюють часові періоди локалізації у конкретному місці, а горизонтальні – міграцію між ними.

У процесі інтерв'ювання науковці радять дотримуватися таких дій:

а) задля чіткішої візуалізації користуватися або кольоровими ручками, або різними типами штрихів;

б) у разі розширення кількості респондентів та водночас для збереження питання конфіденційності доречно додавати стандартизовані імена з розряду *D1*, *D2* і *S1*, *S2* для дочок та синів або *M*, *SM* і *F*, *SF* – для матері/мачухи і батька/вітчима⁷;

в) можна регулювати ширину стовпців для позначення релевантності місця проживання особи протягом усієї історії міграції, дозволяючи виділення „зони спільних індивідуальних шляхів” з іншими (родинними) переміщеннями;

г) горизонтальний порядок запису даних довільний та рівноцінний у межах конкретної комірки: неважливо, де чия лінія знаходиться – ліворуч або праворуч – у ній;

ґ) вертикальне внесення інформації стосовно переміщень за одиницю часу – календарний рік – також довільне, яке не конкретизує подію, коли саме (в який період року) вона відбулася;

д) для деталізації часового виміру міграції є доцільним використання сітки з місяцями;

е) ретроспекція щодо міграційних подій має спиратися на вік, календарний рік або в зв'язку з іншими подіями, що полегшують пригадування та посилюють якість спогадів у респондента⁸;

є) затінювання (*shading*) кожного десятого року в житті респондента, щоби могли оперативнo і правильно визначати вік у той чи інший період його історії⁹;

ж) врахування актуального контексту під час визначення кількості респондентів, чії історії міграції будуть вивчатися, оскільки хоча графік сприяє запису кількох осіб, проте для комплексного та структурованого

⁷ Це тільки зразок для найменування. Воно може бути будь-яким, на вибір науковця, однак бажано простим та зрозумілим для швидкого процесу розшифрування даних.

⁸ Наприклад, особа жіночої статі може пригадати, що вона переїхала до держави X у 1992 році. З іншого боку, вона може це співвідносити з тим, що тоді їй було 22 роки. Зрештою, вона може сказати, що це відбулося через рік після народження її першої дитини. Такий пошук встановлення зв'язків між відповідними компонентами особливо важливий для висвітлення міграційної історії на родинному рівні.

⁹ Цей прийом часто застосовується під час перехресної перевірки даних. Зокрема, коли респондент повідомить те, що „він переїхав до держави Y в 2001 році, коли його дитина перебувала на канікулах у літньому таборі міста Z”, то графік може бути використаний для уточнення на зразок, як „отож, дитині було 11 років?”.

висвітлення суттєво важливі довгострокові стосунки ¹⁰, якими, як правило, слід обмежитися.

Графіки історії міграції на зразок календарів історії подій мають різний методичний функціонал, що може використовуватися науковцями як самостійна процедура або комплексно в т. зв. „перехресному процесі” інтерв’ювання, коли відбувається і візуальний запис, і послідовне вільне проведення бесіди – якісного напівструктурованого опитування. Тому, як наголошують дослідники, цю форму збору даних науково доцільно апробувати на початку, що, як наслідок, дає нам узагальнене бачення про історію міграції, транснаціональні зв’язки респондента і сприяє чіткішій контекстуалізації запитань на наступних стадіях інтерв’ю. Саме заповнення таблиці може тривати „від десяти хвилин до години, залежно від міграційної історії родини переміщеного, масштабів деталізації й інформаційних відступів” [14, р. 152], що є регулярними під час вільного типу інтерв’ювання. Проте в цьому зосереджується практична цінність напівструктурованого опитування та можливості вибіркового відстеження запитань для інтерв’юера, а тому виходить на передній план професійна ознака – відсутність/нааявність „уважної (*attentive*) імпровізації” як неодмінного атрибуту в проведенні якісної бесіди. Так, сьогодні завдяки додатковому програмному забезпеченні графіки історії міграції можна створювати через електронні таблиці Excel, а зважаючи на методичну гнучкість, їх легко адаптувати до дослідницької роботи зі збору життєписів мігрантів.

Таким чином, спираючись на розглянутий вище текст, можна порівняти всі три форми для збору історій міграції поміж собою за різноманітними критеріями, які важливі під час застосування, встановлюючи межі їх функціоналу (табл. 5).

Загалом виходить так, що *звичайні анкети* ефективні тоді, коли необхідно зафіксувати невелику кількість фактів про міграційну історію переміщеного, а сама інформація є кількісною за природою збору. Натомість *календарі історії життя* оптимальні для формування повної міграційної історії, будучи інструментарієм, що спрямований на висвітлення різноманітних сфер життя однієї особи за весь її час” [14, р. 153]. Тому не винятком є і міграційний вимір індивідуального буття. Врешті-решт, *графіки історії міграції* більш доречні та науково цінні, коли ми акцентуємо увагу на міжособистісних відносинах у довготривалій перспективі – родинних зв’язках (як правило) – у просторово-хронологічному сприйнятті. При цьому, як зазначають дослідники, такі календарі і графіки корисно апробувати на початку інтерв’ю, аби завершити міграційну контекстуалізацію для наступних фаз якісного опитування. Зокрема, візуалізація даних може бути зручною опорою для інтерв’юера в довідковому (унікати інформаційних пробілів чи здійснювати проміжну перевірку) та конструктивному (дотримуватися ідеї бесіди тематично й формально) аспектах. Окрім цього,

¹⁰ Дискусії стосовно того, кого включати у список „актуального родинного кола” як респондентів у відображенні міграційної історії, ведуться тривалий час і є дотепер незавершеними. Кожна ситуація вимагає індивідуального підходу, зважаючи на висновки з робіт Й. Карлінга про транснаціональні сім’ї в Кабо-Верде, В. Чіреллі щодо стосунків між братами та сестрами в контексті взаємовпливів на міграцію один одного або К. Малдер про місце сімейних відносин – між батьками і дітьми, братами і сестрами – стосовно розуміння транснаціональних практик та внутрішньої міграції. Детальніше див. [15; 17; 28].

ці два формати акумулюють методологічну гнучкість, бо вчений може не лише стандартно зазначити про переміщення – „де” та „коли” особа це здійснила, але й розширити міграційний дискурс, додаючи до нього інші питання про мотивацію, фінансові особливості або соціальні зв'язки і т. д. Відповідні запитання можуть доповнити як якісне інтерв'ю, так і вхідження до календаря чи графіка завдяки розширенню стандартизованого набору питань.

Таблиця 5

Порівняльна таблиця форм збору історій мігрантів *

	<i>Звичайна анкета</i>	<i>Календар історії життя</i>	<i>Графік історії міграції</i>
Вимоги до підготовки інтерв'юера	Низькі	Високі	Високі
Тип проведення інтерв'ю	Стандартизоване	Вільне (гнучке)	Вільне (гнучке)
Атмосфера під час інтерв'ювання	Механічна	Колаборативна	Колаборативна
Здатність до інтеграції у зборі якісних даних	Низька	Середня	Висока
Дружелюбність до респондента під час надання допомоги у пригадуванні	Низька	Середня	Висока
Простота кодування для кількісного аналізу	Висока	Середня	Середня
Здатність бачити членів мігрантської сім'ї в контексті	Низька	Низька	Висока
Можливість кореляції різних сфер з життя респондента	Низька	Висока	Низька
Збір даних, для яких метод рекомендується	Швидкий запис обраних історичних фактів про міграцію	Запис життєвих історій про міграцію та інші сфери	Комплексний запис сімейної історії міграції

* Складено за: [14, р. 152–154].

Відмінності, які витікають з кожної форми збору, мають свої наслідки для аналізу здобутих даних. Так, результати, отримані через звичайні анкети, доречно спрямовувати на класифікацію чи опис індивідів у статистиці. Належність до конкретної з категорій у рамках міграційної історії часто використовують у ролі незалежної змінної в багатовимірному аналізі [29]. Інформацію календаря історії життя, зважаючи на фіксацію даних про кожного переміщеного індивіда, можна типологізувати на три набори: 1) кейси про індивідуумів; 2) кейси з переміщення; 3) кейси „людина–роки”. Ця деталізація дозволяє проводити аналітичний огляд подій у хронологічній протяжності чи формі логістичного регресивного аналізу для того, аби інтерпретувати, як зазначені події впливають на інші події і ситуації [38]. Тут одним з варіантів може стати дослідження обставин, що детермінують міграцію [30]. Нарешті, графіки історії міграції, з одного боку, можуть апробуватися, як календарі історії подій, набором

кейсів типологізації, якщо вони закодовані для кількісного аналізу. З іншого – якісний контекст, – беручи до уваги акцентування на міграційних історіях у міжособистісному ракурсі взаємодій, можна виділити два напрями для осмислення даних, а саме: а) аналіз динаміки ланцюгової міграції (*chain migration dynamics*), коли можна чіткіше та коректніше зрозуміти повноту взаємовідносин між переміщеними особами – виявити недоліки цього поняття¹¹, що часто недооцінюється, а також розібратися у відповідних хитросплетіннях; б) вивчення транснаціональних практик на мікрорівні, зокрема, виховання дітей на відстані або надсилання грошових переказів, сприяючи виділенню простору (*spaces*), де якраз вони і здійснюються¹².

Переходячи до питання про способи використання даних з історій міграції у наукових публікаціях, то, на погляд дослідника Й. Карлінга (цілком логічно і складно з ним не погодитися), можна виділити такі варіації: а) як тематичні дослідження; б) як база для вияву та класифікації закономірностей; в) в агрегації кількісних даних; г) як інформаційна довідка, що не є чітко вираженою у тексті.

Науковці-міграційники часто звертаються до індивідуальних кейсів під час якісного вивчення історій переміщених осіб, що можуть бути репрезентативною ілюстрацією загальної динаміки у новому – більш зрозумілому – світлі. Однак ці детальні розповіді про родинну міграцію у виключно текстовому форматі здатні обтяжувати їхнє сприйняття та бути занадто об'ємними для ознайомлення. Тому, якщо певні життєві факти графічно візуалізувати, то вчений може сфокусуватися на найбільш суттєвих аспектах, роблячи контекстуальне посилення на, зокрема, графіки чи календарі. При цьому, їхні версії у *тематичному дослідженні* можуть відрізнятися від тих, що формувалися у процесі інтерв'ювання. Це зумовлюється потребою у структуруванні даних, їхньої селекції та мінімізації інформаційного безладу, що завжди допустимий у первинному записі. Іншими словами, варто подумати, як найефективніше продемонструвати¹³ цю інформацію [34]. Загалом, альтернативою до застосування графіків чи календарів під час візуалізації даних (рекомендовано менш важливих і простих у розумінні) у міграційній історії може стати діаграма Лексіса (*the Lexis diagram*) – двовимірною сіткою, де життя індивіда має вигляд діагональної лінії, що тягнеться вгору. Ті взаємозв'язки, що зображені на ній, залежно від критеріїв (вік особи та час перебування у певному місці), можуть бути релевантними для аналізу того чи іншого міграційно орієнтованого питання – чи то про стосунки між поколіннями, чи то про соціальні зміни і т. д.

Зазначаючи про *виявлення і класифікацію закономірностей* як наступний спосіб презентації даних у публікаціях, дослідники мають

¹¹ У міграційних студіях побутує думка, що поняття „ланцюгова міграція” передбачає ситуацію, за якою особи, що переміщуються, здійснюють це один за одним та в один і той самий пункт призначення. На противагу до цього, часто буває, що міграція індивіда має відношення до міграції або постійного місця локалізації декількох осіб водночас, при чому до більш ніж одного місця їхнього проживання. Графік історії міграції є інструментом, що уможливорює успішніше розуміння цих переміщень поза класичним трактуванням.

¹² У цьому випадку роль графіків історії міграції полягає не лише як формату збору даних, а як ширшого погляду на ті чи інші міграційні аспекти у житті індивіда, що висвітлюються виключно „візуально” у площині таблиці.

¹³ Зокрема доцільно використовувати графічне програмне забезпечення (CorelDRAW або Adobe Illustrator) задля переведення ручних записів у цифрові відповідники. З іншого боку, прості календарі і графіки можна створити у Microsoft Word і PowerPoint.

змогу висвітлити весь масив інформації завдяки різноманітним моделям, типологізаціям чи кластерам, акумулюючи у них особистий досвід мігранта, але показуючи надіндивідуальні водночас особливості – потенційно можливі тенденції, які можуть перевірятися вже на інших аналітичних кейсах. Таким чином, ключова проблема для вченого – це збір польової інформації у достатньому обсязі для адекватного пошуку таких закономірностей, а після їхнього успішного вияву, наявність подальших спроб у дослідницькій екстраполяції та верифікації вже в нових умовах – іншій країні чи стосовно інших мігруючих осіб. За приклад можна брати розвідку Й. Карлінга, в якій науковець окреслив дві моделі міграції серед жінок Кабо-Верде [15], чи працю Р. Кінга та його колег, в якій виділено десять моделей внутрішньої і міжнародної міграції.

Третій спосіб – *агрегування кількісних даних* – найпоширеніший стосовно висвітлення історій родинної міграції, зокрема, через таблиці, які акумулюють дескриптивну статистику або наслідки регресії, отримані з множини (як правило, сотні) кейсів. Безпосередня візуалізація результатів відбувається через описану вище діаграму Лексіса або, рідше, гістограми. Графіки історії міграції та календарі історії подій, як відзначають дослідники, методично обмежені, аби інформаційно коректно донести дані у візуальній формі в цій ситуації, оскільки досить складно уявити, як буде показано десятки/сотні траєкторій в єдиному форматі, уникаючи нашарування ліній, на противагу до діаграми Лексіса, де таке „нашарування” є звичайним явищем, що сигналізує про повторюваність тенденції і її інтенсивність у конкретній точці за координатами двох, закладених для аналізу, осей-критеріїв. При цьому важливо (аби це реалізувати), щоб сприйняття міграційної історії було за умови „одне переміщення на одну особу”, що цілком корелюється з великими за масштабами опитуваннями, де респондентів запитують зазвичай про перший або останній переїзд (альтернативно можна користуватися даними з реєстрів, які фіксують міграційні зміни в країні або надають право на офіційне проживання). Загалом, відповідна діаграма ефективна саме тоді, коли науковець має справу зі сукупними даними у двовимірному обмеженні, що дає змогу розглядати їх у зв’язку зі змінами у певній сфері держави, зокрема, в політиці в межах дій уряду стосовно імміграційної діяльності, мультикультуралізму і т. д. Як наслідок, вона відіграє місце транслятора загального уявлення про варіативність респондентів, де імміграція кожного індивіда може представлятися як маркер. Таким чином, в межах агрегації доречніше вдаватися до сепарації між діаграмами, з одного боку, та календарями і графіками, з іншого, в процесі збору та висвітлення інформації, проте однозначно, якщо спробувати обійтися лише одним з них, то дослідження приречене на невдачу: або будуть зібрані дані і нечітко візуалізовані, або ж саме графічне відображення ґрунтуватиметься на некоректних даних.

Урешті-решт, четвертий і найменш уживаний спосіб наведення даних є формат *інформаційної довідки*, ідея якої імпліцитно висвітлена у тексті. Це є така позатекстова інформація, що допоміжно повинна вказувати на корінь проблеми, яка вивчається; чи відповідну контекстуалізацію у зв’язку з теорією і практикою; чи розширювати ключові аспекти, що вміщені до основного тексту, підсилюючи їх аргументацію. При цьому, її обсяг і деталізація буде корелюватися з тим, який рівень (на думку науковця) обізнаності з темою є у читача – іншого вченого або пересічного

зацікавленого індивіда. Проте, незважаючи на попередній момент, ці дані оптимально мають бути лаконічними, чіткими та зрозумілими без тексту, що подається у публікації, бо центральний текст має сконцентруватися на описі тієї цінності/значущості, яка вкладається, як правило, в нетекстовий елемент. У наведенні даних з міграційних історій такий спосіб, як демонструє велика кількість досліджень¹⁴, не поширений. Це пояснюється тим, що якісні дослідження дають великий обсяг текстових даних, частина яких графічно візуалізується, проте досі залишається основним матеріалом. Як наслідок, ця „додаткова” інформація – це зведені в іншу форму репрезентації ключові дані, аби не переобтяжувати статтю одним (текстовим) типом інформації і зробити її комплексно зрозумілішою. Так, „історія мігранта” як конструкція розкривається виключно цілісно, а тому те, що не ввійшло до неї, стає нерелевантним (другорядним), тобто тією часткою даних, які набувають статусу „додаткових”. Учені завжди „тримають” їх у своїй пам’яті напоготові, аби за дослідницької потреби ввести в „експлуатацію”.

Висновки. Сьогодні дедалі чіткішим і зрозумілішим стає той факт (принаймні для зарубіжних розвідок), що „історія мігранта” – це широке інформаційне підґрунтя у вивченні міграційних процесів, явищ й індивідуального/групового/колективного досвіду осіб, що переміщуються. Завдяки різним методологічним інструментам, що доступні вченим, науковці мають змогу не лише якісно зібрати ці дані, але й ефективно і доречно їх подавати у своїх дослідженнях. При цьому, така опція альтернативності у виборі знаряддя – форми збору даних – сприяє підвищенню безпосередньої цінності, здобутої інформації та її точності. Апробуючи, зокрема, такі нові для української науки методи, як календарі історії подій або графіки історії міграції, можна досягати подвійного аналітичного ефекту: ґрунтовнішого збору даних, що отримані від респондентів, через вищий ступінь репрезентації спогадів та оптимальнішої манери висвітлення їх міграційних історій завдяки графічній візуалізації, що дозволяє зробити ці дослідження менш переобтяженими текстом, оскільки нетекстові елементи – таблиці, графіки, діаграми, зображення – це речі, за допомогою яких міграціологи (і не лише вони) можуть досягнути лаконічності і чіткості думки, не множачи словесних сутностей. Читачі, у свою чергу, можуть осмислювати відповідні моменти на побутовому рівні, чим усвідомлювати ті або інші питання через багатовимірність проблематики, а тому розширювати її межі – суспільне охоплення. Зважаючи на останній аспект, історії міграції українських вимушено переміщених осіб, котрі постраждали від повномасштабного вторгнення в Україну військ держави-агресора Росії, можуть бути почутими на весь світ. Але для того, щоб це відбулося конструктивніше та впливовіше у різних контекстах – правовому, політичному, культурному і т. д., – слід, щоб український дослідник інтенсивніше долучався би до використання методологічного інструментального різноманіття, яке вже апробовано зарубіжними науковцями.

У статті досягається поставлена мета – показано, які три форми збору міграційних історій нині переважають під час дослідницького вибору науковця-міграціолога, зважаючи на ті чи інші сильні та слабкі сторони

¹⁴ Зокрема, це яскраво демонструють роботи Й. Карлінга, який часто апробовував звичайні анкети, календарі історії життя та графіки історії міграції для збору даних, з одного боку, і тематичні розвідки – з використанням власних класифікацій та агрегації кількісних даних у них - для їхнього дослідницького представлення, з іншого. І багато науковців (К. Малдер, Р. Кінг, Р. Лукас, В. Дейкстра, Н. Ван Гер та ін.) наслідують його приклад.

кожної з них. Іншим питанням було висвітлити те, як можна завдяки чотирьом способам навести дані з цих історій у наукових публікаціях. При цьому, підсилюючим ефектом – як аргумент – стали безпосередні роботи, що демонструють логіку відповідного розгляду, а також графічна візуалізація, властива певному формату. Сукупно все це сприяє розширенню поглядів на інструментальні можливості під час вивчення „історій мігрантів”, а тому містить у собі практичну актуальність у вигляді об’єктивної історичної правди з життя українських мігрантів.

Перспективи подальших досліджень. Зважаючи на специфіку проблеми, яка висвітлювалася, слід виокремити низку наступних дослідницьких аспектів, на які доречно звернути увагу у майбутньому. По-перше, *методологічний*, де науковці здатні будуть відкрити дискусію щодо процесу інтеграції нових інструментів у вивченні міграційних історій у межах „української школи”, куди можна віднести багатьох суспільствознавців, окреслюючи як вузькосоціологічний наголос апробації, так і міждисциплінарний. По суті, це даватиме імпульс до практичного освоєння цих методів у польових розвідках. Тому висновки з їхнього використання було б цікаво порівняти, аби здійснити якісний аналіз здобутих результатів „до” та „після” розширення методологічного інструментарію.

По-друге, *концептуальний*, який характеризуватиметься тим, що здобуті дані можуть стати дійсно новою базою для вияву закономірностей розвитку процесів з переміщення осіб, класифікації їх різноманітних особливостей та навіть дескрипцію якісно іншого типу мігранта, що з’являється у Європі після подій лютого 2022 р.

І, нарешті, по-третє, *політико-практичний*, що полягатиме у зборі інформації та її групуванні у форматі доказів – свідчень очевидців, які потенційно будуть документально використовуватися і під час міжнародного трибуналу (як уже історично було), і для просвітницької мети всередині країни і зовні, аби консолідувати думки і ставлення світової спільноти щодо подій минулорічної давності: до часу завершення та наслідків, що спричинила ця агресія. Не менш важливим напрямом будуть спільні розвідки українських науковців з міжнародними колегами, які можуть поєднувати описані вище аспекти або генерувати інший погляд на цю проблематику, однак у центрі залишаться історії тих самих українських мігрантів.

Бібліографічні посилання / References

1. Гнатюк В. „Усна історія” як концептуальна форма у вивченні історичних питань (на прикладі Голодомору 1932–1933). *Збірник наукових праць „Національна пам’ять” (на вшанування жертв тоталітаризму)*. Частина VI. Львів : Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького, 2023. С. 27–33.

Hnatiuk V. „Usna istoriia” yak kontseptualna forma u vyvchenni istorychnykh pytan (na prykladі Holodomoru 1932–1933). *Zbirnyk naukovykh prats „Natsionalna pam’iat” (na vshanuvannia zhertv totalitaryzmu)*. Chastyna VI. Lviv : Drukarnia LNMU imeni Danyla Halyskoho, 2023. S. 27–33. („Oral history” as a conceptual form in the study of historical issues (on the example of the Holodomor of 1932–1933).

2. Комплексні вимірювальні інструменти в соціологічних дослідженнях: розроблення, адаптація, обґрунтування / ред. : Є. Головаха, С. Дембіцький. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 405 с.

Kompleksni vymiriuvalni instrumenty v sotsiologichnykh doslidzhenniakh: rozroblennia, adaptatsiia, obgruntuvannia / red. : Ye. Holovakha, S. Dembitskyi. Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2022. 405 s. (Complex measuring instruments in sociological researches: development, adaptation, justification).

3. Ключковська І., П'ятковська О., Марусик Ю., Гойсан В., Жилич Х., Качур Дз. Українці Південно-Африканської Республіки: суспільство, ідентичність, майбутнє. Результати дослідження. Львів : Колор ПРО, 2020. 262 с.

Kliuchkovska I., P'iatkovska O., Marusyk Yu., Hoisan V., Zhylych Kh., Kachur Dz. Ukraintsi Pivdenno-Afrykanskoï Respubliky: suspilstvo, identychnist, maibutnie. Rezultaty doslidzhennia. Lviv : Kolor PRO, 2020. 262 s. (The Ukrainians of South African Republic: Society, Identity, Future).

4. Ключковська І., П'ятковська О., Марусик Ю., Черепенчук В., Манюк Х. Українці Туреччини: суспільство, ідентичність, майбутнє. Результати дослідження. Львів : Колор ПРО, 2022. 315 с.

Kliuchkovska I., P'iatkovska O., Marusyk Yu., Cherepenchuk V., Maniuk Kh. Ukraintsi Turechchynu: suspilstvo, identychnist, maibutnie. Rezultaty doslidzhennia. Lviv : Kolor PRO, 2022. 315 s. (The Ukrainians of Turkey: Society, Identity, Future).

5. Маєрчик М. Польові дослідження: проблема достовірності й порозуміння. *Народна творчість та етнографія*. 2003. № 5–6. С. 82–85.

Maierchuk M. Polovi doslidzhennia: problema dostovirnosti y porozuminnia. *Narodna tvorchist ta etnografii*. 2003. No. 5–6. S. 82–85. (Field researches: the problem of credibility and understanding).

6. Auriat N. „My wife knows best”. A comparison of event dating accuracy between the wife, the husband, the couple, and the Belgium population register. *Public Opinion Quarterly*. Oxford : Oxford University Press. 1993. No. 57. P. 165–190.

7. Auriat N. Who forgets? An analysis of memory effects in a retrospective survey on migration history. *European Journal of Population*. New York : Springer. 1991. No. 7. P. 311–342.

8. Axinn W., Pearce L., Ghimire D. Innovations in life history calendar applications. *Social Science Research*. Cambridge : Academic Press. 1999. No. 28. P. 243–264.

9. Belli R., Callegaro M. The emergence of calendar interviewing: a theoretical and empirical rationale. *Calendar and Time Diary Methods in Life Course Research*. Thousand Oaks : Sage, 2009. P. 31–52.

10. Belli R., Shay W., Stafford F. Event history calendars and question list surveys. A direct comparison of interviewing methods. *Public Opinion Quarterly*. Oxford : Oxford University Press. 2001. No. 65. P. 45–74.

11. Bernard H., Killworth P., Kronenfeld D., Sailer L. The problem of informant accuracy. The validity of retrospective data. *Annual Review of Anthropology*. San Mateo : Annual Reviews. 1984. No. 13. P. 495–517.

12. Bilsborrow R., Hugo G., Oberai A., Zlotnik H. International Migration Statistics. Guidelines for Improving Data Collection Systems. Geneva : International Labour Office, 1997. 436 p.

13. Boyle P., Halfacree K., Robinson V. Exploring Contemporary Migration. Harlow : Longman, 1998. 296 p.

14. Carling J. Collecting, analysing and presenting migration histories. *Handbook of research methods in migration*. Cheltenham, Northampton : Edward Elgar Publishing. 2012. P. 137–162.

15. Carling J. Mother–child trajectories in Cape Verdean transnational families. Paper presented at Transnational Parenthood and Children-Left-Behind. Oslo : Peace Research Institute Oslo (PRIO), 2008.

16. Carling J. Towards a demography of immigrant communities and their transnational potential. *International Migration Review*. New York : SAGE Publications. 2008. No. 42. P. 449–475.

17. Cicirelli V. Sibling Relationships across the Life Span. New York : Plenum Press, 1995. 266 p.

18. Cohen J., Sirkeci I. (Eds.). Handbook of Culture and Migration. Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2021. 480 p.

19. Dijkstra W., Smit J., Ongena Y. An evaluation study of the event history calendar. *Calendar and Time Diary Methods in Life Course Research*. Thousand Oaks : Sage, 2009. P. 257–276.
20. Eltringham N. „We are not a Truth Commission” Fragmented Narratives and the Historical Record at the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Journal of Genocide Research*. London : Routledge Taylor and Francis Group. 2009. No. 11. P. 55–79.
21. Fiddian-Qasmiyeh E., Loescher G, Long K., Sigona N. (Eds). *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*. Oxford : Oxford University Press, 2014. 784 p.
22. Freedman D., Thornton A., Camburn D., Alwin D., Young-DeMarco L. The life history calendar: a technique for collecting retrospective data. *Sociological Methodology*. Washington : American Sociological Association. 1988. No. 18. P. 37–68.
23. Hagerstrand T. Diorama, path and project. *Human Geography. An Essential Anthology*. Oxford : Blackwell, 1996. P. 650–674.
24. Harris D., Parisi D. Adapting life history calendars for qualitative research on welfare transitions. *Field Methods*. New York : SAGE Publications. 2007. No. 19. P. 40–58.
25. King R., Skeldon R., Vullnetari J. Internal and international migration: Bridging the theoretical divide. Paper presented at Theories of Migration and Social Change. Oxford : Oxford University Press, 2008.
26. Lucas R. Migration (draft questionnaire modules). *Designing Household Survey Questionnaires for Developing Countries*. Washington, DC : The International Bank for Reconstruction and Development. 2000. No. 3. P. 333–348.
27. Miller D., Miller L. Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide. Los Angeles : University of California, 1999. 274 p.
28. Mulder C. The family context and residential choice: a challenge for new research. *Population, Space and Place*. New Jersey : Wiley. 2007. No. 13. P. 265–278.
29. Mulder C., van Ham M. Migration histories and occupational achievement. *Population, Space and Place*. New Jersey : Wiley. 2007. No. 11. P. 173–186.
30. Reed H., Andrzejewski C., White M. Men’s and women’s migration in coastal Ghana: an event history analysis. *Demographic Research*. Rostock : Max-Planck Institute for Demographic Research. 2010. No. 22. P. 771–812.
31. Sayles H., Belli R., Serrano E. Interviewer variance between event history calendar and conventional questionnaire interviews. *Public Opinion Quarterly*. Oxford : Oxford University Press. 2010. No. 74. P. 140–153.
32. Smith J., Thomas D. Remembrances of things past: test–retest reliability of retrospective migration histories. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A*. New Jersey : Wiley. 2003. No. 166. P. 23–49.
33. Toney M., Golesorkhi B., Stinner W. Residence exposure and fertility expectations of young Mormon and non-Mormon women in Utah. *Journal of Marriage and Family*. Saint Paul : National Council on Family Relations. 1985. No. 47. P. 459–465.
34. Tufte E. *The Visual Display of Quantitative Information*. Chesire : Graphics Press LLC, 2001. 200 p.
35. Van Hear N. *New Diasporas. The Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities*. London : UCL Press, 1998. 316 p.
36. Vargas-Silva C (Ed.). Part II. Introduction to different techniques and approaches. *Handbook of research methods in migration*. Cheltenham, Northampton : Edward Elgar Publishing, 2012. P. 117–269.
37. White M. (Ed.). *International Handbook of Migration and Population Distribution (International Handbooks of Population, 6)*. New York : Springer, 2016. 643 p.
38. Wu L. Event history models for life course analysis. *Handbook of the Life Course*. New York : Kluwer Academic Publishers, 2003. P. 477–502.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2023

Українські національні інтереси й цінності: суспільне усвідомлення та переоцінка

Анна Редькіна,
кандидат політичних наук,
доцент,
Дніпровський державний
технічний університет

Anna Redkina,
Candidate of Political
Sciences,
associate professor,
Dniprovsk state technical
university

ORCID: 0000-0002-7000-8062
annainred@gmail.com

Анотація. Статтю присвячено аналізу проблем формування національних інтересів і цінностей та їхнього суспільного усвідомлення протягом років незалежності. Зазначається, що дослідження українських національних інтересів й цінностей та їхнього суспільного усвідомлення протягом років незалежності є досить доречним і актуальним у межах як теоретико-методологічних проблем, так і практичних завдань вітчизняної політології на сучасному етапі розвитку суспільства України.

Здійснюється теоретичний аналіз українських національних інтересів і цінностей, а також аналіз проблем їхнього формування й усвідомлення населенням України в умовах державної незалежності. Розглядається категоріально-термінологічний апарат щодо національних інтересів і цінностей.

Пропонується класифікація основних українських національних інтересів в умовах війни. З українських національних інтересів пропонується вивід змісту українських національних цінностей.

За результатами соціологічних досліджень розглянута динаміка ставлення громадян України до моделі національних інтересів та цінностей. Вказується на те, що в країні були zdeформовані, zdeвальвовані чи усунуті, як безперспективні, фундаментальні цінності та пріоритети, за якими живуть розвинені народи світу. Відзначено, що українці переживають глибоку духовну перебудову, духовне оновлення. Зазначено, що Україна знаходиться у ситуації відсутності завершеної системи національних цінностей та ідеалів, наявності антагоністичних цінностей у різноманітних соціальних системах українського суспільства.

Надано висновки та розглянуто перспективи щодо наукового вивчення усвідомлення українських національних інтересів на сучасному етапі суспільного розвитку.

Ключові слова: національні інтереси, національні цінності, українське суспільство, аналіз, криза, консолідація.

Ukrainian national interests and values: social awareness and reassessment

Abstract. The article is devoted to the analysis of the problems of formation of national interests and values and their social awareness during the years of independence. It is noted that the study of Ukrainian national interests and values and their social awareness during the years of independence is quite appropriate and relevant within the limits of both theoretical and methodological problems and practical tasks of national political science at the current stage of the development of Ukrainian society.

A theoretical analysis of Ukrainian national interests and values is carried out, as well as an analysis of the problems of their formation and awareness by the population of Ukraine in the conditions of state independence. The categorical and terminological

apparatus regarding national interests and values is considered. A classification of the main Ukrainian national interests in the conditions of war is proposed. From Ukrainian national interests, it is proposed to derive the content of Ukrainian national values.

Based on the results of sociological researches, the dynamics of the attitude of Ukrainian citizens to the model of national interests and values is considered. It is pointed out that fundamental values and priorities, by which the developed nations of the world live, have been deformed, devalued or eliminated in the country as hopeless. It was noted that Ukrainians are experiencing deep spiritual reconstruction, spiritual renewal. It is noted that Ukraine is in a situation where there is no complete system of national values and ideals, and there are antagonistic values in various social systems of Ukrainian society.

Conclusions are provided and perspectives regarding the scientific study of awareness of Ukrainian national interests at the current stage of social development are considered.

Key words: national interests, national values, Ukrainian society, analysis, crisis, consolidation.

Постановка проблеми. У нинішній воєнний час науковці України стикаються з новими викликами, коли потрібно, вивчивши попередній стан проблеми, окреслити національні інтереси та цінності у ретроспективі та нинішньому стані. Потреба вчених у такому дослідженні виникає, перш за все, заради формування нової стратегії безпеки та суспільного розвитку України.

Вивчення стану національних інтересів і цінностей є тією основою, яка може стати у допомозі Україні, що знаходиться у неповторно-своєрідній ситуації, коли існує нагальний запит на пошук нової парадигми стабільності. Мультикризовий стан українського суспільства вказує на те, що потрібно визначити шляхи подолання проблем відразу у таких сферах життєдіяльності, як духовна, соціальна, матеріальна. Завдання є доволі ускладненим, оскільки на усі вказані царини всіляко впливає війна.

Ми є свідками надзвичайних подій, коли на наших очах творяться надважливі зміни для громадян України та світу в цілому: ствердження та укріплення української державності, усталення національної свідомості населення України, в якій структурно національні інтереси й цінності займають особливе місце (ця категорія є провідною основою, ґрунтом національної свідомості), формування основи для побудови громадянського суспільства.

Перед ученою спільнотою зараз постає наукова проблема, вирішення якої через проведення своєрідної ревізії національних інтересів та цінностей може стати однією зі складових основ завершення формування національної свідомості, а також фундаменту національної безпекової концепції та нових стратегій творення нового українського суспільства.

Отже, дослідження українських національних інтересів і цінностей та їхнього суспільного усвідомлення протягом років незалежності є досить доречним і актуальним у межах як теоретико-методологічних проблем, так і практичних завдань вітчизняної політології на сучасному етапі розвитку суспільства України.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання зазначеної проблеми, демонструє, що існують численні наукові розробки таких дослідників, як Р. Арон [1], Г. Кіссінджер [2], У. Ліппман [3], Г. Моргентау [4], Дж. Розенау [5], К. Уолтц [6] та ін.

Вищезазначені дослідники вказують на те, що категорія національного інтересу є досить абстрактною, бо параметри цього наукового терміна визначаються тією картиною світу і системою цінностей, яка домінує у певному суспільстві чи державі, а політика є найважливішим засобом реалізації національних інтересів.

Українські дослідники І. Алексеєнко [7], І. Кресіна [8; 17] вивчали питання національних інтересів у річці етнодержавознавства з ґрунтовним аналізом національної свідомості. В. Бєлєвцева [9], О. Дзьобань [9], В. Настюк [9] присвятили свої наукові розвідки проблемі захисту національних інтересів України. Серед вітчизняних науковців слід відмітити наукові доробки колективу вчених Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [10–18]. І. Курас [10], О. Майборода [11–13], М. Михальченко [14–16], Ю. Римаренко [11; 17] та ін. розглядали питання, пов'язані зі змістом й аналізом національних інтересів, у річці вивчення окремих соціально-політичних аспектів націєтворення, націоналізму, національної психології тощо, а також суспільного усвідомлення і пошуку шляхів узгодження національних інтересів українським суспільством. В. Войналович, В. Котигоренко [18] у співпраці з колегами приділили увагу етнополітичному аналізу регіональних цінностей. Національні інтереси й цінності цікавили таких вітчизняних учених, як В. Горбулін [19], А. Качинський [19], Б. Савчук [20], С. Телешун [17], Л. Шкляр [17] та ін. – з точки зору безпекової, правничої, культурологічної сторін етнополітики та етногенезу тощо.

На особливу увагу заслуговують ґрунтовні щорічні моніторинги Інституту соціології НАН України, які, у своєму вивченні, всебічно охоплюють стан українського суспільства [21–23]. Особливо слід відзначити внесок у дослідження національних інтересів й цінностей українського суспільства таких вчених вищезазначеного наукового закладу, як С. Дембицький [23], Є. Головаха [24, 25], О. Злобіна [26], Н. Паніна [24; 25], В. Резнік [27], А. Ручка [28], О. Шульга [29] та ін. Водночас варто зазначити, що проблеми, пов'язані з термінологічною характеристикою національних інтересів й цінностей, визначенням їхньої сутності, аналізу та комплексної оцінки усвідомлення українським суспільством протягом років незалежності залишаються недостатньо дослідженими.

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу українських національних інтересів і цінностей, а також аналіз проблем їхнього формування і усвідомлення населенням України в умовах державної незалежності.

Для цього визначимо такі завдання:

- 1) розкрити основні характерні ознаки національних інтересів;
- 2) проаналізувати усвідомлення національних інтересів і цінностей українським суспільством протягом років незалежності;
- 3) надати висновки та розглянути перспективи щодо наукового вивчення усвідомлення національних інтересів на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Серед великої кількості понять, які утвердилися у нашому політичному словнику за роки незалежності України, є така категорія, як національні інтереси. Національними інтересами виявляються всі ті умови, сфери діяльності, які забезпечують повнокровний розвій нації.

Треба зазначити, що поняття національного інтересу є досить розпливчастим. Інколи автори змішують і плутають визначення таких понять, як державні інтереси, етнічні інтереси, інтереси країни, політичні інтереси, національні інтереси.

Політичні інтереси нації, як стверджує І. Кресіна, базуються на національному інтересі й зумовлені історичною і соціальною конкретикою цього інтересу. При цьому слід враховувати високу мобільність і динаміку національних інтересів, а відповідно, політичних цінностей і пріоритетів [8, с. 85]. Авторка наголошує на тому, що національними інтересами є всі ті умови, сфери діяльності, які забезпечують повнокровний розвій нації [8, с. 116].

На нашу думку, потрібно дотримуватися головного принципу – збалансованого співвідношення інтересів і цінностей особистості, суспільства і держави. Синтезуючи погляди авторитетних науковців, можна визначити основні складові національних інтересів України і цінності, які на них базуються.

Не претендуючи, зрозуміло, на всеохопність класифікації, спробуємо окреслити основні українські національні інтереси в умовах війни:

1. Політичні інтереси: 1) розбудова демократичного суспільства; 2) створення соціально-орієнтованої внутрішньої політики уряду; 3) врегулювання конфліктного поділу всередині країни з урахуванням мовного, міграційного, соціального чинників тощо.

2. Безпекові інтереси: 1) забезпечення національного суверенітету, безпеки та цілісності країни, що є головним стратегічним національним інтересом; 2) розвиток міжнародних взаємовідносин (ЕС, НАТО тощо); 3) екологічна безпека; 4) енергетична безпека; 5) ефективна служба органів внутрішніх справ та безпеки.

3. Економічні інтереси: 1) розвиток економічної сфери суспільства з урахуванням військового стану; 2) вступ до ЄС; 3) енергетична незалежність; 4) відновлення, збереження та подальше реформування агропромислового комплексу; 5) реформування податкової системи з урахуванням інтересів представників малого та середнього бізнесу; 6) реформа управління державними підприємствами; 7) посилення механізмів соціального забезпечення, пенсій, соціальних виплат і допомоги та ін.

Як і щодо поняття національного інтересу існує величезна кількість праць з аналізу таких понять, як цінність, національні цінності, ціннісні орієнтації, з яких ми бачимо, що ці поняття використовуються науковцями у найрізноманітніших, іноді несумісних значеннях. На нашу думку, основна форма існування національних цінностей – це суспільні ідеали, які вироблені масовою свідомістю нації. Вони виявляються в узагальнених уявленнях про досконале життя суспільства. Оскільки національні цінності ґрунтуються на конкретно-історичному способі життя суспільства і відображають його сутність, вони не можуть бути абсолютними і незмінними.

Отже, саме з українських національних інтересів можемо вивести і зміст українських національних цінностей. Готовності до вибору сучасній українській людині заважає сум'яття у ціннісно-нормативному просторі. Перехід суспільства від закритого тоталітарного до відкритого демократичного залежить від того, у який спосіб приймається ціннісно-нормативний базис, які саме закладені цінності й нормативи та їх пріоритетна ієрархія [30, с. 126].

Як відзначили українські вчені Г. Дашутін і М. Михальченко, основними важливими і загально визнаними цінностями є:

- сам феномен трансформації [14, с. 66];
- гуманізація політичного процесу [14, с. 78];
- соціально-правова держава [14, с. 131];
- досягнення динамічної політичної стабільності [14, с. 82];
- побудова демократичної політичної системи [14, с. 103];
- недоторканність прав і свобод громадян (найвища цінність) [14, с. 108].

Після проголошення незалежності Україна визнала за головну мету соціально-політичних перетворень демократичний шлях розвитку. Але Є. Головаха і Н. Паніна зазначають, що вибір шляху демократичних перетворень в Україні економічної, політичної, правової, соціальної та інших сфер життя не є самоціллю. Демократичні перетворення – це загально визнаний соціально-політичний механізм підвищення рівня та якості життя людей [24, с. 172–173].

Від часу проголошення незалежності населення України мусить жити за умов соціальної аномії, що характеризується відсутністю в суспільстві ціннісно-нормативної бази соціальної консолідації, яка неможлива без спільного уявлення про те, що таке добре і що таке погано, що в цьому суспільстві заохочується, що засуджується і що карається [25, с. 49]. Як відзначає Т. Поснова, процес утворення нових ціннісних норм та орієнтацій відбувається постійно під впливом взаємодії зовнішніх (соціальних детермінант) та внутрішніх (індивідуально-психологічних) чинників [31, с. 256]. Одним з таких зовнішніх чинників, на думку Н. Зорій, завдяки якому криза цінностей виникла, є те, що людина як біологічна істота мусить передусім задовольнити елементарні фізіологічні потреби, а в багатьох членів нашого суспільства ці можливості обмежені [30, с. 124]. Щодо внутрішніх чинників, то, як зазначає Ю. Саєнко, скрутність і навіть трагедія України саме і полягає в тому, що вона не напрацювала нового ціннісно-нормативного базису. Головна біда України не в глибокій економічній кризі, а в духовно-вольовому гальмі: ніяк не вирішимо, на якому ціннісно-нормативному базисі будувати державу і суспільство, тобто якої стабільності будемо прагнути [32].

Колишня ціннісно-нормативна система, що консолідувала тоталітарне суспільство, була зруйнована, а нова, ґрунтована на демократичних цінностях, так і не була сформована. Але стан аномії не може тривати в суспільстві як завгодно довго. За таких умов масова свідомість шукає ціннісні підпірки в історичному минулому і вдається до пошуків месії, котрий прийде і дасть лад країні [25, с. 49]. У пострадянському суспільстві, де є сильні патерналістські традиції, людина в такому стані відчуває дискомфорт, схильна шукати легкі відповіді, знаходити винних, а отже, дозволяє маніпулювати собою, виводити на перший план питання, які є вигідними певним політичним силам [33, с. 115]. При цьому важливо бачити, як відзначає М. Михальченко, що народ розчарований в українських політичних моделях: як в авторитарній, так і у демократичній [15, с. 111]. Результатом розвитку громадянського суспільства повинен був би стати загальнонаціональний синтез цінностей української поліетнічної нації (визначення О. Майбороди [12, с. 35]), коли поступово згладжується різниця

в орієнтаціях між так званими західниками і східняками, між прибічниками полярних ідеологічних субкультур, між етносами [14, с. 89].

Події протягом усіх років незалежності України доконечно увиразнили загальну проблему відсутності в суспільстві загально визнаних цінностей, які б рівною мірою поділялися як на Сході, так і на Заході України. Результат невирішення зазначеної проблеми нам відомий. Регіональні й соціальні відмінності українського населення протягом усього періоду незалежності постійно демонстрували розбіжність життєвих пріоритетів, а отже, й різне розуміння національного інтересу. Особливо помітно це демонстрували усі кампанії виборів Президента України і парламентські вибори. Беручи, як приклад, події першого Майдану, зазначимо, що масова свідомість населення зреагувала на жорстке суперництво політичних сил, маніфестуючи не просто різні, а почасти й полярні погляди на майбутнє країни. Як наслідок, бачення населенням майбутнього України в найзагальніших рисах звелось до протистояння трьох приблизно рівних, за мірою підтримки у суспільстві, позицій. За даними опитування 2006 р., приблизно третина респондентів (34,6%) підтримала думку, що Україна має бути схожою на розвинені країни Заходу, ще майже третина воліла б бачити Україну у складі відновленого союзу колишніх радянських республік, решта вважала, що Україна має обрати самобутній, лише їй одній притаманний шлях розвитку (24,8%), або ще не визначилася (10,5%) [26, с. 210–211].

Утім, з 2014 р. геополітична амбівалентність українського суспільства, яка проявлялася у готовності переважної більшості суспільства обирати одночасно західний та східний вектори розвитку, перестає домінувати. Замість цього, дослідження з року в рік демонструють переважання в суспільній свідомості європейської інтеграційної моделі та, дещо менше, євроатлантичної [29, с. 42]. Про це свідчать дані щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України. У 2020 р. щодо пріоритету співробітництва з Європейським Союзом чи РФ думки респондентів є майже прямо протилежними. Близько половини громадян вважали, що пріоритетність на європейському напрямі має бути високою (44%), і найменша частка (12%) впевнені, що вона, навпаки, має бути низькою. Відповіді на таке саме запитання щодо РФ є оберненими – порівняна більшість висловлюється за скорочення співробітництва, і найменше (16%) тих, хто виступає за високий пріоритет співпраці. Крім того, за лише ситуативне співробітництво з ЄС виступає дещо більше опитаних, аніж за подібне співробітництво з РФ (26% проти 21%) [29, с. 43].

Отже, від 1990 рр. в Україні зростала підтримка вступу до Європейського Союзу. Російське широкомасштабне вторгнення 2022 р. посилює підтримку європейської інтеграції та значною мірою нівелювало регіональні відмінності. Після повномасштабної ворожої навали РФ геополітичні настрої громадян України є однозначними. За даними опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), станом на січень 2023 р. 92% українців хочуть, щоб Україна стала членом ЄС, а залежно від регіону показник становить 88–94% (зокрема, на Сході 88% підтримують членство в ЄС) [34, с. 31].

Якщо порівняти відповіді до 24 лютого 2022 р. щодо євроатлантичних настроїв, які передбачають військове співробітництво з НАТО та з РФ, то ситуація доволі схожа на ту, яку ми побачили в оцінках важливості

співробітництва з ЄС та РФ: про необхідність такого співробітництва з НАТО заявляє половина опитаних (49%) і, навпаки, більше половини респондентів (56%) проти військової співпраці з РФ [29, с. 43–44]. Отже, підтверджується теза про те, що ще до війни мала місце переважно проєвропейська та євроатлантична налаштованість суспільства, принаймні тієї частини населення, яка визначилася. Слід звернути увагу, що понад чверть громадян (27%) у довоєнний період не змогли надати відповідь на це запитання. Переважно це жителі центральних та західних областей середнього віку [29, с. 44].

Утім, уже у період повномасштабного вторгнення РФ геополітичний вектор думок українців також стає набагато чіткішим. За даними опитування Київського міжнародного інституту соціології (KMIC), яке було проведено у січні 2023 р., українці висловлюють рекордну підтримку щодо членства України в НАТО – 86%. За регіональним розподілом, найбільший показник щодо вступу до НАТО (92%) у мешканців західних областей і найменший (80%) у жителів східних областей України [34, с. 32].

Нерідко геополітичні орієнтації українців суперечили їхньому електоральному вибору. Аналіз взаємозв'язку між підтримкою тих чи тих політичних сил під час виборчих кампаній доволі часто виявляє прірву між особистою політичною позицією людей і програмами тих політичних сил, за які вони голосують [35, с. 61]. Протягом трьох останніх десятиліть в Україні найбільш популярними є соціал-демократична (1992 р. – 8,0%; 2006 р. – 15,1%; 2020 р. – 9,1%), соціалістична (1992 р. – 5,2%; 2006 р. – 16,0%; 2020 – 8,8%), національно-демократична (1992 р. – 8,4%; 2006 р. – 9,3%; 2020 – 9,4%) політичні течії [22, с. 448].

Неабияких успіхів досягла соціал-демократична течія, частка прихильників якої хоча і набула у 1994 р. тільки 5,0%, але вже у 2002 р. становила 17,2% (найвищий показник) і, хвилеподібно змінюючись, не знижується нижче 9,1% (2020 р.) [22, с. 448]. Симпатії до соціалістів у 1994 р. відразу вдвічі збільшилися порівняно з 1992 р. (5,2%), становивши 10,7%, і хоча у 2000 р. знов зменшилися вдвічі, до 5,4% (за роки незалежності це був найнижчий рівень популярності цієї ідеології), але вже у 2002 р. знов мали 9,7%, а у 2006 р. набули найвищого показника серед симпатій населення України до цієї ідеології. Згодом цей показник, з певними коливаннями, знизився майже вдвічі [22, с. 448]. Національно-демократична політична течія, яка в минулому очолила рух за повалення комуністичної системи, протягом років незалежності України, з певними коливаннями, збільшила частку своїх прихильників лише на 1%, за останніми даними, хоча і набирає постійно стабільний рівень симпатій [22, с. 448].

Загалом в Україні майже на всіх виборах – і на президентських, і на парламентських, у партійній частині майже завжди перемагала опозиція, за винятком другого терміну Л. Кучми у 1999 р. та В. Януковича у 2010 р.

Як вказує А. Колодій, 2019 р. став роком початку нових випробувань для партійної системи України. Утворилася нова партія влади, яка демонструвала риси, які притаманні упряжці „лебедя, рака та щуки”. Якщо вибори 2019 р. були тріумфом популізму, то вибори 2020 р. дали надію на

можливе перенесення основної ваги у формуванні політичних партій на місця. Поки що це відбулося на основі прагматичних підходів [36, с. 92]. Отже, парламентські вибори, особливо останніх років, чітко засвідчили взагалі відсутність стабільної партійної системи в Україні.

Найбільш показово ілюструє низький рівень усвідомлення українським населенням залежності між політичними течіями і реалізацією національних інтересів той факт, що у 1992 р. 25,6% українських громадян не підтримували жодну з них, 33,4% ще остаточно не визначили своєї позиції, у 1994 р. 27,6% визнали, що не розуміються на політичних течіях. Згодом спостерігається тенденція зменшення цих показників за роки незалежності до 2006 р., коли не підтримували жодну політичну течію взагалі 9,6%; ще остаточно не визначили своєї позиції – 14,1%; не розумілися на політичних течіях – 16,4% українського населення. Втім, у період 2008–2020 рр. не підтримували жодну політичну течію взагалі вже від 12,1% до 13,9% населення, відповідно, ще остаточно не визначили своєї позиції від 13,8% до 17,3%; не розумілися на політичних течіях від 17,5% до 24,9% українського населення [22, с. 448].

Утім, повномасштабна агресія РФ докорінно змінила симпатії українців до політичних течій. За даними опитування Центру Разумкова, проведеного у вересні–жовтні 2022 р., з великим відривом від інших політичних ідеологій тепер лідирує національно-демократичний напрям (22,2%). Підтримка інших політичних течій громадянами України знаходиться у межах від 7,2% (соціал-демократичний напрям) до 0,2% (ідеологія „руського міра” (табл. 1) [37, с. 63].

Таблиця 1.

Відповіді на питання „Який ідейно-політичний напрям найбільше відповідає вашим переконанням?”, %

<i>Ідейно-політичний напрям</i>	<i>Вересень–жовтень 2022</i>
Національно-демократичний	22,2
Соціал-демократичний	7,2
Екологічний („зелені”)	5,5
Християнсько-демократичний	4,3
Ліберальний	4,0
Соціалістичний	2,2
Національно-радикальний	2,0
Комуністичний	1,0
Національно-комуністичний	0,4
Ідеологія „руського міра”	0,2
Консервативний	–
Політичний напрям, що включає ідеї возз’єднання України з Росією	–
Інший	2,7
Жоден	12,5
Я не орієнтуюся в політичних течіях	21,2
Важко відповісти	14,6

Слабка зацікавленість населення політикою визначається як характерна риса існуючої небезпеки [14, с. 59]. Так, повністю байдужими до політики

протягом 1992–2006–2020 рр. залишилися 22,5%, 15,4%, 21,1%; певною мірою цікавилися політикою 63,1%, 67,0%, 43,2%; дуже цікавилися 12,3%, 17,4% і 35,7%, відповідно [21, с. 433; 22, с. 448]. Ще більшу байдужість українці виявляють напередодні повномасштабної війни, у листопаді 2021 р.: повністю байдужі до політики 30,0%; певною мірою цікавилися політикою 60,6%; дуже цікавилися 9,4%. Втім, уже у грудні 2022 р. (майже рік ворожого навали) відсоток громадян України, які повністю байдужі до політики, становив 9,5%; які певною мірою цікавилися політикою – 60,5%; які дуже цікавилися – 29,9% [23, с. 7]. Нарешті, інтерес населення України до політики зростає (табл. 2).

Таблиця 2.

Відповіді на питання „Якою мірою вас цікавить політика?“, %

Рік	Варіанти відповідей		
	Зовсім не цікавить	Певною мірою цікавить	Дуже цікавить
1992	22,5	63,1	12,3
2006	15,4	67,0	17,4
2020	21,1	43,2	35,7
2021	30,0	60,6	9,4
2022	9,5	60,5	29,9

Ще більш показовим є низький рівень політичної активності громадян України. Протягом 1994–2006–2020 рр., відповідно, 82,2%, 83,6% і 85% населення України не належало до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів. Найбільша частка соціально асоційованих громадян перебувала в релігійних організаціях, церковних громадах (1994 р. – 3,0%, 2006 р. – 2,6%, 2020 – 2,6%). Щодо різних форм політичної і громадської активності, то членами політичних партій у 1994 р. визнали себе 0,7% опитаних, протягом наступних років вище 2,5% цей показник не піднімався, і тільки у 2006 р. становив уже 4,6%, втім, у 2020 р. становив тільки 1,7%; членами суспільно-політичних рухів себе визнали у 1994 р. – 0,4%, у 2006 р. – 0,8%, у 2020 р. – 0,2%; членами екологічного руху були у 1994 р. – 1,3%, у 2006 р. – 0,9%, у 2020 р. – 0,8% [22, с. 449]. За даними опитування Центру Разумкова, проведеного у вересні–жовтні 2022 р., рівень непричетності українців до громадських організацій коливався від 96% до 75,9% (залежно від спрямування громадських, політичних організацій чи рухів) [37, с. 34–36]. Як і раніше, найбільша частка соціально асоційованих громадян перебувала в релігійних організаціях, церковних громадах – 9,8%, і це єдиний показник, який суттєво зріс [37, с. 34]. Щодо різних форм політичної і громадської активності, то членами політичних партій у 2022 р. визнали себе тільки 0,7%; членами екологічного руху – 0,9% [37, с. 35].

Отже, протягом усіх років незалежності простежується особливість українського соціуму, яка полягає в тому, що в ньому існує висока частка тих, хто не має чіткої відповіді на гострі питання суспільного життя, тобто людей унаслідок своєї розгубленості соціально і політично пасивних, не готових до свідомої патріотичної дії. Нарешті, в суспільстві залишається невисокою частка тих, хто цінує ті атрибути демократії, які дають можливість

втілювати свій ідеал демократичної і процвітаючої вітчизни. Дані досліджень Центру Разумкова особливо показові напередодні повномасштабної війни: у період між 2010 р. і 2021 р. частка респондентів, які вважали демократію найбільш бажаним типом державного устрою, була в межах 48–56%, а тих, хто віддавав перевагу авторитарному режиму – у межах 18–24%. Втім, за даними опитування, що проводилося у вересні–жовтні 2022 р. Центром Разумкова, тобто після початку повномасштабної російсько-української війни, частка тих, хто вважає, що демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України, зросла до 68%, а частка других знизилася до 11,5% [37, с. 37].

Завжди точилося багато дискусій навколо понять, які стосуються українського вибору, йшов пошук методологічної основи сучасного розуміння геополітичного розкладу сил у світі й Європі та вектора стратегічних інтересів України у світовому та європейському масштабі у найближчій та більш далекій перспективі [14, с. 80]. Неоднозначне, нечітко окреслене ставлення українців до інтеграції своєї країни в західний світ значною мірою пов'язане з побоюваннями стосовно того, що такий напрям розвитку загрожуватиме руйнацією ряду національних цінностей [13, с. 48].

Розглянемо, які зміни відбулися у сприйнятті національних цінностей населенням України за роки незалежності. Зрозуміло, що безперечною національною цінністю повинна бути українська мова. І тут треба відзначити той факт, що помітних змін у ставленні до такої цінності, як мова, до початку повномасштабної війни не сталося. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, протягом 1992–2006–2020 рр. на питання „Якою мовою Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині?” у 1992 р. – 36,8%; у 2006 р. – 38,0%; у 2020 р. – 50,0% населення України відповіли, що переважно українською. Натомість, протягом багатьох років значно поширилося спілкування вдома російською мовою: від 29,0% у 1992 р. до 39,2% у 2006 р. (найвищий показник за роки незалежності), згодом використання російської мови вдома добігло 27,6% (2020 р.). При цьому кількість тих, хто спілкується вдома і українською, і російською, зменшилася: у 1992 р. – 32,0%, у 2006 р. – 22,6%, у 2020 р. – 21,3% [22, с. 193]. На жаль, за понад три десятки років незалежності українська (державна!) мова не стала загальнонаціональною цінністю і дуже повільно входила в постійний ужиток.

Утім, за даними Всеукраїнського опитування, яке було проведене Соціологічною групою „Рейтинг” у лютому 2023 р., рівень мовної самоідентифікації українців зріс після повномасштабного нападу РФ. На питання „Якою мовою Ви зазвичай розмовляєте вдома?” 58,0% українців відповіли, що українською; 30,0% – і українською, і російською; 11,0% – російською [38, с. 70]. Війна як виклик для всього суспільства прискорила процес формування мовної свідомості населення України. Українська мова як один із наріжних каменів державності сьогодні лише зміцнюється, і лінії протистояння у цьому питанні зникають.

Динамічні зміни цінностей дають змогу дійти висновку про закономірності прояву ціннісних зрушень у різні періоди в країні [39, с. 212]. Н. Победа відзначає, що до кінця 80-х рр. ХХ століття, відмічаючи зміни, що настали після тоталітарного режиму, країна пишалася тим, що в

системі цінностей як осьове ядро позначилися здоров'я, стабільність, мирна обстановка в країні, щасливе сімейне життя, матеріальний добробут. На Заході вони первинні й стабільні протягом десятиріччів [39, с. 210].

Соціологічні дослідження підтверджують пріоритет цих цінностей і в українському суспільстві протягом років незалежності, але важливо побачити інший бік зазначеної системи: не всі західні цінності близько за значимістю співвідносяться між собою в свідомості громадян України. Відповідаючи на питання „Чого з наведеного Вам не вистачає?“, у пріоритеті опинилися відповіді: можливості повноцінно проводити відпустку (1998 р. – 68,0%; 2006 р. – 52,9%; 2020 р. – 47,5%) [22, с. 492], необхідної медичної допомоги (1996 р. – 58,4%; 2006 р. – 54,2%; 2020 р. – 46,2%) [22, с. 490], можливості харчуватися відповідно до своїх смаків (1996 р. – 72,1%; 2006 р. – 53,6%; 2020 – 41,5%) [22, с. 494].

Також протягом років незалежності не вистачало: можливості мати додатковий заробіток у 1998 р. – 55,6%; у 2006 р. – 44,8%; у 2020 р. – 39,8% [22, с. 493]; юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів у 1996 р. – 46,9%; у 2006 р. – 47,3%; у 2020 р. – 38,8% [22, с. 492]; здоров'я у 1996 р. – 51,8%; у 2006 р. – 47,3%; у 2020 р. – 38,1% [22, с. 488]; повноцінного дозвілля у 1996 р. – 53,5%; у 2006 р. – 41,4%; у 2020 р. – 36,3% [22, с. 494]; роботи, що підходить у 1996 р. – 46,8%; у 2006 р. – 43,0%; у 2020 р. – 36,2% українських громадян [22, с. 489].

Н. Побєда відзначає, що такою була і попередня – радянська ментальність. За усі минулі роки радянської влади громадянам доводилося скоріше виживати, аніж жити. І в теперішній час спосіб життя також характеризується мірою виживання, але вже в новому вимірі, тобто для більшої частини населення важлива матеріальна складова [39, с. 210].

Як бачимо, зміни за роки незалежності відбулися не досить суттєві: загалом, населення України більше опікувалося особистими і сімейними справами, аніж питаннями демократії і політичної свободи [13, с. 50]. Це підтверджується соціологічними даними Всеукраїнської соціологічної служби: у жовтні 2005 р. 50,2% опитаних чекали від нової („помаранчевої“) влади передусім зупинення зростання цін; 28,8% – посилення боротьби з корупцією; 25,3% – підвищення рівня життя. На жаль, ці цілком природні пріоритети не супроводжувались аналогічним ставленням до суспільних проблем. За даними того самого опитування, розвивати свободу слова вимагали 5,9%; притягти до відповідальності фальсифікаторів виборів – 7,6% громадян України [33, с. 101].

Отже, лише невеликій кількості громадян України бракує тих базових цінностей, які повинні однаковою мірою співвідноситися з прагненням матеріального добробуту. Якщо у 1992 р. 50,2% були скоріше незадоволені своїм становищем у суспільстві, то у 2006 р. цей показник майже не знизився і становив 49,0%, набувши у 2020 р. 38,6%. У 1994 р. 77,0% громадян відводили собі місце на трьох найнижчих (із семи) щаблях соціальної драбини, у 2006 р. – 58,7%, у 2020 р. – 46,5% [22, с. 486]. Чим більше людина відчуває брак соціальних благ, тим гіршим є її соціальне самопочуття.

У 1996 р. інтегральний індекс соціального самопочуття становив 35,1; у 2006 р. – 38,3; у 2020 р. – 40,0. 40 балів – це середнє значення (умовний нуль), нижче якого перебувають показники негативного рівня задоволення потреб [22, с. 494].

Безперечним є те, що українці переживають глибоку духовну перебудову, духовне оновлення, причому не завжди в кращий бік. Як відзначає Н. Победа, трансформації соціальних норм, що виявляються в системах цінностей, незалежно від того, які зміни вони фіксують – зі знаком плюс чи мінус – це ознака нових моделей структурування суспільства [39, с. 209]. Кризовий стан суспільства характеризується тим, що суперечності суспільного розвитку не знімаються після їхнього виявлення і навіть унаслідок часткової зміни чи корегування курсу, а зберігаються, розвиваються, ґенеруючи нові трансформації, породжуючи ланцюг локальних криз, готових перерости у загальну, глобальну. У цьому сенсі всі кризи варто розглядати не як випадкові, а як органічну частину розвитку країни, у якій не відбулося докорінної зміни напряму вектора суспільних цінностей [15, с. 104].

Так, напередодні повномасштабного воєнного часу Україна знаходилася у ситуації відсутності завершеної системи національних цінностей та ідеалів, наявності антагоністичних цінностей у різноманітних соціальних системах українського суспільства. У 2022 р. Інститутом соціології НАН України не проводилось опитування моніторингу Інституту соціології. Але не можна залишити без уваги 2022 р., бо він разом зі всією своєю складністю та драматичністю є одним з ключових для новітньої історії України, яка сьогодні виборює своє право бути, а не здаватись [40, с. 329]. За ініціативи науковців Інституту соціології НАН України були включені до омнібусу соціологічної агенції „Info Sapiens” (дослідження 09.09–18.09.2022) питання: „Оцініть ступінь важливості особисто для Вас кожного з таких тверджень...” з альтернативами (табл. 3) [40, с. 331].

Таблиця 3.

Ціннісні домінанти населення України, %

<i>Оцініть ступінь важливості особисто для Вас кожного з таких тверджень:</i>	<i>Скоріше важливо та дуже важливо</i>	<i>N</i>
Матеріальний добробут	73,3	733
Міцна сім'я	94,1	941
Державна незалежність України	97,1	971
Демократичний розвиток країни	94,0	940
Власна безпека та безпека близьких людей	98,5	985
Домашній комфорт (домашній затишок і хороші умови за місцем проживання)	91,6	916

За отриманими даними, серед зазначених тверджень (табл. 3) найважливішими є: державна незалежність України, власна безпека та безпека близьких людей. Найменше значення для людей має матеріальний добробут, що є цілком очікуваним, виходячи з того соціального контексту,

в якому перебуває Україна. Війна суттєво вплинула на життєві установки, ціннісні орієнтації населення та загальну переоцінку пріоритетів. Сьогодні важко знайти жителя України, який/яка б з початком вторгнення не усвідомив/ла, що всі матеріальні статки є доволі мінливими і не мають великого значення, коли стоїть питання виживання себе, своєї родини та країни в цілому [40, с. 330].

Нарешті, державна незалежність України є основною об'єднуючою ціннісною домінантою населення України, що підтверджують ще й дані дослідження, проведеного Соціологічною групою „Рейтинг” 17–18 серпня 2022 р. Також в опитуванні окремо досліджувалася динаміка змін цінностей українського суспільства. За даними опитування, абсолютна більшість респондентів (86,0% однозначно і 11,0% скоріше), якби сьогодні стояв вибір, підтримали б проголошення незалежності України. Порівняно з минулим роком цей показник зріс з 80,0% до 97,0%, порівняно з 2012 р. – з 62,0% до 97,0%. В опитуванні респондентам було також запропоновано назвати три слова (відкрите питання), якими вони бачать майбутнє України. Першим словом найчастіше була „вільна”, другою ознакою для характеристики майбутнього України респонденти називали „незалежна”, третьою – „багата” [41].

Повномасштабна війна спричинила інтенсифікацію процесу національної самовизначеності, стимулювання готовності українців до спротиву зовнішній агресії й захисту незалежності України. Наразі головною, для абсолютної більшості населення країни, є боротьба за державну незалежність, обстоювання свого права на власне майбутнє та майбутнє країни [40, с. 335].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Національні інтереси й цінності є підґрунтям формування національних цілей. У свою чергу, національні цілі є тим основним державним завданням, виконання якого повинно забезпечити втілення й захист національних інтересів та цінностей. Отже, національні цілі є вказівними позначками на шляху до побудови нової моделі безпеки України.

За роки незалежності Україна мала глибокі розбіжності за регіональними та мовними показниками з поглядів на історію України, національні інтереси й цінності. Перший різкий сплеск консолідації українців відбувся після першої хвилі агресії РФ у 2014 р., другий – після повномасштабного вторгнення РФ 24 лютого 2022 р.

Нині відбувається стрімка зміна ціннісно-нормативної системи суспільства, оскільки Україна вступила в епоху радикальних соціальних змін. Соціальна нестабільність, яка зумовлена нинішніми змінами в суспільстві, лише посилюється.

Зауважимо, що подальші дослідження національних інтересів і цінностей є вкрай актуальними та доречними. Є потреба у постійному моніторингу як зовнішньополітичних, так і внутрішньополітичних векторів думок населення України, наукового вивчення ціннісних (індивідуальних та соцієтальних) орієнтацій, оскільки консолідація українського суспільства відбувається, на жаль, поки тільки ситуативно. Подальші наукові розвідки повинні бути присвячені дослідженням з пошуку того спільного фундаменту згуртованості громадян України, який надасть довготривалу можливість триматися разом, незважаючи на будь-які трансформаційні

та модернізаційні процеси. Саме цей напрям досліджень може стати самостійним і самодостатнім, з подальшою перспективою побудови нової стратегічної концепції національних інтересів і цінностей.

Необхідно усвідомити, що розумність наших дій не повинна залежати від нерозумності іншої сторони. Україні, яка вступила у XXI століття із нез'ясованими перспективами свого подальшого існування, надана можливість в умовах нової геополітичної реальності прикінцево усвідомити свої національні інтереси та цінності й відстояти право на власний історичний шлях розвитку.

Бібліографічні посилання

1. Арон Р. Мир і війна між націями. Київ : Юніверс, 2000. 688 с.
2. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характери націй в історичному контексті / пер. з англ. Надія Коваль. Київ : Наш Формат, 2017. 320 с.
3. Lippman W. Public Opinion. New York, London : The Free Press. A Division of Macmillan Publishing Co., Inc. New York ; Colier Macmillan Publishers, London, 1949. 268 p.
4. Morgenthau H. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. Fifth Edition. New York : Alfred A. Knopf, 1973. 597 p.
5. Rosenau J. The Study of World Politics. Volume 2 : globalization and governance. London-New York : Routledge, 2006. 260 p.
6. Waltz K. Emerging structure of the International Politics. *International Security*. 1993. P. 44–89.
7. Алексеев І. В. Національні держави в умовах глобалізації світу (політичні і правові аспекти). Київ : Аспект-поліграф, 2006. 360 с.
8. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз : монографія. Київ : Вища школа, 1998. 392 с.
9. Дзьобань О. П., Настюк В. Я., Бєлєвцева В. В. Проблеми захисту національних інтересів України у сфері державної безпеки в умовах геополітичних трансформацій XXI століття. Харків : Право, 2013. 296 с.
10. Курас І. Державотворчі інтереси в сучасній Україні. Загальнонаціональний та регіональний аспекти. *Вісник Національної академії наук України*. 1994. № 4. С. 26–31.
11. Майборода О., Кириченко В., Римаренко Ю. Національний інтерес. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ : Довіра, Генеза, 1996. С. 108–111.
12. Майборода О. Змістом національної психології має стати відданість плюралістичності як засадничому принципу соціальних зв'язків. *Національна безпека і оборона*. 2007. № 9 (93). С. 35–36.
13. Майборода О. Громадянська відповідальність і патріотизм: особливості формування національної психології в сучасній Україні. *Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду*. Київ : Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. С. 37–51.
14. Дашутін Г. П., Михальченко М. І. Український експеримент на терезах гуманізму. Київ : Парламентське видавництво, 2001. 336 с.
15. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич : ВФ „Відродження”, 2004. 488 с.
16. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / авт. кол.: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.

17. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду : монографія / Ю. І. Римаренко, М. М. Вівчарик, О. В. Картунов, І. О. Кресіна, С. Ю. Римаренко, С. О. Телешун, Л. Є. Шкляр; за заг. ред. Ю. І. Римаренка. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. 516 с.

18. Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії : монографія / авт. кол.: В. А. Войналович (кер., наук. ред.), В. Є. Єленський, О. Я. Калакура, В. О. Котигоренко та ін. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 344 с.

19. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Пріоритетність національних інтересів у світлі стратегії національної безпеки України. *Стратегічна панорама*. 2005. № 3. С. 11–18.

20. Савчук Б. Українська етнологія. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2004. 559 с.

21. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2006 років. *Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг*. Київ : Інститут соціології НАН України, 2006. С. 419–569.

22. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2020 років. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 7 (21). Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. С. 441–546.

23. Дембицький С. Соціологічний моніторинг „Українське суспільство”. Громадянська думка в Україні після 10 місяців війни. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20230115_g/Презентація%20моніторингу%2C%202022%20–%20фінал.pdf. (дата звернення: 14.03.2023).

24. Головаха Є., Паніна Н. Моніторинг соціальних змін в українському суспільстві. *Структурні виміри сучасного суспільства* : навчальний посібник. Київ, 2006. С. 162–185.

25. Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до „помаранчевої революції”. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2006. № 3. С. 32–51.

26. Злобіна О. Про майбутнє України та українців. *Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг*. Київ : Інститут соціології НАН України, 2006. С. 210–221.

27. Резнік В. Тенденції легітимзації приватної власності в Україні у 2006–2020 рр. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 7 (21). Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. С. 192–203.

28. Ручка А. Ціннісна ментальність вікових груп соціуму. *Соціологічні дослідження культури: концепції та практики* : колективна монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 2010. С. 117–127.

29. Шульга О. Зовнішньополітичні орієнтації населення України: критичне сприйняття безальтернативного вектора. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 7 (21). Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. С. 42–49.

30. Зорій Н. І. Соціально-психологічні чинники соціальної напруги в Україні та проблема цінностей. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наукових праць. Київ : Міленіум, 2005. Вип. 4. С. 120–126.

31. Поснова Т. П. Система індивідуальних, соціальних та політичних цінностей у свідомості студентської молоді. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наукових праць. Київ : Міленіум, 2005. Вип. 4. С. 254–262.

32. Саєнко Ю. Україна: моделі виживання та проблеми вибору. *Універсум*. 1999. Ч. 3–4. URL: https://universum.lviv.ua/previous-site/archive/book/2001/sayen_2.html (дата звернення: 07.03.2023).

33. Павленко Р., Вітер О. Різниця ціннісних орієнтацій у регіонах України: як подолати проблему „розколу”. *Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку*. Київ, 2006. С. 99–119.

34. Можливості та перешкоди на шляху демократичного переходу України. Загальнонаціональне телефонне опитування 4–16 січня, 2023. Київський міжнародний інститут соціології, 2023. 38 с. URL: https://kiis.com.ua/materials/pr/20230223_6/January_2023_Ukraine_wartime_survey_UKR.pdf (дата звернення: 14.03.2023).

35. Редькіна Г. Вибори в Україні: традиції. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 6 (50). С. 56–63.

36. Колодій А. Маємо постійно змінювану плінну багатопартійність, яка не набула ознак системності. *Партійна система України після 2019 року: особливості та перспективи розвитку*. Київ : Центр Разумкова, 2020. 104 с.

37. Політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії. *Національна безпека і оборона*. 2022. № 3–4 (189–190). С. 2–89.

38. Всеукраїнське опитування (лютий 2023). Центр аналізу та соціологічних досліджень Міжнародного республіканського інституту. Соціологічна група „Рейтинг”. 79 с. URL: https://iri.org.ua/sites/default/files/editor-files/IRI%20Ukraine%20Poll_March%202023_0.pdf (дата звернення: 14.03.2023).

39. Побєда Н. Моделі української ідентичності. *Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство* : конференція українських випускників програм наукового стажування у США, 18–21 вересня 2003 р., Львів : виступи учасників та дискусія. Київ : Стилос, 2003. С. 204–221.

40. Жульєнова О. Вплив війни на ціннісні пріоритети. *Українське суспільство в умовах війни*. 2022 : колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 326–336.

41. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування (17–18 серпня 2022). Ідентичність. Патріотизм. Цінності. *Соціологічна група „Рейтинг”*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html (дата звернення: 14.03.2023).

References

1. Aron R. Myr i viina mizh natsiiamy. Kyiv : Yunivers, 2000. 688 s. (Peace and war between nations).

2. Kissindzher H. Svitovyi poriadok. Rozdumy pro kharaktery natsii v istorychnomu konteksti / per. z anhl. Nadiia Koval. Kyiv : Nash Format, 2017. 320 s. (World order. Reflections on the characters of nations in a historical context).

3. Lippman W. Public Opinion. New York, London : The Free Press. A Division of Macmillan Publishing Co., Inc. New York ; Colier Macmillan Publishers, London, 1949. 268 p.

4. Morgenthau H. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. Fifth Edition. New York : Alfred A. Knopf, 1973. 597 p.

5. Rosenau J. The Study of World Politics. Volume 2 : globalization and governance. London-New York : Routledge, 2006. 260 p.

6. Waltz K. Emerging structure of the International Politics. *International Security*. 1993. P. 44–89.

7. Alekseienko I. V. Natsionalni derzhavy v umovakh hlobalizatsii svitu (politychni i pravovi aspekty). Kyiv : Aspekt-polihraf, 2006. 360 s. (National states in the conditions of the globalization of the world (political and legal aspects)).

8. Kresina I. O. Ukrainska natsionalna svidomist i suchasni politychni protsesy: etnopolitohichnyi analiz : monohrafiia. Kyiv : Vyshcha shkola, 1998. 392 s. (Ukrainian national consciousness and modern political processes: (ethno-political analysis)).

9. Dzoban O. P., Nastiuk V. Ya., Bielievitseva V. V. Problemy zakhystu natsionalnykh

interesiv Ukrainy u sferi derzhavnoi bezpeky v umovakh heopolitychnykh transformatsii XXI stolittia. Xarkiv : Pravo, 2013. 296 s. (Problems of protecting the national interests of Ukraine in the sphere of state security in the conditions of geopolitical transformations of the 21st century).

10. Kuras I. Derzhavotvorchi interesy v suchasni Ukraini. Zahalnonatsionalnyi ta rehionalnyi aspekty. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. 1994. No. 4. S. 26–31. (State-building interests in modern Ukraine. National and regional aspects).

11. Maiboroda O., Kyrychenko V., Rymarenko Yu. Natsionalnyi interes. *Mala entsyklopediia etnoderzhavoznavstva / NAN Ukrainy*. In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho ; redkol.: Yu. I. Rymarenko (vidp. red.) ta in. Kyiv : Dovira, Heneza, 1996. S. 108–111. (National interest).

12. Maiboroda O. Zmistom natsionalnoi psykholohii maie staty viddanist pliuralistychnosti yak zasadnychomu pryntsypu sotsialnykh zv'iazkiv. *Natsionalna bezpeka i oborona*. 2007. No. 9 (93). S. 35–36. (The content of national psychology should be commitment to pluralism as a fundamental principle of social relations).

13. Maiboroda O. Hromadianska vidpovidalnist i patriotyzm: osoblyvosti formuvannia natsionalnoi psykholohii v suchasni Ukraini. *Aktualni pytannia vitchyznianoj etnopolityky: shliakhy modernizatsii, vrakhuvannia mizhnarodnoho dosvidu*. Kyiv : Ukrainskyi nezaleznyi tsentr politychnykh doslidzhen, 2004. S. 37–51. (Civic responsibility and patriotism: features of the formation of national psychology in modern Ukraine).

14. Dashutin H. P., Mykhalchenko M. I. Ukrainskyi eksperyment na terezakh humanizmu. Kyiv : Parlamentske vydavnytstvo, 2001. 336 s. (The Ukrainian experiment on the scales of humanism).

15. Mykhalchenko M. I. Ukraina yak nova istorychna realnist: zapasnyi hravets Yevropy. Drohobych : VF „Vidrodzhennia”, 2004. 488 s. (Ukraine as a new historical reality: Europe's spare player).

16. Suspilni tsinnosti naselennia Ukrainy v teoretychnykh i praktychnykh vymirakh / avt. kol.: M. I. Mykhalchenko (kerivnyk) ta in. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2013. 336 s. (Social values of the population of Ukraine in theoretical and practical dimensions).

17. Ethnos. Natsiia. Derzhava: Ukraina v konteksti svitovoho etnoderzhavnytskoho dosvidu : monohrafiia / Yu. I. Rymarenko, M. M. Vivcharyk, O. V. Kartunov, I. O. Kresina, S. Yu. Rymarenko, S. O. Teleshun, L. Ye. Shkliar ; za zah. red. Yu. I. Rymarenka. Kyiv : In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2000. 516 s. (Ethnos. Nation. State: Ukraine in the context of world ethnostate experience).

18. Ierarkhiia tsinnosti naselennia Skhodu ta Pivdnia Ukrainy: etnopolitychnyi aspekt v umovakh rosiiskoi ahresii : monohrafiia / avt. kol.: V. A. Voinalovych (ker., nauk. red.), V. Ye. Yelenskyi, O. Ya. Kalakura, V. O. Kotyhorenko ta in. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2021. 344 s. (Hierarchy of values of the population of the East and South of Ukraine: ethnopolitical aspect in the conditions of Russian aggression).

19. Horbulin V. P., Kachynskyi A. B. Priorytetnist natsionalnykh interesiv u svitli stratehii natsionalnoi bezpeky Ukrainy. *Stratehichna panorama*. 2005. No. 3. S. 11–18. (The priority of national interests in the light of Ukraine's national security strategy).

20. Savchuk B. Ukrainska etnolohiia. Ivano-Frankivsk : Lileia-NV, 2004. 559 s. (Ukrainian ethnology).

21. Rezultaty natsionalnykh shchorichnykh monitorynhovykh opytuvan 1992–2006 rokiv. *Ukrainske suspilstvo 1992–2006. Sotsiologichnyi monitorynh*. Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2006. S. 419–569. (Results of national annual monitoring surveys 1992–2006).

22. Rezultaty natsionalnykh shchorichnykh monitorynhovykh opytuvan 1992–2020 rokiv. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin*. Vyp. 7 (21). Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2020. S. 441–546. (Results of national annual monitoring surveys 1992–2020).

23. Dembytskyi S. Sotsiologichnyi monitoring „Ukrainske suspilstvo”. Hromadianska dumka v Ukraini pislia 10 misiatsiv viiny. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20230115_g/Презентація%20мониторингу%2C%202022%20–%20финал.pdf (Sociological monitoring „Ukrainian society”. Civic opinion in Ukraine after 10 months of war).
24. Holovakha Ye., Panina N. Monitoring sotsialnykh zmin v ukrainskomu suspilstvi. *Strukturni vymiry suchasnoho suspilstva* : navchalnyi posibnyk. Kyiv, 2006. S. 162–185. (Monitoring of social changes in Ukrainian society).
25. Holovakha Ye., Panina N. Osnovni etapy i tendentsii transformatsii ukrainskoho suspilstva: vid perebudovy do „pomaranchevoi revoliutsii”. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*. 2006. No. 3. S. 32–51. (The main stages and trends of the transformation of Ukrainian society: from perestroika to the „Orange Revolution”).
26. Zlobina O. Pro maibutnie Ukrainy ta ukraintsiv. *Ukrainske suspilstvo 1992–2006. Sotsiologichnyi monitoringh*. Kyiv : Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy, 2006. S. 210–221. (About the future of Ukraine and Ukrainians).
27. Reznik V. Tendentsii legitymatsii pryvatnoi vlasnosti v Ukraini u 2006–2020 rr. *Ukrainske suspilstvo: monitoringh sotsialnykh zmin*. Vyp. 7 (21). Kyiv : Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy, 2020. S. 192–203. (Trends in the legitimation of private property in Ukraine in 2006–2020).
28. Ruchka A. Tsinnisna mentalnist vikovykh hrup sotsiumu. *Sotsiologichni doslidzhennia kultury: kontseptsii ta praktyky* : kolektyvna monohrafiia. Kyiv : Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy, 2010. S. 117–127. (Value mentality of age groups of society).
29. Shulha O. Zovnishnopolitychni orientatsii naseleennia Ukrainy: krytychne spryiniattia bezalternatyvnoho vektora. *Ukrainske suspilstvo: monitoringh sotsialnykh zmin*. Vyp. 7 (21). Kyiv : Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy, 2020. S. 42–49. (Foreign policy orientations of the population of Ukraine: critical perception of the no-alternative vector).
30. Zorii N. I. Sotsialno-psykholohichni chynnyky sotsialnoi napruhy v Ukraini ta problema tsinnostei. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy* : zb. naukovykh prats. Kyiv : Milenium, 2005. Vyp. 4. S. 120–126. (Socio-psychological factors of social tension in Ukraine and the problem of values).
31. Posnova T. P. Systema indyvidualnykh, sotsialnykh ta politychnykh tsinnostei u svidomosti studentskoi molodi. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy* : zb. naukovykh prats. Kyiv : Milenium, 2005. Vyp. 4. S. 254–262. (The system of individual, social and political values in the minds of student youth).
32. Saienko Yu. Ukraina: modeli vyzyvannia ta problemy vyboru. *Universum*. 1999. Ch. 3–4. URL: https://universum.lviv.ua/previous-site/archive/book/2001/sayen_2.html (Ukraine: models of survival and problems of choice).
33. Pavlenko R., Viter O. Riznytsia tsinnisnykh orientatsii u rehionakh Ukrainy: yak podolaty problemu „rozkolu”. *Rehionalna polityka Ukrainy: formuvannia sotsiohumanitarnykh priorytetiv rozvytku*. Kyiv, 2006. S. 99–119. (The difference in value orientations in the regions of Ukraine: how to overcome the problem of „split”).
34. Mozhylyosti ta pereshkody na shliakhu demokratychnoho perekhodu Ukrainy. Zahalnonatsionalne telefonne opytuvannia 4–16 sichnia, 2023. Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologhii, 2023. 38 s. URL: https://kiis.com.ua/materials/pr/20230223_6/January_2023_Ukraine_wartime_survey_UKR.pdf (Opportunities and obstacles on the path of democratic transition of Ukraine. Nationwide telephone survey January 4–16, 2023).
35. Redkina H. Vybory v Ukrainy: tradytsii. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2010. Vyp. 6 (50). S. 56–63. (Elections in Ukraine: traditions).
36. Kolodii A. Maiemo postiino zminiuvanu plynnu bahatopartiinist, yaka ne

nabula oznak systemnosti. *Partiina systema Ukrainy pislia 2019 roku: osoblyvosti ta perspektyvy rozvytku*. Kyiv : Tsentr Razumkova, 2020. 104 s. (We have a constantly changing fluid multi-party system that has not acquired signs of systematicity. The party system of Ukraine after 2019: features and development prospects).

37. Polityko-ideolohichni orientatsii hromadian Ukrainy v umovakh rosiiskoi ahresii. *Natsionalna bezpeka i oborona*. 2022. No. 3–4 (189–190). S. 2–89. (Political and ideological orientations of Ukrainian citizens in the conditions of Russian aggression).

38. Vseukrainske opytuvannia (liutyi 2023). Tsentr analizu ta sotsiolohichnykh doslidzhen Mizhnarodnoho respublikanskoho instytutu. Sotsiolohichna hrupa „Reitynh”. 79 s. URL: https://iri.org.ua/sites/default/files/editor-files/IRI%20Ukraine%20Poll_March%202023_0.pdf (All-Ukrainian survey (february 2023). Center for Analysis and Sociological Research of the International Republican Institute. Sociological Group „Rating”).

39. Pobieda N. Modeli ukrainskoi identychnosti. *Ukraina – problema identychnosti: liudyna, ekonomika, suspilstvo* : konferentsiia ukrainskykh vypusnykiv proham naukovoho stazhuvannia u SSHA, 18–21 veresnia 2003 r., Lviv : vystupy uchasykiv ta dyskusii. Kyiv : Stylos, 2003. S. 204–221. (Models of Ukrainian identity).

40. Zhulienova O. Vplyv viiny na tsinnisni priorytety. *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022* : kolektyvna monohrafiia / S. Dembitskyi, O. Zlobina, N. Kostenko ta in. ; za red. chlen.-kor. NAN Ukrainy, d. filos. n. Ye. Holovakhy, d. sots. n. S. Makeieva. Kyiv : Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy, 2022. S. 326–336. (The impact of war on value priorities. Ukrainian society in the conditions of war. 2022).

41. Cimnadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia (17–18 serpnia 2022). Identychnist. Patriotyzm. Tsinnosti. *Sotsiolohichna hrupa „Reitynh”*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnia_2022.html (Seventeenth nationwide survey (august 17–18, 2022). Identity. Patriotism. Values. Sociological group „Rating”).

Стаття надійшла до редакції 14.03.2023

УДК 32:316.77

DOI: 10.53317/2786-4774-2023-1-9

Постправа як інструмент політичного нарративу епохи постмодерну

Анотація. У статті здійснено поліаспектний аналіз явища постправи: як історичного феномену, як інструментального засобу досягнення інформаційно-комунікативної мети, як способу позиціонування щодо знакових аспектів суспільно-політичної дійсності, як політичної технології з метою забезпечення конкурентних переваг тощо. Постправа осмислена у форматі специфічного інформаційно-комунікативного продукту епохи постмодерну, який виник у відповідь на такі специфічні мегатренди, як критеріальний релятивізм, девальвація смислів і значень, симулятивний імператив суспільно-політичної життєдіяльності. Пріоритетні дослідницькі зусилля зосереджено на змістовній демаркації постправи стосовно правди та брехні, оскільки саме це предметне поле визначає перспективи понятійного уявлення постправи.

Істотне значення для інструментальної і функціональної ефективності постправи має нарративний спосіб репрезентації: не полеміка й дискурс із їхньою вимогою переконливих смислових рельєфів та ієрархій, а нарратив як певний порядок слів і оповідь, не обтяжений вимогами переконливої аргументації, створює максимально комфортні умови для експансії постправи в інформаційно-комунікативному середовищі.

Важливою особливістю є разюча відмінність між реальністю та її змалюванням засобами постправи. Аналіз викликів і загроз постправи, які потребують першочергового реагування фахового середовища і суспільної свідомості в цілому, засвідчує, що лавиноподібне застосування в інформаційному просторі інструментарію постправи призводить до підвищення рівня дезінформації, яка має на меті створення й поширення хибних уявлень про дійсність на догоду політичним інтересам і потребам. Саме інструментарій постправи є своєрідним експериментальним майданчиком для подвійних стандартів, тенденційності, упередженості, маніпуляцій і пропаганди.

Виродження правди в постправду об'єктивно й закономірно зумовлює симетричну деградацію та інволюцію політики в політиканство, яке ніколи не керується суспільними інтересами, а завжди – лише власними, де-факто

Зореслав Самчук,
доктор філософських наук,
старший науковий
співробітник,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Zoreslav Samchuk
Doctor of Sciences in
Philosophy,
senior researcher,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine

ORCID: 0000-0002-7247-186X
warrier1@ukr.net

Альона Гурківська,
аспірантка,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Alona Hurkivska,
PhD Student,
Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies of the
NAS of Ukraine

ORCID 0009-0005-3165-217X
alona.gurkovskaya@gmail.com

паразитуючи на отриманих можливостях і повноваженнях.

Ключові слова: постправа, політичний наратив, епоха постмодерну, інструментальні ресурси, репрезентація, інформаційно-комунікативне поле.

Posttruth as an instrument of political narrative of the postmodern era

Abstract. The article provides a multidimensional analysis of the post-truth phenomenon from the historical aspect, as well as an instrumental means of achieving an informational-communicational goal; a way of positioning in relation to significant aspects of socio-political reality; and a political technology aims at ensuring competitive advantages, etc. Post-truth is conceived in the form of a specific information and communication product of the postmodern era, which arose in response to certain megatrends including criterion relativism, devaluation of meanings and values, and the simulation imperative of socio-political life activity. Priority research efforts are focused on the meaningful demarcation of the post-truth regarding truth and lies, since this subject field determines the prospects for the conceptual expression of post-truth.

The narrative form of representation is essential for the instrumental and functional effectiveness of post-truth. Not polemics and discourse with their requirement of convincing semantic reliefs and hierarchies, but the narrative as a certain order of words and storytelling, not burdened by the requirements of convincing argumentation, provides the most comfortable conditions for the expansion of post-truth in the informational and communicational environment.

An important feature is a striking difference between reality and its portrayal by post-truth instruments. An analysis of the challenges and threats of post-truth, which requires a priority response from the professional community and the public consciousness in general – shows that the avalanche-like use of post-truth tools in the informational environment leads to the increase of a disinformation level aimed at creating and spreading false perceptions of reality to serve political interests and needs. It is the post-truth toolkit that is a specific experimental platform for double standards, bias, prejudice, manipulation, and propaganda.

The devolution of truth into post-truth objectively and naturally leads to symmetrical degradation and involution of politics into politicking, which is never guided by public interests, but always only by its own, de facto parasitizing on the opportunities and powers it has gained.

Key words: post-truth, political narrative, postmodern era, instrumental resources, representation, informational-communication field

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Істотним проблемним фактором сьогодення є явище постправи, її інструментальної багатоманітності, а також неоднозначності, амбівалентності й суперечливості наслідків застосування на практиці. Фактором, який актуалізує зазначену проблему, є імперативний статус постправи для сучасної суспільно-політичної картини світу, тенденція функціонально-інструментальної експансії постправи, яка не лише зберігається, а й посилюється впродовж кількох попередніх десятиліть.

Мета і завдання дослідження. Актуальність окресленої теоретико-праксеологічної проблеми об'єктивно й закономірно зумовлює мету –

здійснення аналізу змістовної архітектоніки явища постправа в діапазоні від закономірних причин виникнення й до змістовної специфіки, інструментально-функціональних ресурсів і можливих наслідків.

Завданнями ж на шляху до виконання окресленої мети є такі тематичні відгалуження: осмислення явища постправа як специфічного інформаційно-комунікативного продукту епохи постмодерну; систематизація етичної та аксіологічної складових постправа і їхніх наслідків для суспільно-політичної дійсності; понятійне увиразнення постправа в контексті її змістовної демаркації стосовно права та брехні; аналіз викликів і загроз постправа, які потребують першочергового реагування фахового середовища і суспільної свідомості в цілому.

Аналіз попередніх досліджень. У 2016 році термін „постправа” було визнано словом року Оксфордського словника. Як зазначають автори резонансного дослідження, „Постправа: знання як гра з позицій сили”, цей факт симптоматизує про наявність принципово нової реальності чи принаймні принципово нового сприйняття реальності, критеріїв її розуміння та легітимації ієрархій значущості різних аспектів [1].

Перспективи понятійного увиразнення постправа істотно залежать від її змістовної демаркації стосовно права та брехні – іншими словами, чим саме постправа принципово відрізняється від цих суміжних явищ і предметних сфер? Розуміння значущості окресленої дослідницької процедури має всі ознаки консенсусу в фаховому середовищі. Підтвердженням цього слугує той факт, що останніми роками вийшла друком низка ґрунтовних праць, в яких проаналізовано різні аспекти демаркації змістовних полів права, постправа та брехні.

Зокрема, у книзі „Озброєна брехня: як критично мислити в епоху постправа” Деніель Левітін скеровує вістря своїх зусиль на неприпустимості девальвації значення істини в науковій сфері й права – на рівні суспільної свідомості, адже йдеться про принципові світоглядні й аксіологічні орієнтири, завдяки яким людству вдалося виокремитися з тваринного середовища [2]. Постправа, на думку автора, є тим евфемістичним засобом, за допомогою якого відбувається розмивання виразності критеріальної межі, котра пролягає між правдою та брехнею і має принципове значення для людини й людства. Це парадоксально й курйозно, однак у світі, в якому кожен може стати „експертом” завдяки одному натисканню кнопки, ми гірше, ніж будь-коли досі, спроможні оцінювати інформацію й відокремлювати правду від брехні. Тому на виразність такого відокремлення й розмежування мають бути скеровані пріоритетні зусилля сучасного суспільства.

Автори резонансної книги „Брехня: світ політики постправа” акцентують увагу на тому, що сучасний політичний ландшафт постправа слугує прихистком для, зі зрозумілих причин, неафішованої, проте постійно зростаючої дезінформації, яка має на меті створення й поширення хибних уявлень про дійсність на догоду політичним інтересам і потребам [3]. Саме ця галузь організованої дезінформації в багатьох випадках зводить нанівець законодавчий прогрес у питаннях охорони здоров'я, регулювання

обігу тютюну, зміни клімату, контролю над зброєю, імміграції, абортів і одностатевих шлюбів тощо. Успіх постправди й дезінформації значною мірою зумовлений тією особливістю, що чимало вербальних фігур сучасної повсякденної мови перекочували в категорію стереотипних штампів, які не мають нічого спільного зі змістовним наповненням, а використовуються виключно як носії певної форми, котра відсилає до відповідних психосоматичних аналогій і конотативних контекстів.

Значний сегмент дослідницьких зусиль присвячений релятивізму як фундаментальній передумові виникнення постправди [4]. У мультидисциплінарному аналізі „Релятивізм та постправда в сучасному суспільстві: можливості та виклики” автори осмислюють релятивну розмитість смислів і значень як ключову передумову постправди й водночас те живильне середовище, в межах якого постправда функціонує максимально комфортно.

Подібним чином міркує і Гектор Макдональд, який у книзі „Правда: як чимало сторін кожної історії формують нашу реальність” позиціонує релятивну неоднозначність і амбівалентність багатьох аспектів повсякденної життєдіяльності як вирішальну передумову феноменальної експансії постправди ледве не в усіх сферах суспільного життя [5]. Автор ілюструє свою тезу за допомогою найпростіших наочних прикладів: зокрема, вживання м'яса є корисним, але його виробництво водночас шкодить навколишньому середовищу. То яким має бути політично відповідальний вердикт щодо виробництва м'яса – воно доцільне чи ні? Обидві відповіді, з одного боку, мають право на існування, а з іншого – не позбавлені недоліків, а крім того ще й є несумісними.

Чи візьмемо інший приклад: Інтернет обґрунтовано вважається важливим джерелом знань, проте за його посередництва можна поширювати ксенофобію й ненависть. Але чи мають право провайдери соціальних мереж закривати акаунт на тій підставі, що вони розгледіли в його змістовному наповненні ознаки неприйнятних повідомлень (наприклад, того, що англійською позначається словосполученням „hate speech”)? Чи все-таки це – прерогатива виключно судових органів, а волонтаристські регламентації провайдерів є неприйнятною загрозою свободі слова („free speech is under attack”) й діями, що тягнуть за собою морально-психологічні й фінансові збитки (втрата ресурсу монетизації, на капіталізацію якого скеровувалися попередні зусилля) для власників анульованих акаунтів? І, можливо, відшкодування таких збитків у судовому порядку є вкрай необхідним виховним інструментом для перспектив демократичного розвитку суспільства?

Гектор Макдональд привертає увагу до ще одного важливого аспекту: здебільшого як окрема людина, так і суспільство в цілому віддають перевагу тим „істинам”, які є найбільш корисними, скажімо так, у режимі тут-і-тепер – тобто для потреб, інтересів і пріоритетів порядку денного, а не для „світлого майбутнього”, „перспектив демократії” і „відповідності максимально високому рівню IQ”. Це відбувається з цілком тривіальних причин – насамперед із огляду на кон'юнктуру й цейтнот, позаяк ми просто

фізично не в змозі присвячувати кожному з неоднозначних аспектів тисячі годин аналізу, на які вони, цілком вірогідно, заслуговують і яких об'єктивно потребують.

Постправа як полегшена версія правди епохи постмодерну. У середовищі соціогуманітарного знання існують різні критеріальні підходи до історичної ідентифікації епохи постмодерну. Чимало дослідників відрекомендовують явище постмодерну закономірним наслідком завершення Другої світової війни і світопорядку, встановленого за її результатами. Можна натрапити на концептуальні підходи, які пов'язують постмодерн з періодом початку ХХ століття чи навіть кінця ХІХ століття, коли чимало сутнісних ознак парадигми модерну вже вочевидь вичерпали себе й це нібито автоматично надало необхідні підстави для застосування іншого хронологізаційного маркера – постмодерну.

Утім, вичерпання ресурсів модерну не означає автоматичної актуалізації ресурсного потенціалу постмодерну, який на момент стагнації модерну міг бути взагалі невизначеним. Виходячи з цього міркування, абсолютна більшість дослідників суспільно-політичного профілю застосовує для хронологізації постмодерну не фактор наявності окремих ознак постмодерну, а домінування парадигми постмодерну в усіх значущих (немаргінальних) сферах суспільного життя. Екстраполяція такого критеріального підходу на сферу історичної ідентифікації епохи постмодерну спонукає до її ототожнення із завершенням періоду „холодної війни”, розпадом Варшавського договору й СРСР, а також із посиленням процесів глобалізації в господарсько-економічній, торговельній, фінансовій та інших сферах.

Падіння Берлінського муру, зникнення з політичної карти світу світової системи соціалізму й розпад СРСР призвели до тектонічних зрушень на рівні глобальної політичної картини світу, а також до перегляду самої критеріальної основи функціонування суспільно-політичної дійсності. Нова епоха, яку позначають термінологічним конструктом „постсучасність”, має чимало профільних відгалужень, кожне з яких стосується певного сегмента життєдіяльності суспільства сучасного формату й позначається тим чи іншим терміном із префіксом „пост-”.

У межах політичного сегмента суспільної життєдіяльності здебільшого застосовують два понятійні конструкти: „постполітика” та „постправа” – причому, ключовим значенням у цій діаді наділяється постправа як буттєве середовище, конкретно-історична й соціокультурна специфіка якого визначає відповідний формат постполітики, особливості й перспективи подальшого становлення політики (чи пак – постполітики).

Специфіка різних конкретно-історичних та соціокультурних ситуацій у принципі може легітимізувати розлогий і почасти навіть несумісний діапазон смислових і стилістичних конотацій префікса „пост-”. Здебільшого згадка про „пост-” спонтанно спонукає до знаходження онтологічних, функціональних і принципівих відмінностей періоду „пост-” від часів і реалій, які йому передували. Аргументаційно менш вибагливим, проте аж ніяк не менш поширеним є концептуальний підхід, відповідно до якого

період „пост-” – це своєрідна полегшена версія (light-version) попереднього життєдіяльнісного етапу, а позаяк часи, що передували „пост-”, були обтяжені безкомпромісністю протистоянь і категоризмом прийнятих рішень, то закономірним онтологічним запереченням і психологічною гіперкомпенсацією втоми від такого стресового тягаря може бути хіба що буття на принципах безпринципності – бодрійярівської симульованості всього й уся, а також життя в стилі „relax, take it easy”.

Зниження порога терпимості до постправди на рівні масової свідомості обумовлена саме такою „полегшеною” специфікою сприйняття всього діапазону феноменології явищ, позначених префіксом „пост-”: мовляв, цінуйте переваги часів, коли вже нема „холодної війни”, Карибської кризи і Берлінського муру – і якщо за переваги таких часів доводиться платити терпимістю до постправди як дрібного інформаційного шахраювання, тенденційного тлумачення чи видавання бажаного за дійсне, то нехай так і буде, бо йдеться про мізерну плату за надані нам сучасністю опції зручності, комфорту й щастя.

Наведену систему аргументаційних координат можна було б визнати цілком переконливою і навіть досконалою, якби не одне „але”: ніхто не може (зрештою, навіть не намагається) пояснити, чим зумовлена така магічна логіка жертвоприношення – уникнення небезпек і стресів „холодної війни”, Карибської кризи і Берлінського муру в обмін на торжество постправди в інформаційному просторі.

Зрештою, сутність проблеми варто сформулювати більш виразно й безкомпромісно: чому, кому й навіщо потрібно сплачувати за переваги відсутності „холодної війни”, Карибської кризи і Берлінського муру недовіками постправди? Тим більше, що недоліки ці дуже підступні, бо лише позірно постправда – це неістотна дрібничка, а після здійснення хоча б побіжного аналізу негативних наслідків і збитків цього явища для суспільної сфери доходили висновку, що чіткість диспозицій епохи „холодної війни” викликає якщо не ностальгію, то принаймні, як висловлювався Роберт Музіль у „Людині без властивостей”, „тугу за справжнім”, порівняно з якою сучасність постає гротескною дріб’язковістю комічних політиків та клептоманійною нікчемністю їхніх намірів.

Постправда: за межею Добра та Зла? Аналізуючи явище постправди як імперативну ознаку гротескної дійсності постмодерну, легендарний американський майстер стендап-монологів Джордж Карлін іронічно зауважив: поширена в наш час збочена мода надсилати свої фото тим, хто не просив цього робити, є чимось таким, що виходить за межі Добра та Зла; постправда ж очолює втілену на практиці ієрархію „замежевого принципу”, бо навіть суто етимологічно наполягає на своїй „лімітрофності”: оскільки вона не зовсім правда, то не підлягає окресленню критеріями Добра, а позаяк частково все-таки залишається в межах критеріального діапазону правди (дарма, що з префіксом „пост-”), то вочевидь не підпадає під канони Зла.

Розгляд постправди крізь призму Добра та Зла як фундаментальних категорій етики й аксіології є не випадковим і вкрай необхідним із огляду на ризикотлумачення змістовних ознак та інструментальної спрямованості

постправа. У „Теорії людської мотивації” Абрахам Маслоу аргументовано стверджував, що неспроможність відрізнити Добро від Зла є ознакою або психіатричних вад, або моральної неосвіченості й недосвіченості [6]. Коли йдеться про суспільно-історичну сферу, то тут моральна неосвіченість і недосвіченість істотно превалює над питомою вагою психіатричних вад, які, безперечно, також часто трапляються.

Наділяючи масову свідомість змістовним ідентитетом „інфантильна”, А. Маслоу мав на увазі її істотну спорідненість зі свідомістю дітей: репрезентанти як однієї, так і іншої здійснюють вибір здебільшого не на основі *рефлексії, критичного мислення й системного аналізу*, а на підставі *стереотипних фантомів про „значуще”, „стильне” й „модне”* [6]. Саме зацикленість на зовнішніх ефектах і регламентаціях середовища є найбільш виразною ознакою тих інтелектуальних і ментальних лінощів, які роблять можливим інфантілізм будь-якого гатунку й, зокрема, інфантілізм моральний, як неспроможність розрізнити Добро та Зло.

Постправа як продукт неосвіченості й невігластва має безліч прикладних кейсів на рівні реалій нашого сьогодення. Це найбільш драматична ситуація, позаяк в її основі здебільшого лежить щире бажання досягти не постправа, а права в її максимально концентрованому, взірцевому вигляді. Однак прогалини в освіті й неспроможність вийти за вузькодисциплінарні уявлення про належне призводять до контрпродуктивного „полювання на привидів”. Так, постправа прокладає собі шлях навіть там, де її, здавалося б, не повинно бути в принципі. Люстацією може слугувати аспект мовного дрес-коду в науці й дотримання канонів наукового стилю мови. Безперечно, кожна суверенна сфера знань володіє власним мірилом мовних засобів, які бажані, можливі й неприпустимі в її випадку. Наука не є винятком із цього правила. Проте на рівні різних дисциплінарних відгалужень науки стандарти мовного канону завжди істотно відрізнялися. Більше того, якщо ще в середині ХХ століття йшлося про значні відмінності мовного інструментарію природничих та гуманітарних дисциплін, то вже наприкінці ХХ століття з’ясувалося, що теоретична фізика як рафінована квінтесенція науки сучасного гатунку вдається до послуг концептуальних метафор, образних зворотів і символічних маркерів значно частіше, ніж науки гуманітарного профілю, які донедавна вважали, нібито саме вони володіють виключним правом на використання таких мовних засобів.

Безперечно, авторитет понятійно-категоріального апарату науки не підлягає сумніву. Хоча навіть він не є трансчасовим інваріантом, а тому потребує регулярного перегляду, корекції та оновлення відповідно до новітніх емпіричних даних і цільових орієнтирів розвитку. А тепер найголовніше – якщо питома вага понятійно-категоріального апарату в абсолютній більшості випадків не перевищує 1% від сукупних мовних засобів наукової дисципліни, то напрошується запитання: які регламентні норми застосовувати до решти 99% мовних засобів?

Будучи носієм реноме однієї з найбільш освічених особистостей античності, Марк Аврелій вважав, що для ефективного змалювання

дійсності (а саме в цьому й полягає основна функція мови) доцільно дозволити використання будь-яких засобів, бо ті, що були ефективними вчора, сьогодні можуть втратити свою ефективність, а завтра виявляться й узагалі безпорадними. Особливу увагу він приділив оптичному, креативному й евристичному потенціалу образності як інтерпретації буття в кольорі, позаяк сприйняття дійсності в кольорі забезпечує стратегічні переваги перед сприйняттям чорно-білим чи різними відтінками сірого. Саме такий спосіб сприйняття дійсності атестує дослідника як мислячого й відповідального. Концептуальний підхід Марка Аврелія поділяється абсолютною більшістю Нобелівських лауреатів сучасності. Застереження ж висловлюють лише ті, хто має маргінальний статус у сучасній науці й не уповноважений сучасною наукою говорити від її імені. Це дуже типово для репрезентантів постправди: говорити, не маючи повноважень і не дбаючи про аргументаційну переконливість, розраховуючи на адміністративні можливості та інформаційно-пропагандистські ресурси.

Зрештою, постправда може бути (й здебільшого є!) втіленням не спонтанного, латентного, стереотипного та з причин невігластва спотворення реальної картини смислів і значень, а досягненням такого результату цілком свідомо, цілеспрямовано, на догоду особистим, корпоративним, фінансово-економічним, політичним, ідеологічним та іншим інтересам. Здебільшого це відбувається в спосіб гіпертрофії, надання надмірного значення другорядним аспектам і факторам за рахунок і на шкоду факторам першочерговим і визначальним. Шахрайський підтекст таких намірів закріпив за ними доволі влучний термінологічний ідентитет – політтехнологічні наперстки.

Генеалогія постправди виразно простежується в концепції „колообігу еліт” Вільфредо Парето, на думку якого перманентне змагання за владу „левів” та „лисиць” базується на звинуваченнях один одного в недієздатності, некомпетентності й загалом нелегітимності. Такі закиди базуються на твердженнях, що вони *нібито вже зробили* (леви), або що *нібито обов'язково зроблять* (лисиці). Регулярність таких тверджень зумовлена політичною генеалогією, самою внутрішньою логікою політичної боротьби, її, так би мовити, порядком денним, тому подібні аргументаційні „шпильки” мають місце перманентно й безвідносно до реального стану речей у суспільно-політичній сфері. Сам факт їхньої апріорності й некорельованості з буттєвими реаліями засвідчує тенденційність як основну детермінанту.

І хоча в часи В. Парето ще не існувало термінологічного маркера „постправда”, закономірність окреслених автоматизмів політичного протистояння цілком збігається зі специфікою і функціональним діапазоном постправди сучасного ґатунку. Єдине, що потребує уточнення – це розуміння того, що функціональний діапазон постправди сучасного зразка вочевидь не вичерпується тенденційністю політичної боротьби, а поширює свій функціонал та інструментальні можливості практично на всі сфери суспільно-політичної комунікації, артикуляції і репрезентації.

Більше того, інструментарій постправди виявляє високий рівень ефективності навіть у тих сферах і середовищах, які, на перший погляд

(чи навіть не лише на перший), не мають жодного стосунку ні до перипетій політичного протистояння, ні до суспільно-політичної комунікації загалом: йдеться, зокрема, про інформаційне поле в цілому, яке функціонує відповідно до певних алгоритмізованих вимог, недотримання яких негативно позначиться на репутації та бізнес-інтересах їхніх власників [7].

Прикладом може слугувати хоч би явище неоднакової насиченості інформаційного поля значущими подіями, які його визначають. Іншими словами, як бути, якщо час від часу новин нема, а потреба їхнього оприлюднення залишається актуальною завжди? Саме в таких випадках істотно актуалізується інструментальний ресурс постправди: за аналогією з реальними подіями, процесами, намірами й інтересами знакових суб'єктів і т. п. відбувається своєрідне віртуальне моделювання вірогідних сценаріїв – однак, з одним істотним „але”: замість доречної для режиму правди згадки про віртуальність і вірогідність оприлюдненої інформації відбувається її постправдива канонізація як нібито цілком реальних, реалізованих на практиці подій, процесів, намірів та інтересів.

Така, з дозволу сказати, „творчість” і „креативність” асоціативно перегукується з вправами штучного інтелекту, якому надали певний фактичний супровід і запропонували спрогнозувати логіку й особливості процесу на оглядове майбутнє. Єдина істотна відмінність стосується фактору інтересів: штучний інтелект не володіє ієрархією власних інтересів, а тому не може керуватися цим лейтмотивом у принципі; цільове вістря його функціонування скероване виключно на екстраполяцію внутрішньої логіки процесів на якомога більш віддалену перспективу.

Натомість інформаційне поле, до якого не причетний штучний інтелект, ієрархізує вірогідні сценарії, виходячи не з міркувань екстраполяції внутрішньої логіки, а зі специфіки потреб та інтересів певних суб'єктів, бенефіціарів і центрів впливу. Цей аспект переконливо виклали в резонансній книзі „Основи політичного аналізу” професор політичних наук в Університеті Центральної Флориди Філіп Поллок III та викладач кафедри політичних наук Університету Центральної Флориди Баррі Едвардс [8].

Варто зазначити, що останнім часом усе більшого розвитку набуває гібридний спосіб постправдивих інформаційних сценаріїв, а саме: замовники вдаються до послуг штучного інтелекту, аби отримати якомога ширший діапазон моделювання вірогідних версій, а для оприлюднення використовують секвестрований варіант „інформаційного порядку денного”, який максимально віддзеркалює інтереси власників, бенефіціарів і центрів впливу. Така особливість „культивування інформаційного поля” вже набула статусу дразливого предмета багатьох досліджень [9; 10; 11].

Постправда як засіб політичної комунікації: менше, ніж правда; більше, ніж брехня. Згідно з Френсісом Беконом, замість того, щоб жити власним розумом, абсолютна більшість людей віддає перевагу опертю на „ідолів” – тобто на упередження найрізноманітнішого тематичного профілю. За великим рахунком, кожна сфера діяльності має власного „ідола”, однак для зручності класифікації Бекон обмежився виокремленням чотирьох типів „ідолів”, які покривають собою абсолютну більшість упереджень. Зокрема,

„ідоли печери” є наслідком успадкованих стереотипів і способу життя індивіда; „ідоли театру” – це аргументація, в основі якої – посиланням на різних авторитетів (безвідносно до змістовної переконливості й глибини твердження); „ідоли ринку” віддзеркалюють узвичаєні узагальнення, що мають мало спільного з реаліями (на кшталт „усі китайці – на одне обличчя”); „ідоли роду” відображають намагання звести все світосприйняття до спрощених алгоритмів і вкрай сумнівних причинно-наслідкових зв’язків (за принципом „якщо..., то...”).

Попри те, що з часу оприлюднення Френсісом Беконом цієї концепції минуло понад чотири сотні років, схильність людей покладатися на підказки різних „ідолів” не лише не зійшла нанівець, а й істотно посилилася під тиском інформаційного пресингу і кричущого цейтноту, нестачі часових ресурсів, необхідних для формування аргументованих підходів і прийняття зважених рішень. Як наслідок – наші сучасники в особі як масової, так і переважної більшості спеціалізованої свідомості мають змогу сприймати дійсність не фактичну й не автентичну, а, так би мовити, постфактичну й постреалістичну – чогось на кшталт тіней, які явища, події і тенденції залишають на стінах сумнозвісної платонівської печери. Чому ця печера сумнозвісна? Та тому, що ми, знаходячись у ній, виявляємося неспроможними в принципі споглядати речі такими, якими вони є насправді – поза межами печери.

Очевидно, якби правда була бездоганим комунікативним інструментом, то її зміщення з комунікативного п’єдесталу було б неможливим у принципі. Проблема правди полягає в її небездоганності: насправді існує чимало причин її уникати, адже вона може бути двозначною, суперечливою, контраверсійною, „темною” (dark truth), незручною, дискомфортною тощо. Тому з метою уникнення інтерпретаційних труднощів і психологічних фрустрацій напрошується вибір на користь постправди як спрощеної, полегшеної, переконливої, зручної і оптимістичної версії правди.

Зрештою, прагматизм переваг постправди наведеним переліком не вичерпується – в арсеналі постправди знаходиться чимало додаткових „корисних опцій”, а саме: психосоматичне навіювання, плацебо-ефект, карго-культ і т. ін. От тільки треба враховувати одне „але”: всі ці переваги надзвичайно підступні, бо їхні позитивні наслідки суто ситуативні, так би мовити, для тут-і-тепер кейсів, а в середньостроковій і віддаленій перспективі вони справляють негативний, а почасти й фатальний вплив як на ідивідуальну й суспільну свідомість, так і на життєдіяльність соціуму в цілому.

Одним із лейтмотивів резонансної книги Едварда Бернейса „Кристалізація громадської думки” був концептуальний засновок із приводу того, що найкращі перспективи ефективного впливу на масову свідомість має такий різновид брехні, який залучає до своїх потреб окремі елементи суспільно значущої і суспільно резонансної правди [12]. Ця спорадична правда покликана виконувати функцію своєрідного троянського коня: започаткування наративу засобом оприлюднення якомога очевиднішої

правди (на кшталт якоїсь банальності, тривіальності, трюїзму тощо) забезпечує надзвичайно високий рівень довіри до такого нарративу з боку абсолютної більшості масової свідомості. Опосередкованим наслідком цієї довіри є істотне зниження рівня критичного мислення й аналітичної ефективності, тому коли після оприлюднення трюїзмів відбувається масована експансія тенденційності, необ'єктивності й демагогії, то це часто залишається без належної принципової оцінки з боку суспільства.

Так в умовах нарративу постправди функціонує метод троянського коня. Втім, це не єдиний спосіб досягнення мети інформаційного впливу засобом постправди: варто хоча б згадати концептуальний наголос Гебельса з приводу того, що найбезглуздіша брехня, розтиражована в інформаційному просторі тисячу разів, буквально приречена на закріплення за нею реноме істини в останній інстанції. Своєрідним підсумком усіх політтехнологічних know-how постправди може вважатися те, що Джордж Оруелл у романі „1984” позначав терміном „Minitrue”, який є абрєвіатурною версією „The Ministry of Truth” – тобто Міністерства Правди, функціонування якого насправді підпорядковане наданні правдивого вигляду будь-якій брехні, котру необхідно інкорпорувати в масову свідомість у статусі світоглядної оптики й життєдіяльнісного регулятива.

Відповідно до класичних постулатів соціальної теорії, за певних умов і обставин постправа трансформується з буттєвої іпостасі під назвою „в принципі можлива” в інструментально-функціональний статус домінуючої і навіть безальтернативної в інформаційно-комунікативному середовищі. В основі такої метаморфози лежить фактор, який можна окреслити концептом „запитаність часом” – ідеться про те, що в межах певного конкретно-історичного діапазону й соціокультурних реалій пріоритетного значення набувають лише відповідні специфічні інструментальні можливості.

Загалом слід визнати, що інструментальні метаморфози постправди є не дуже зручною темою для публічних рефлексій – надто багато тут підводних „але”. Здебільшого, визнаючи інструментальну неоднозначність й навіть амбівалентність постправди, аналітики виправдовують доцільність постправди деякими важливими психосоматичними перевагами – на кшталт того, що у цьому разі має місце брехня заради порятунку. На жаль, непропорційно менше приділяється уваги аспекту справжніх наслідків такої нібито благородної мети. Наслідки ці в абсолютній більшості випадків виявляються дуже далекими від очікуваних – замість ледве не євангелістської (етимологічно й дослівно *Євангеліє* означає *Благая Вість*) брехні заради порятунку доводиться мати справу із *порочним колом*, у якому опиняються реципієнти постправди.

Спроби ж позбутися цього статусу фактичного заручника жорстко присікаються організаційною структурою постправди, яка за принципом метастаз поширилася в найвіддаленіші закутки практично кожного соціального організму сучасного ґатунку. Діапазон санкцій щодо „протестантів” доволі розлогий – від звинувачень у конспірології й до корпоративного відторгнення, цілеспрямованої маргіналізації тих, хто не готовий грати за правилами постправди.

Перспективними слід визнати дослідницькі аналогії з бізнес-стратегемами — зокрема, напрям змістовної демаркації *правди як засобу мінімізації ризиків* та *постправди як інструменту максимізації переваг*. Загалом сучасна експансія постправди в усіх сферах суспільно-політичної життєдіяльності віддзеркалює історію того, як ризикований і, висловлюючись терміном фінансових ринків, непрофільний актив постправди поступово набуває статусу активу не лише профільного, а й такого, з яким пов'язані ледве не основні сподівання на успіх. Це вкрай ризикована бізнес-стратегема: як правило, її обирають лише відчайдухи, що перебувають у великій скруті. Втім, у суспільно-політичній сфері критеріальна шкала профільних активів істотно розмита, тому до послуг ризикованих стратегем вдаються навіть ті, хто міг би гарантовано відтворювати свій статус-кво за рахунок більш збалансованих моделей досягнення успіху.

Постмодерн, постполітика, постправда: реалізація ідеальної моделі чи втілення антиутопії? Концептуальний пафос постправди пов'язаний першочергово з ідеологічною навантаженістю правди в часи „холодної війни”. Логіка аргументації полягає в наступному: якщо педалювання різних аспектів правди було чи не основною ознакою і своєрідною візитівкою епохи міжблокового протистояння, якщо фаза „холодної війни” могла з високою вірогідністю трансформуватися в гарячу фазу й знищити людство у вогні ядерної війни, то наскільки така несумісна правда протилежних сторін є значущою, чи варта вона того, щоб їй надавати ледве не сакрального статусу?

Друге за черговістю, проте не за істотністю запитання є таким: якщо кожна з протилежних сторін мала власну правду й такий стан речей не сприяв розблокуванню конфліктів, а навпаки — лише загострював і поглиблював їх, то чи не варто відмовитися від ритуальних жертвоприношень на вівтар правди? Чи не слід натомість звести всі попередні контрпродуктивні версії правди, які, висловлюючись мовою математики, нагадували дробі з різними знаменниками, до деякого спільного критеріального знаменника? Власне, етимологічна специфіка терміна „постправда” якраз і натякає на здійснену процедуру зведення до спільного семантичного й критеріального знаменника. Втім, як з'ясувалося, одна річ — здійснити спопеляючу критику попереднього status quo, а зовсім інша — втілити на практиці конкурентно ефективнішу модель.

Епоха, яка відрекомендує себе, застосовуючи префікс „пост-”, апіорі виказує претензії на виконання двох функцій — по-перше, підведення своєрідної результируючої ризику під попередньою дійсністю, по-друге, формування більш адекватних і ефективних відповідей на виклики сьогодення. З підведенням результируючої ризику справи не надто складні, бо здебільшого ця процедура зводиться до суто номінального чи символічного перегляду: сучасності — на постсучасність, історії — на постісторію, політики — на постполітику, правди — на постправду й т. ін. Зрештою, з фактичною складовою підведення результируючої ризику під минулим цілком спроможна впоратися навіть внутрішня логіка суспільно-політичних

процесів, яка буквально в он-лайн режимі так чи інакше виносить вердикти кожному явищу й тенденції.

Складнішою є ситуація з формулюванням ефективних відповідей на виклики сьогодення і оглядового майбутнього: тут не можна обмежитися суто термінологічним жонглюванням, а потрібно забезпечити певний якісний рівень пропозиційності, деякі аргументаційно підкріплені смислові образи й значеннєві моделі. Саме щодо цього аспекту виникає чимало запитань: смислова порожнинність пропозиційного рівня додатково драматизується неприхованим волюнтаризмом, примітивною демагогією і маніпулятивним пресингом.

Наведені вади найбільш виразно простежуються на ідейно-концептуальному рівні – точніше, під час практичної імплементації потенціалу цього рівня. Інструментарій постправа є саме тією призмою, яка значною мірою спотворює, дискредитує інтелектуально й аксіологічно позитивні ідейно-концептуальні ресурси суспільно-політичної сфери. Як слушно зазначають Стів Фулер та Петер Ківісто, ключовою ознакою постправа є різка відмінність між реальністю та її змалюванням засобами постправа [1].

Не випадково фахівці в галузі суспільних дисциплін б'ють на сполох: „Відчувається небезпечна для адекватного сприйняття дійсності й наслідків такого сприйняття на рівні політико-управлінських практик нестача системного, критичного чи хоча б аргументованого аналізу стану речей... Натомість доводиться мати справу із суцільними ерзацами, некритично й нашвидкоруч запозиченими "методичками щастя" і клішованим мисленням, яке слугує живильним середовищем для когнітивних спотворень, маніпуляцій, пропаганди тощо” [13, с. 186–187].

Зловживання постправдою в стилі, який виразно корелює з антиутопічними моделями, значною мірою зумовлені тією обставиною, що постправа ретельно уникає середовищ дискурсу, діалогу, полілогу, критичного аналізу й рефлексії, намагаючись функціонувати виключно в зоні комфорту, яку забезпечує сфера наративу – оповіді, котра не передбачає зворотного зв'язку між отримувачем інформації та її автором. Так само функціонал наративу не володіє опцією запитань, тому відсутні й труднощі з відповідями на них.

Іншими словами, наратив є ідеальним засобом для репрезентації будь-яких сумнівних і ризикованих сентенцій, котрі Ноам Хомскі позначив влучним терміном „квазіінтелектуальна контрабанда”. Тому така категорія інформаційно-комунікативних повідомлень здебільшого функціонує в режимі *narrative mediation* – тобто за наративного посередництва. І так само з цієї причини в абсолютній більшості випадків апробації сумнівних сентенцій у суспільно-політичній сфері доводиться мати справу з *наративом як певним порядком слів і оповіддю, не обтяженою вимогами переконливої аргументації, а не з переконливими смисловими рельєфами й ієрархіями, не з полемікою і дискурсом.*

Власне, таку специфічну особливість Фредрік Джеймсон зауважив ще на початку 1980-х років, опублікувавши резонансну книгу „Політичне

несвідоме: наратив як соціально-символічний акт” [14]. Як аргументовано доводить автор, символічна та політична складові суспільного життя перебувають у тісній взаємодії і взаємозумовленості: політика виразно символічна, а символізм буквально вагітний політикою. На практиці такий симбіоз із найбільшою ефективністю реалізує себе засобом саме наративу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дійсність, яку наші сучасники сприймають під тиском інформаційного пресингу і дефіциту часових ресурсів, дедалі частіше набуває ознак не фактичної й автентичної, а постфактичної й постреалістичної – чимось на кшталт тіней, які явища, події і тенденції залишають на стінах сумнозвісної платонівської печери. Феноменальний інструментальний успіх постправди ледве не в усіх сферах суспільно-політичного життя сучасності обумовлений насамперед виразною когерентністю змістовним і функціональним пріоритетам постмодерну.

Саме релятивна неоднозначність і амбівалентність багатьох аспектів повсякденної життєдіяльності постмодерну лежить в основі того, що постправда трансформувалася з буттєвої іпостасі під назвою „в принципі можлива” в інструментально-функціональний статус домінуючого інструменту інформаційно-комунікативного середовища. Постправда як полегшена, інтелектуально невибаглива й обов’язково оптимістична версія правди, яка володіє нав’язувальними опціями плацебо-ефекту та карго-культу, апріорі не могла залишитися незапитаною епохою постмодерну, яка функціонує на принципах, закладених у легендарний рекламний слоган „relax, take it easy”.

Постправда може бути втіленням як спонтанного, латентного, стереотипного спотворення реальної картини світу і її суспільно-політичної складової, так і закономірним наслідком цілком свідомих, цілеспрямованих зусиль з метою забезпечення особистих, корпоративних, фінансово-економічних, політичних, ідеологічних та інших інтересів. Попри таку апріорну відмінність апостеріорні наслідки для суспільства загалом і суспільно-політичної сфери зокрема є доволі спорідненими чи навіть узагалі тотожними – дезорієнтація не лише масової, а й спеціалізованої свідомості, надання гіпертрофованого значення другорядним факторам і відсепакування на периферію уваги по-справжньому значущих проблемних викликів.

Ключовий проблемний виклик постправди полягає в тому, що вона є не лише тим чинником, який призводить до особистісної та соціокультурної деформації: на певному етапі функціонального домінування постправда взагалі стає на заваді особистісному та соціокультурному розвитку, призводить до їхньої інволюції, тобто до еволюції зі знаком „мінус”, до стагнаційної і дегенеративної моделі особистісного та соціокультурного становлення.

До складу інструментального діапазону постправди належить опція деструктивного впливу у формі критеріальної розмитості й системних спотворень когнітивного програмування всіх типів свідомості – насамперед і в основному свідомості масової. З цієї причини закономірно виникає потреба в дієвих засобах превентивного блокування, унеможливлення деформацій

сприйняття суспільно-політичної дійсності задля забезпечення коректного усвідомлення суспільно-політичної дійсності. Для забезпечення такої потреби функцію ефективного захисного екрана спроможний виконати інструментарій критичного мислення, порівняльного аналізу, системного методу, коректного застосування принципу аналогій і екстраполяції тощо.

Перспективним напрямом подальших досліджень є увиразнення смислового діапазону постправи, а також специфіки її впливу на індивідуальну й масову свідомість, яка значною мірою визначає інструментальне реноме й функціональні перспективи.

Бібліографічні посилання / References

1. Fuller S., Kivisto P. Post-Truth: Knowledge As A Power Game. Anthem Press, 2019. 220 p.
2. Levitin D. J. Weaponized Lies: How to Think Critically in the Post-Truth Era. Dutton, 2017. 294 p.
3. Rabin-Havt A., Matters Media for America. Lies, Incorporated: The World of Post-Truth Politics. Anchor, 2016. 256 p.
4. Stenmark M., Fuller S., Zackariasson U. Relativism and Post-Truth in Contemporary Society: Possibilities and Challenges. Springer International Publishing; Palgrave Macmillan, 2018. 200 p.
5. Macdonald H. Truth: How the Many Sides to Every Story Shape Our Reality. Bantam Press, 2018. 352 p.
6. Maslow A. H. A Theory of Human Motivation. General Press, 2022. 80 p.
7. Visvizi A., Lytras M. D. Politics and Technology in the Post-Truth Era. Emerald Publishing Limited, 2019. 477 p.
8. Pollock III P. H., Edwards B. C. The Essentials of Political Analysis. CQ Press, 2019. 368 p.
9. Kalpokas I. A Political Theory of Post-Truth. Springer International Publishing; Palgrave Pivot, 2019. 141 p.
10. Sim S. Post-Truth, Scepticism & Power. Palgrave Macmillan, 2019. 176 p.
11. Stiglitz J. E. People, Power, and Profits: Progressive Capitalism for an Age of Discontent. New York : Norton, 2019. 371 p.
12. Bernays E. L. Crystallizing Public Opinion. G&D Media, 2019. 234 p.
13. Самчук З. Перехрестя науково-освітніх альтернатив: монополія на прийняття рішень чи культивування компетентності? *Філософія освіти*. 2022. Т. 28. № 2. С. 171–196. URL: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-2-10> (дата звернення: 24.03.2023).
- Samchuk Z. Perekhrestia naukovo-osvitnikh alternatyv: monopoliia na pryiniattia rishen chy kultyvuvannia kompetentnosti? *Filosofiiia osvity*. 2022. T. 28. No. 2. S. 171–196. URL: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-2-10> (Crossroads of scientific and educational alternatives: monopoly on decision-making or cultivation of competence?)
14. Jameson F. The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act. Cornell University Press, 1982. 305 p.

Стаття надійшла до редакції 24.03.2023

Етнополітика та міграційна політика: до питання взаємозв'язку і взаємовпливу

Олена Малиновська,
доктор наук з державного
управління,
старший науковий
співробітник,
Національний інститут
стратегічних досліджень

Olena Malynovska,
Doctor of Public
Administration,
senior researcher,
National Institute
for Strategic Studies

ORCID 0000-0001-5305-0253
malynovska53@gmail.com

Анотація. У статті розглянуто питання щодо доцільності розширення об'єкту етнополітики за рахунок етнічних груп, сформованих унаслідок міграції, а також необхідності врахування етнічних характеристик мігрантів під час здійснення регулювання міграційних процесів на тлі сучасної міграційної ситуації в Україні, перспектив її подальшого розвитку. На основі аналізу теоретичних напрацювань українських та зарубіжних авторів, політичних та міжнародно-правових документів, законодавства України зроблено висновок про те, що в інтересах суспільної єдності є визнання різноманітності як цінності і ресурсу розвитку, поширення заходів етнополітики на „нові” мігрантські меншини, надання їм гарантій проти порушення прав, маргіналізації, примусової асиміляції.

Несприятлива демографічна ситуація, масова вимушена міграція українців за кордон унаслідок війни, як і незворотні воєнні втрати населення можуть призвести до дефіциту робочої сили, необхідної для повоєнної відбудови країни. І якщо власного трудового та інтелектуального потенціалу виявиться недостатньо, для повоєнного відновлення Україні може знадобитися додаткова робоча сила з-за кордону. Хоча наразі Україна неприваблива для іммігрантів, їхня чисельність, порівняно з іншими державами невелика, внаслідок війни зменшилася, потенційний економічний розвиток та потреба в додатковій робочій силі, тісніші зв'язки з ЄС можуть збільшити імміграцію, що приведе до зростання етнічного, мовного, культурного різноманіття.

Ускладнення етнокультурної структури суспільства може мати позитивний характер, сприяти взаємозбагаченню культур та загальному благу, проте здатне призвести і до негативних наслідків – конфлікту цінностей, культурних норм, порушенню суспільної єдності. За таких умов вимоги до міграційної політики держави, як і до її етнополітики, закономірно зростатимуть. Це актуалізує активізацію діяльності держави з інтеграції прибулих в українське суспільство, формування толерантного ставлення корінного населення до мігрантів та міграції, унеможливлення всіх форм дискримінації, запобігання расизму та ксенофобії, поглиблення міжкультурного діалогу, усвідомлення того, що беззастережний у цивілізованому світі захист прав національних меншин неможливий без забезпечення загального клімату толерантності до „інших”, що стосується також і мігрантів.

Ключові слова: етнополітика, міграційна політика, національні меншини, міграційні меншини, різноманітність, міжкультурний діалог.

Ethnopolitics and migration policy: to the question of interconnection and mutual influence

Abstract. The article examines the question of the feasibility of expanding the object of ethnopolitics at the expense of ethnic groups, formed as a result of migration, as well as the need to take into account the ethnic characteristics of migrants while regulating migration processes on the background of the current migration situation in Ukraine and the prospects for its further development. On the basis of the analysis of the theoretical works of Ukrainian and foreign authors, political and international legal documents, legislation of Ukraine, it was concluded that in the interests of social unity is the recognition of diversity as a value and resource of development, the spread of ethnopolitics measures to „new” migrant minorities, the provision them guarantees against violation of rights, marginalization, forced assimilation.

Unfavorable demographic situation, massive forced migration of Ukrainians abroad because of the war, as well as irreversible military losses of the population can lead to a shortage of labor force necessary for the post-war reconstruction of the country. If own labor and intellectual potential will be insufficient, Ukraine may need additional labor force from abroad for post-war recovery. Although Ukraine is currently unattractive to immigrants, their number compared to other countries is small, due to the war it has decreased, potential economic development and the need for additional labor force, closer ties with the EU may increase immigration, which will lead to the growth of ethnic, linguistic, cultural diversity

The complexity of the ethno-cultural structure of society can have a positive character, contribute to the mutual enrichment of cultures and the common good, but it can also lead to negative consequences – a conflict of values, cultural norms, a breach of social unity. Under such conditions, the requirements for the migration policy of the state, as well as for its ethnopolitics, will naturally grow. This actualizes the intensification of the state’s activities on the integration of newcomers into Ukrainian society, the formation of a tolerant attitude of the indigenous population towards migrants and migration, the prevention of all forms of discrimination, the prevention of racism and xenophobia, the deepening of intercultural dialogue, the awareness that unconditional protection of the rights of national minorities in the civilized world is impossible without ensuring a general climate of tolerance towards “others”, which also applies to migrants.

Key words: ethnopolitics, migration policy, national minorities, migration minorities, diversity, intercultural dialog.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть у більшості країн світу спостерігалось швидке збільшення кількості мігрантів, які проживають на їхній території. Інтенсифікація міжнародної міграції є одним із найочевидніших трендів сучасного розвитку людства. Чи не найбільш видимим результатом цього процесу є урізноманітнення етнічної композиції населення, його мовних, культурних, релігійних характеристик. Водночас різні етнічні групи відрізняються за демографічним складом, освітнім рівнем, соціальними характеристиками, відповідно, трансформується соціальна структура суспільства, а завдання забезпечення його згуртованості ускладнюється.

Це вимагає від держав посилення уваги до зростання етнічної різноманітності, її врахування в законодавстві та в адміністративній практиці,

управління розмаїтстю з урахуванням прибуття мігрантів. Тобто, актуальності набуває питання взаємозв'язку та взаємовпливу міграційної політики та етнополітики. Воно є доволі новим для дослідників, оскільки традиційно вважалося, що об'єкти та інструменти цих політик різні, зазначені на прями діяльності держави не перетинаються, разом з тим, безперечно, є важливим, оскільки норми та принципи політики щодо меншин та міжнаціональних відносин є наразі добре розробленими і на міжнародному, і на національному рівнях, тоді як підходи до управління різноманітністю, зумовленою міграцією, жваво дискутуються, чіткі політичні дороговкази в цій сфері все ще відсутні.

Основні запитання, які висувають перед собою науковці та політики, – якою має бути етнополітика стосовно мігрантів, чи потрібно інкорпорувати до міграційної політики етнополітичний компонент? Іншими словами, чи мігранти та їхні нащадки мають право на ставлення до них в країнах перебування як до етнічних меншин, чи такими правами можуть користуватися лише етнічні групи, що традиційно проживали на території держави впродовж тривалого часу? **Мета** цієї статті полягає у пошуках відповіді на ці запитання в контексті міграційної ситуації в Україні. Попри значний обсяг досліджень у царині етнополітики та міграційної політики держави, які опублікували В. Євтух, О. Картунов, О. Копиленко, В. Котигоренко, І. Кресіна, І. Курас, О. Майборода, Л. Нагорна, І. Оніщенко, М. Панчук, І. Прибиткова, О. Рафальський, О. Ровенчак, В. Трощинський, С. Чехович, М. Шульга та інші, взаємозв'язок між ними розглядався лише побіжно.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі маємо численні варіанти підходів до трактування сутності, об'єктів та інструментів і етнополітики (етнонаціональної), і міграційної політики держави. Їх обговорення виходить за рамки цієї статті, тому базуватимемося на законодавстві України та загально визнаних міжнародно-правових актах.

Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України „Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті” [1] зазначена Служба є центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів та національних меншин в Україні. Серед її основних завдань – сприяння збереженню і розвитку самобутності національних меншин, задоволенню їх культурних, мовних та інформаційних потреб, зміцненню міжнаціональних порозуміння та злагоди в суспільстві. На Службу покладено також завдання вжиття заходів, спрямованих на запобігання проявам міжнаціональних, расових, міжрелігійних і міжконфесійних конфліктів та ворожнечі; забезпечення реалізації прав осіб, які належать до національних меншин.

Отже, відповідно до змісту цього документа, етнополітика є політикою держави у сфері міжнаціональних відносин, а її основними завданнями – захист прав національних меншин, прав осіб, які до них належать, задоволення їхніх культурних, мовних та інформаційних потреб, сприяння розвитку самобутності, а також запобігання міжнаціональній ворожнечі. Якщо використати гасло щодо власної місії, розміщене

на офіційному сайті Служби, то вона полягає у „сприянні розвитку відповідальності, доброзичливості та єдності у розмаїтті українського суспільства” [2], ключові слова – єдність у розмаїтті.

Зміст і спрямованість міграційної політики сформульовано в Стратегії державної міграційної політики України [3], серед принципів якої, окрім іншого, захист прав людини та основних свобод; запобігання і боротьба з усіма формами та проявами расизму, ксенофобії та пов’язаної з ними нетерпимості; неприпустимість будь-яких форм дискримінації; заохочення культурного розмаїття. Однією з важливих цілей міграційної політики України є забезпечення інтеграції іноземців, які перебувають в Україні, в українське суспільство, тобто їх включення в економічне, суспільно-культурне і політичне життя держави, причому з урахуванням культурних та релігійних потреб прибулих.

Таким чином, і етнополітика, і міграційна політика покликані сприяти консолідації суспільства, бути спрямованими на захист прав людини, запобігати дискримінації, проявам расизму та ксенофобії, міжнаціональним конфліктам та ворожнечі. Ці два напрями політичної діяльності держави перетинаються і водночас доповнюють один одного. Якщо етнополітика спрямована на регулювання міжнаціональних відносин, збереження та розвиток етнічної самобутності меншин, то міграційна політика причетна до поповнення населення країни у спосіб міграційних переміщень, формування нових інонаціональних груп. Проте позитивний результат від такого поповнення людських ресурсів можливий лише за умови успішної інтеграції прибулих у суспільство, що, у свою чергу, вимагає захисту людських прав мігрантів, забезпечення недискримінації, протидії расизму і ксенофобії, тобто реалізації завдань і етнополітики, і міграційної політики.

Однак запитання, чи мають мігранти з іноетнічними характеристиками розглядатися в країні перебування як етнічні меншини, тобто бути об’єктом етнополітики, є вкрай дискусійним. Дискусії точаться уже навколо визначення меншин. Найчастіше і науковці, і політики звертаються до дефініції, запропонованої ще наприкінці 1970-х років доповідачем ООН у справах запобігання дискримінації і захисту меншин Ф. Капоторті (Capotorti F.). Відповідно до нього меншина чисельно поступається більшості, не займає домінуючого становища, характеризується відмінними від панівних у цій державі культурою, мовою, релігією, проте демонструє бажання їх зберегти. При цьому, за Капоторті, права меншин можуть поширюватися лише на тих, хто має у відповідній країні глибоке коріння, тобто на її громадян, тоді як іноземці, мігранти і біженці, що нещодавно прибули, отримують захист відповідно до інших галузей права [4].

Цілком відповідають зазначеним критеріям визначення національних меншин, запропоновані більшістю українських науковців [5; 6]. Відмова у поширенні прав меншин на іммігрантів базується на припущенні, що вони лише тимчасово проживають у країні (хоча практика показує, що значна частина мігрантів перетворюється на постійних мешканців), а виключення осіб, які не мають громадянства держави проживання, – на думці про їхній недостатній зв’язок із нею, попри те, що громадянства можуть не мати

мігранти другого, а то й третього покоління, які народилися і виросли в країні перебування.

Водночас, на думку інших дослідників, через понад 40 років після опублікування роботи Ф. Капоторті його визначення вимагає певного удосконалення, яке б краще відповідало реаліям сьогодення. По-перше, проживання не обов'язково має бути тривалим, як постійним, так і тимчасовим. По-друге, критерій громадянства необхідно замінити на критерій законного проживання [7]. Це дає змогу поширити визначення національних меншин також і на етнічні групи, сформовані внаслідок нещодавньої міграції, на так звані мігрантські меншини.

Наголосимо, що таку можливість донедавна надавало й українське законодавство. Відповідно до Закону України „Про національні меншини в Україні” 1992 року (ст. 3) [8] до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою, тобто, і натуралізовані іммігранти.

Проте новий Закон „Про національні меншини (спільноти) України”, ухвалений наприкінці 2022 року, містить звужене визначення національних меншин. Відповідно до нього, – це стала група громадян України, які не є етнічними українцями, традиційно проживають на території України, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою належність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність [9]. Тобто, ознаками національних меншин, крім іншого, є сталість та традиційність.

Таке обмеження не вповні відповідає духу міжнародно-правових актів, які є частиною законодавства України. Так, права меншин, як невід'ємна частина прав людини, закріплені у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права [10]. У коментарях до Пакту, підготовлених Комітетом ООН з прав людини, підкреслено, що в ньому йдеться про права меншостей, які реально існують на території держави, при цьому ступінь постійності їхнього існування не має значення. Ці права не залежать також від громадянства, оскільки негромадяни, які проживають у державі, можуть належати до меншини або формувати її частину. Важливо також, що існування етнічної, релігійної чи мовної меншини в певній державі-учасниці Пакту залежить не від рішення цієї держави, а від об'єктивних критеріїв [11].

Варто також послатися на Рамкову конвенція Ради Європи про захист національних меншин [12], у якій низка статей поширюється на всіх осіб, що перебувають під юрисдикцією держав-учасниць, незалежно від їхньої належності до національних меншин. Зокрема, згідно зі статтею 6 Сторони заохочують атмосферу терпимості та міжкультурного діалогу і вживають ефективних заходів для поглиблення взаємної поваги, взаєморозуміння та співробітництва між усіма особами, що проживають у межах їхньої території. Сторони також зобов'язуються вживати належних заходів для захисту осіб, які можуть стати об'єктами погроз або актів дискримінації, ворожого ставлення чи насильства на підставі їхньої етнічної, культурної,

мовної або релігійної самобутності. Ці норми, вочевидь, цілком застосовні і до мігрантів, незалежно від їхнього громадянства, міграційного статусу або строків перебування в країні, визнання чи невизнання їхніх спільнот національними меншинами.

Відсутність у Конвенції прямої вказівки на це, як і чіткого визначення національних меншин – результат не лише необхідності досягнення консенсусу держав-учасниць, а й принциповий вибір, що відображає природу документа, переміщення центру уваги з традиційного захисту меншин до ширшої інтеграції суспільства, за якої відкритість і толерантність не обмежуються певними заздалегідь визначеними групами, а включають усіх. Як зазначено в коментарі Дорадчого комітету Конвенції, „замість того, щоб запитувати, „хто“ повинен бути захищений, потрібно запитувати, «що» потрібно зробити, щоб керувати різноманіттям найбільш ефективно” [13].

У контексті дискусії щодо доцільності ставлення до груп іноземців як до національних меншин варто нагадати, що людські спільноти, які відрізняються від більшості населення мовою, культурою та релігією, зазвичай є результатом міграції. Лише незначна частина з них автохтонні, тобто такі, які незмінно проживали на певній території, суверенітет над якою перейшов від однієї держави до іншої.

Однак деякі мігрантські меншини сформувалися нещодавно, тоді як інші проживали в тій чи іншій державі протягом тривалого часу. Це так звані історичні, традиційні, „старі” меншини. У Польщі, Норвегії, Угорщині, деяких інших країнах законодавчо закріплено, що правами меншин можуть користуватися етнічні групи, які проживають на території країни принаймні упродовж ста років. Однак найголовнішим є не тривалість проживання, а те, що держави визнають їх меншинами. Так, визначивши список меншин, держава може його змінити, як це, зокрема, сталося в Чехії, де в 2013 р. було офіційно визнано національними меншинами в'єтнамську та білоруську громади і додано їх до списку історичних меншин, хоча цілком очевидним є їх нещодавнє іммігрантське походження.

На відміну від „старих” меншин, так звані „нові” меншини, за визначенням, запропонованим Р. Медда-Віндішер (R. Medda-Windischer), це групи, утворені особами, які покинули свою батьківщину, щоб емігрувати в іншу країну, як правило, з економічних і, іноді, політичних причин. Вони складаються з мігрантів і біженців та їхніх нащадків, які проживають більш-менш тривалий час у країні, відмінній від країни їхнього походження [7].

Цей термін, однак, так само нечіткий, як і попередній, передусім тому, що охоплює не лише щойно прибулих мігрантів, а й мігрантів другого, третього покоління, тобто осіб, які народилися в країні перебування і здебільшого мають її громадянство, тобто одну з основних ознак тісного зв'язку з новою батьківщиною та важливу підставу для зарахування до традиційних меншин.

Ще один термін – „мігрантські меншини”. За визначенням А. Андерсона (A. Anderson) – це етнічні меншини, які походять з інших країн, тому не мають територіальної бази в країні, де вони проживають [14]. Серед них він виокремлює „імперські релікти”, тобто представників імперської нації, які залишилися на території колишніх колоній, а також осіб з-поміж

колонізованих народів, що зазнали переселень у рамках імперій. Наступна група – мігранти, що прибули з колоній до метрополій і належать як до панівної нації, так і до корінного населення колоній. Ще одна – економічні, посередницькі, торгові меншини, а також працівники-мігранти або робітники-гості (*gastarbeiter* за німецькою термінологією). І, нарешті, переселенці, постійні мігранти, регулярні мігранти, тобто такі, які пройшли всі необхідні процедури для допуску в країну призначення. Окремою групою А. Андерсон вважає біженців, характеристики яких цілком різні, проте їх об'єднують особливі процедури допуску та особливі потреби.

Спробою розв'язати термінологічні суперечності є пропозиція відомого дослідника проблем меншин В. Кимліка (*W. Kumlicka*), який запропонував розділяти національні та етнічні меншини на основі того, як вони усвідомлюють себе по відношенню до більшості [15]. На його думку, національні (тобто історичні, традиційні, автохтонні) меншини зазвичай прагнуть зберегти свою культурну самобутність шляхом забезпечення самоврядування, тоді як етнічні меншини (нові, мігрантські) складаються переважно з іммігрантів, які не потребують автономії чи самоврядування, а бажають інтегруватися в країні перебування.

Таким чином, визначальним для віднесення етнічних груп до „старих” чи „нових” меншин видається зовсім не їхнє походження, час проживання на території країни чи громадянство їхніх представників, а той обсяг прав, який вони прагнуть отримати і який держава готова чи не готова їм надати.

Обережне ставлення до розширення прав меншин, не важливо, „нових” чи „старих”, пов'язано з тим, що часто їх сприймають як виклик, навіть загрозу гомогенності національної держави. По відношенню до нещодавно прибулих, „чужих” підозра в нелояльності виникає набагато частіше. З негативним ставленням передусім стикаються так звані „видимі” (*visible*), тобто антропологічно відмінні мігранти. Антиіммігрантські настрої експлуатуються праворадикальними силами, під впливом популярності „нових правих” традиційні консервативні партії все частіше використовують антиіммігрантську риторіку.

Історичні меншини сприймаються як загроза набагато рідше, ніж іммігрантські. Наприклад, О. Ровенчак і М. Яворський пишуть, що загрози для етнокультурної безпеки виникають лише тоді, коли відбувається форсована зміна етнічної структури населення, зокрема, внаслідок міграції [16]. Натомість Р. Медда-Віндішер у своєму дослідженні спільного та відмінного між „старими” та „новими” меншинами зауважує, що мігранти мають вибір, чи плекати власну культуру, чи сприйняти культуру місцевого населення. Їхні вимоги, як правило, спрямовані на покращення інтеграції в суспільство країни проживання. Адже, здійснюючи переїзд, вони найчастіше керуються бажанням поліпшити своє життя і цілком свідомі, що їхні перспективи, а також перспективи їхніх дітей прямо залежать від здатності адаптуватися, вивчити мову, інтегруватися в нове суспільство. На відміну від них, традиційні меншини проживають на своїй історичній території, вони перетворилися на меншину не з власного вибору, а через незалежні від них обставини, часто незадоволені етнополітикою, яка гарантує лише

збереження самобутності, прагнуть самоуправління та самовизначення [7].

Дещо складнішою, однак, видається ситуація другого чи третього покоління мігрантів, особливо дітей зі змішаних шлюбів. Уже за фактом народження вони є носіями двох культур. Для когось це може відкривати ширші можливості, проте для когось – бути додатковим тягарем. Як правило, культурна дистанція з місцевим населенням у народжених у сім'ях мігрантів дітей є значно меншою, ніж у їхніх батьків, проте соціально-економічне становище в країні проживання зазвичай менш вигідне, ніж у корінних мешканців, що справедливо пов'язується молоддю зі своїм походженням і є причиною невдоволення, участі у акціях протесту. Разом з тим, таким акціям не притаманна етнічна спрямованість. На прикладі конкретних випадків науковці неодноразово доводили, що конфліктні ситуації, навіть пряме протистояння, пов'язане з громадами іммігрантів, мають не етнічний, а соціальний характер.

Ідеї сепаратизму здебільшого поширені у середовищі „старих”, а не мігрантських меншин, останні вимагають не самоуправління, а того, що дослідники називають поліетнічними правами [17]. Це, передусім, право на існування, право на рівність та недискримінацію, право на самобутність та різноманітність, а також право на ефективну участь у культурному, соціальному та економічному житті суспільства.

Забезпечення цих прав, як і щодо „старих” меншин, має на меті підтримання та зміцнення миру та безпеки, людської гідності, культурного розмаїття, демократичного плюралізму. Коли йдеться про універсальні права людини чи якісь базові норми захисту меншин, різниці між особами, які належать до етнічних, релігійних чи мовних груп, що складаються з недавніх іммігрантів, або тих, хто живе на даній території з давніх часів, немає.

Однак зовсім не обов'язково всі меншини повинні отримувати однакоvu державну підтримку, допомога у розвитку та збереженні культурної самобутності вимагає диференційованого підходу, залежно від їхніх потреб та характеристик. Так, наприклад, претензії меншини на використання власної мови у відносинах з владою зазвичай висловлюються традиційними меншинами, які компактно проживають на своїй історичній території. Закріплення подібного права для іммігрантів і недоречне, і неможливе. Водночас, процедура визнання іноземця біженцем відповідно до Женевської конвенції ООН 1951 р. передбачає спілкування з адміністративними органами країни притулку зрозумілою для особи мовою. Так само, у разі участі у судовому процесі іноземець має право на переклад, якщо недостатньо володіє мовою країни перебування.

Питання поширення прав меншин на „нові”, мігрантські меншини, вирішується по-різному. Міжнародні організації здебільшого практикують відкритий підхід. Зокрема, Комітет ООН з прав людини, Верховний комісар з питань національних меншин Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Венеційська комісія включають до своєї діяльності питання прав мігрантів. На національному рівні застосовують різноманітні підходи залежно від суспільного ладу, міграційної ситуації в країні, традицій управління.

У Канаді ще на початку 1970-х років було проголошено концепцію

мультикультуралізму (multiculturalism). Її суть полягає у визнанні культурного плюралізму та його позитивного значення для розвитку культури, а також в усвідомленні необхідності забезпечення спеціального простору, в рамках якого носії різних культурних традицій можуть розвивати свої культури, збагачуючи тим самим культуру всього суспільства [18].

Відповідно до цієї концепції канадське громадянство мало бути об'єднавчою надбудовою над різноманітними етнічними ідентичностями з тим, щоб забезпечити ліберально-демократичним цінностям вирішальну роль у соціальній та політичній ідентифікації. Специфічні культурні риси лишалися особистою справою індивіда, а їхня маніфестація віталася у сфері мистецтва та фольклору, тоді як долучення до загальної культури передбачало, за висловом деяких дослідників, деетнізацію.

В Європі питання підтримки культури іммігрантів постало доволі пізно, оскільки найбільш масові повоєнні імміграційні хвилі формувалися за рахунок мешканців колишніх колоній, які не відчували особливих труднощів з інтеграцією завдяки знанню мови, порядків, культури метрополій, а також робітників-гостей, тобто запрошених з-за кордону працівників, які після нетривалого працевлаштування поверталися на батьківщину. Проте вже починаючи з 1980-х років прийшло усвідомлення, що зростання частки іммігрантів серед населення вимагає від держави певних дій.

Ідею мультикультуралізму сприйняли передусім Велика Британія, Скандинавські країни, зокрема Швеція, а також Нідерланди. Проте на Старому континенті її практичне втілення супроводжувалося періодичними кризами. У зв'язку з цим варто зазначити, що на батьківщині цієї концепції, тобто в Канаді, ефективність мультикультуралізму доведено багаторічною практикою. Тому логічно припустити, що, по-перше, проблема полягає не в самій концепції, а в її застосуванні, а по-друге, оцінюючи її критику, необхідно чітко визначити, що ми розуміємо під багатокультурністю. Якщо вона означає надання привілеїв для іммігрантських меншин, то дійсно, це не сприяє єдності суспільства, може викликати радикалізацію як прибулих, так і корінного населення. Якщо ж йдеться про гарантії прав на самобутність, на збереження своєї культури та ідентичності, в суспільстві, що базується на ліберально-демократичних цінностях, багатокультурності немає альтернативи.

В. Кимліка зазначає, що є кілька чинників, що роблять невідворотним шлях західних суспільств до мультикультуралізму та забезпечення прав меншин [15]. Перший з них демографічний, тобто скорочення народжуваності, старіння населення, дефіцит робочої сили, попит на яку задовольняється за рахунок іммігрантів, внаслідок чого їхня чисельність постійно зростає.

Другий чинник – революція у сфері прав людини. З прийняттям 1948 року Загальної декларації прав людини було проголошено світовий порядок, що передбачає рівність та недискримінацію і відкидає будь-які старі ідеї щодо расової чи етнічної ієрархії. Однак найважливіше, що ідея забезпечення прав людини глибоко проникла до свідомості

людей, права меншин, недопустимість дискримінації за ознаками раси, етнічної належності, релігії, мови не викликають сумнівів, закріплені в основоположних міжнародних домовленостях та у національному законодавстві окремих країн.

Наступний чинник – демократія, за якої меншини можуть артикулювати свої вимоги, отримати підтримку ширших громадських кіл, шукати союзників серед політиків, звертатися до судів, до міжнародних організацій. За наявності цих трьох чинників, пише В. Кимліка, сприйняття суспільством етнічної різноманітності є неминучим, незважаючи на особливості політичної організації, електоральної системи, позиції окремих партій чи політиків. І хоча такі події, як терористичний акт 11 вересня 2001 р. у США, світова фінансово-економічна криза 2008–2009 років, можуть призвести до певних відхилень від загального тренду, вмотивованих міркуваннями безпеки або економічної доцільності, це, однак, не може змінити його загальну спрямованість.

Проте, на думку дослідника, гарантії прав меншин можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки. Серед позитивних: суспільний мир та особиста безпека; укріплення демократії; посилення поваги до прав людини, забезпечення рівності та недискримінації; економічний розквіт, що є результатом перших трьох. Все це заспокоює, цивілізує прояви націоналізму меншин уже самим тим, що гарантує індивідуальні права та свободи.

Разом з тим, гарантії прав не дають змогу уникнути викликів, пов'язаних з відносинами всередині етнічних громад, а також стосунками між окремими спільнотами. Політизація окремишності інколи може призвести до формування в суспільстві „паралельних світів”, які не відчують великої потреби у співпраці. Як приклад можна навести франкомовних жителів Квебеку в Канаді. Це стосується також і громад мігрантів, які об'єктивно відокремлені від більшості населення за правовим статусом, видом занять (виконання переважно неprestижних та низькооплачуваних робіт, від яких відмовляється місцеве населення), соціальним становищем на найнижчих щаблях суспільства, рівнем освіти, проживанням у найдешевшому житлі в районах, що інколи мають всі ознаки гетто.

Інклюзії, залученню мігрантів до суспільства країни перебування покликана сприяти політика інтеграції, як механізм зведення суспільних розбіжностей до мінімуму та уникнення поляризації, що перетворилася сьогодні на один із ключових напрямів державної міграційної політики багатьох країн світу. Суспільна єдність, інтеграція, що передбачає постійну взаємодію меншостей і більшості, у т. ч. меншостей, сформованих внаслідок міграції, є також завданням етнополітики. У 2016 р., підбиваючи підсумки двадцятирічної дії Рамкової конвенції Ради Європи з прав меншин, Дорадчий комітет Конвенції підкреслював, що на час її підписання права меншин в основному пов'язувалися зі збереженням їхньої ідентичності та захистом від асиміляції, яка подекуди мала недобровільний характер. З того часу різке збільшення мобільності населення змінило демографічний профіль

європейських країн і увага перемістилася на формування інтегрованих та інклюзивних суспільств, де різноманітність визнається та вітається як їх невід'ємний атрибут [13].

У рішенні Європейської ради щодо Спільних базових принципів політики інтеграції іммігрантів [19] інтеграція визначається як динамічний, двосторонній процес взаємного погодження між іммігрантами та мешканцями країн-членів. Вона потребує зусиль з боку обох зацікавлених сторін і передбачає готовність мігрантів пристосовуватися до умов життя в суспільстві країни перебування, не втрачаючи при цьому своєї культурної самобутності, а також готовність суспільства, що приймає, його інститутів до інклюзії мігрантів та сприйняття їхніх етнокультурних потреб.

Міграційна криза в Європі 2015–2016 років примусила як міжнародні організації, так і національні уряди серйозно переосмислити свої підходи до інтеграційної політики. Один із ключових висновків полягав у тому, що функціональна інтеграція, де головні зусилля спрямовувалися на залучення мігрантів до ринку праці, тобто мали на меті цілком прагматичну ціль використання потенціалу мігрантів в інтересах країни перебування, була недостатньою, оскільки нетерпимість і ворожість до різноманітності в суспільстві країн перебування викликають відчуття незахищеності та підривають здатність мігрантів до повноцінної участі у його житті.

Європейська комісія у розробленому за уроками кризи Плані дій з інтеграції громадян третіх країн підкреслювала, що інтеграція не має обмежуватися участю на ринку праці та вивченням мови країни перебування. Вона є найбільш ефективною, коли базується на усвідомленні того, що означає жити в умовах різноманітного складу європейських суспільств [20]. Причому таке усвідомлення очікується як з боку мігрантів, так і місцевого населення. Різноманітність не має пов'язуватися з меншинами, тобто „іншими”, а сприйматися як атрибут усього суспільства.

Міграційна криза та активна критика мультикультуралізму спонукали дослідників та політиків до пошуку нових концепцій інтеграції. Необхідним визнано її осучаснення, врахування суттєвих змін у міграційних процесах, які відбуваються у XXI столітті.

По-перше, сучасні міграційні потоки охопили без винятку всі регіони і країни світу і відзначаються небаченою раніше етнокультурною різноманітністю. Наприклад, у таких містах, як Амстердам, Гаага, Роттердам, проживають вихідці майже з 200 країн, представники приблизно 175 національностей [21]. Мігранти відрізняються не лише за походженням, а й за соціальним становищем, мотивами та обставинами міграції, правовим статусом. Деякі дослідники характеризують таку ситуація як суперрізноманітність (superdiversity).

По-друге, зазвичай заходи інтеграції спрямовані на включення до суспільства, що приймає, осіб, які постійно проживають у країні. Проте нині різноманітність стосується також і строків перебування. Все більше людей виїжджають за кордон тимчасово, можуть повернутися на батьківщину, виїхати до іншої країни, згодом змінити країну призначення. Це так звана

плинна, ліквідна міграція, старі методи функціональної інтеграції щодо неї мало придатні.

У відповідь на новітні виклики у політиці інтеграції відбувається поступовий зсув до ширшого розуміння інклюзії, орієнтованої не на окремі групи, а на все населення. Важливим інструментом такого підходу є міжкультурний діалог, до якого залучаються і мігранти, і місцеві мешканці. Він базується на усвідомленні, що, з одного боку, будь-яка культура не є статичною, зазнає змін, формується у взаємодії, а з другого – жодна культура не є зразковою, має чому вчитися і має чому навчати.

Як ідеться в виробленому Радою Європи документі щодо міжкультурного діалогу [22], для нього потрібний відкритий обмін думками на основі взаємної поваги між особами та групами з різною етнічною, культурною, релігійною, мовною спадщиною, глибокі міжкультурні знання працівників державних установ та соціальних служб, створення публічного простору міжкультурного діалогу, відкритого для широких верств населення.

Пріоритетом, що об'єднує, має стати усвідомлення універсальних для всієї людської спільноти цінностей, яке не пригнічує етнічну ідентичність людини, а формує поряд із нею відчуття належності до більшої групи. З другого боку, окрема особа повинна сприйматися не як обов'язковий носій однієї, притаманної від народження, а множинної, або й гібридної ідентичності.

Підхід, що ґрунтується на визнанні етнокультурних особливостей мігрантів, спирається на чотири взаємопов'язані підвалини: визнання та збереження ідентичності; недискримінація та рівність; міжкультурний діалог і толерантність; участь мігрантів у житті суспільства [23].

У контексті міграційної політики, визнання ідентичності означає, що рішення, які ухвалюються щодо прибуття, перебування чи повернення мігранта на батьківщину, тобто на всіх етапах міграційного циклу, мають бути чутливими до культурної ідентичності особи. Щодо рівності, її формальне проголошення може бути недостатнім і потребуватиме додаткових заходів, серед яких не лише ухвалення, а й практичне втілення антидискримінаційного законодавства, детальне інформування мігрантів про їхні права, надання підтримки у їх захисті.

У забезпеченні успіху міжкультурного діалогу високою є відповідальність засобів масової інформації та політиків, важливою є роль освіти. Причому не лише мігранти мають здобувати необхідні знання про країну проживання, а й корінне населення потребує об'єктивної, неупередженої інформації про мігрантів, мотиви міграції, їхню роль у суспільстві, правдиві людські історії.

Суспільна участь передбачає участь мігрантів у прийнятті політичних рішень через вибори, спеціалізовані урядові органи, консультативні механізми, передусім у сферах, які безпосередньо впливають на їхнє становище. Посилити відчуття належності до нової батьківщини можуть дружні процедури натуралізації.

Урахування теоретичних напрацювань та практичного досвіду

зарубіжних країн у сфері забезпечення суспільної єдності шляхом захисту прав меншин, у т.ч. мігрантів, є важливим для України принаймні з двох міркувань. По-перше, після здобуття незалежності країна поступово долучається до світової, передусім європейської міграційної системи, склад її населення зазнає змін. По-друге, курс на євроінтеграцію передбачає удосконалення законодавства відповідно до міжнародних стандартів, передусім у сфері прав людини, а також міжнаціональних відносин, регулювання міграційних процесів.

Крім титульної нації та корінних народів, в Україні проживають представники національних меншин, як автохтонних, так і міграційних, одні з яких з'явилися тут століття тому, наприклад, роми, євреї, а інші сформувалися внаслідок перебування в складі Радянського Союзу, де шляхом міксації різноетнічних елементів цілеспрямовано формувалася наднаціональний „радянський народ”, а також відкритості до світу після здобуття незалежності.

Джерелом даних про етнічну структуру населення є перепис, під час якого громадяни вказують національність відповідно до власної самоідентифікації. Перепис передбачає також збір відомостей про країну народження, час проживання в Україні. У комбінації ці дані надають інформацію про чисельність та характеристики етнічних груп, сформованих унаслідок міграції. Проте перепис населення в Україні проводився лише у 2001 р. і його дані безнадійно застаріли. Тому оперувати доводиться лише вкрай приблизними оцінками та припущеннями.

До таких оцінок належать, зокрема, оцінки Департаменту з народонаселення ООН, який здійснює підрахунки чисельності мігрантів на основі дзеркального порівняння статистики країн світу. Відповідно до них в Україні станом на 2020 р. проживали 4,9 млн іммігрантів, тобто осіб, які народилися на території інших держав. Більшість з них прибула з пострадянських держав, причому до 1991 р., тобто на час переїзду, була внутрішніми мігрантами. Протягом періоду незалежності чисельність іммігрантів поступово зменшувалася як внаслідок природних чинників, так і повернення на історичну батьківщину: в 1990 р. вона становила 6,9 млн, тобто була на 2 млн більшою, ніж в 2020 р. [24]. Водночас їхня чисельність поповнювалася, особливо у перші роки після розвалу СРСР, за рахунок репатріації етнічних українців та вихідців з України інших національностей, зокрема кримських татар, які поверталися з депортації, а також прибуття осіб, які належать до інших народів, передусім тих, на батьківщині яких точилися конфлікти.

Відповідно до даних першого і поки що єдиного Всеукраїнського перепису населення 2001 р. протягом 1990-х років помітно зростає питома вага титульної нації, українців, з 72,7% під час останнього радянського перепису 1989 р. до 77,8%, що було результатом як масової репатріації, так і відновлення національної самосвідомості. У 5,3 раза збільшилася чисельність кримських татар. Водночас, внаслідок еміграції вп'ятеро скоротилася чисельність євреїв, а також низки інших традиційних для України етнічних меншин. Чехів стало менше на 35%, поляків – на 34%, росіян – на 26,6%, словаків – на 19%, німців – на 12%, греків – на 7%, угорців – на 4% [25].

Проте низка етнічних груп чисельно зросла: азербайджанців на 20% (перепис зафіксував 45,2 тис. азербайджанців), грузинів – майже у півтора рази (34,2 тис.), вірмен – у 1,8 рази (99,9 тис.). Причому серед мешканців України, які прибули з Грузії, значну частину становили переселенці не радянської доби, як для більшості іммігрантів, а ті, що в'їхали протягом 1990-х років (41,2%). Серед прибулих з Азербайджану такі становили 42%, Узбекистану – 42,4%, Таджикистану – 53,6%, Вірменії – 60%.

Таким чином, завдяки імміграції склад відповідних меншин значно поповнився. Водночас, міграція привела до формування нових для України етнічних груп, наприклад, турків-месхетинців (понад 9 тис. в 2001 р., або в 35 разів більше, ніж за переписом 1989 р.), в'єтнамців (3,9 тис., або у 9 разів більше, ніж 1989 р.), представників народів Індії та Пакистану (1,5 тис.), афганців (1 тис.). Це так звані нові, або мігрантські, меншини. Хоча за переписом 2001 р. їх загальна чисельність була цілком незначна і не справляла суттєвого впливу на структуру населення країни, швидкі темпи збільшення протягом 1990-х років вказують на вірогідність їх поповнення шляхом імміграції також і в 2000-х роках.

За браком актуальних переписних даних перевірити це неможливо. Проте логічно припустити, що низка подій XXI століття, таких як світова фінансова та економічна криза, а згодом агресія Росії проти України 2014 р. та повномасштабна війна 2022 р. гальмували імміграцію іноземців, натомість активізували еміграцію, як українців, так і представників меншин. Це припущення підтверджують дані Державної міграційної служби України (ДМС), на яку покладено оформлення дозволів на імміграцію та перебування іноземців, їхній облік. У середньому протягом 2000-х років щорічно 25 тис. іноземців отримували дозволи на імміграцію, проте після 2014 р. чисельність оформлених дозволів скоротилася. Подальше її зменшення було пов'язане з пандемією COVID-19. У 2021 р. було оформлено лише 12 тис. таких дозволів.

Важливо, однак, зазначити, що далеко не всі іммігранти вливаються до мігрантських меншин, оскільки належать до титульної нації або національних меншин, які для України є історичними. Про це свідчить той факт, що протягом усього періоду імплементації Закону України „Про імміграцію”, ухваленому в 2001 р., за даними ДМС переважна більшість дозволів на імміграцію (83%) видавалася особам, які мали право на набуття громадянства України за походженням, тобто вихідцям з України або їхнім нащадкам.

Усього станом на кінець 2021 р. в Україні постійно проживали 303,1 тис. іноземців, які становили приблизно 0,7% населення. В основному це громадяни Російської Федерації (понад половина) та інших пострадянських держав. Чисельність іноземців, які перебували в країні тимчасово, становила 189,2 тис. [26]. Переважно це ті, хто прибув в Україну з освітньою метою (понад 80 тис.), та трудові мігранти (16–17 тис.). Починаючи зі середини 1990-х років Україна надавала іноземцям притулок на своїй території, проте чисельність біженців незначна, на кінець 2021 р. – трохи більше 2 тис. осіб.

Широкомасштабне вторгнення Російської Федерації мало за наслідок масові вимушені переміщення населення всередині країни та виїзд мільйонів українців, передусім жінок та дітей, за кордон. Цілком очікувано,

що більшість іммігрантів, і до війни нечисленних, виїхали з країни. Так, за даними Міністерства освіти та науки виїхала більшість, 60 тис., іноземних студентів [27]. МЗС повідомляло, що лише протягом перших тижнів після вторгнення було надано допомогу у виїзді не менше 130 тис. іноземців [28].

Щодо вимушених мігрантів з-поміж громадян України, які належать на національних меншин, можна припустити, що здебільшого вони шукали притулку в державах материнських націй. Тим більше, що багато зарубіжних держав створюють особливі, більш сприятливі умови для етнічно близьких мігрантів. Так, з початком війни болгарське МЗС організувало вивезення етнічних болгар з Одещини. Евакуацією етнічних греків займався грецький уряд. У Польщі працює спеціальна програма підтримки тих біженців з України, які мають „карту поляка”, тобто підтвердження своєї належності до польського етносу. Таким чином, війна призвела не лише до зменшення в Україні чисельності іноземців, а й представників історичних національних меншин.

Після завершення війни гостро стоятиме питання щодо повернення біженців на Батьківщину. Адже люди – найважливіше національне багатство. Проте вже зараз зрозуміло, що далеко не всі, хто нині знайшов притулок за кордоном, повернуться додому. На їхнє рішення впливатимуть багато чинників. Передусім безпекова та економічна ситуація на Батьківщині, масштаб руйнувань. Великим буде вплив фактору часу. Із збільшенням тривалості перебування за кордоном частка неповерненців зростатиме. Ті, хто успішно адаптуються, знайдуть достойну роботу, можуть продовжити своє проживання за кордоном і після закінчення війни. Важливою буде також політика країн перебування, адже зацікавлені у поповненні людських ресурсів зарубіжні держави, імовірно, докладатимуть зусиль для затримання на своїй території спеціалістів, молоді. При цьому найбільш бажаними мігрантами будуть для них, безумовно, носії спільної мови та культури. Тому значна частина представників національних меншин України, які знайшли прихисток за кордоном, вірогідно визначаться на користь постійного там проживання.

Водночас привабливість України для іммігрантів, і до війни невисока, на фоні руйнувань, зумовлених війною економічних труднощів навряд чи зросте. Проте, якщо перемога буде здатна гарантувати достатній рівень безпеки, а необхідні реформи – сприятливі умови для ведення бізнесу, можна сподіватися на значні інвестиції та активізацію економіки. Відбудова країни потребуватиме не лише грошей, а й значних трудових зусиль. Враховуючи спричинені війною людські втрати та відтік населення за кордон, попит на іноземних працівників в Україні може суттєво зрости. Крім того, підготовка до вступу до Євросоюзу зумовить прибуття значної кількості висококваліфікованих мігрантів з Європи, працівників міжнародних організацій та європейських фондів, бізнесменів, менеджерів, консультантів.

У плані дій, підготовленому робочою групою при Національній раді з відновлення країни від наслідків війни, підкреслено, що умови сьогодення потребують формування нової міграційної політики держави [29]. Її ціллю передусім буде створення умов для повернення українських біженців

війни додому. Водночас, складовою такої політики має стати залучення необхідних для відбудови країни додаткових людських ресурсів іззовні.

Таким чином, хоча сформовані внаслідок імміграції етнічні меншини в Україні є кількісно невеликими і внаслідок війни зменшилися, з нормалізацією ситуації є перспективи для їхнього зростання.

Необхідним видається розроблення ефективної системи залучення працівників з-за кордону, здатних сприяти інноваційному розвитку країни. Пільгові умови мають бути передбачені для висококваліфікованих осіб, а також носіїв дефіцитних професій. Варто розширити можливості виходу на український ринок праці іноземних студентів, які здобули освіту в Україні, як найбільш підготовленої та інтегрованої частини іноземців. Удосконалення та узгодження зі стандартами ЄС потребує законодавство України у сфері працевлаштування іноземців в цілому, зокрема, спрощення процедур отримання дозвільних документів на працевлаштування та проживання, які досі переобтяжені рудиментами радянської зарегульованості. Для залучення фахівців з-за кордону варто посилити співпрацю з українською діаспорою, заохочувати висококваліфікованих спеціалістів з-поміж зарубіжних українців до надання практичної допомоги у відбудові України.

Ці заходи мають супроводжуватися послідовною роботою з інформування мігрантів, вивчення мови, повноцінного включення не лише у трудовий процес, а і в життя країни. Водночас необхідно враховувати, що успішна інтеграція прибулих можлива лише за умови готовності більшості населення до взаємодії з ними, розвитку міжкультурного діалогу. Крім законодавства, що гарантує захист меншин та недопущення дискримінації, яке в основному створено в Україні, необхідним є загальний клімат толерантності в суспільстві, над забезпеченням якого потрібно цілеспрямовано працювати засобами етнополітики.

Висновки. Передбачити розвиток подій у сповненому невизначеностей світі, який до того ж швидко змінюється, неможливо, однак можна припустити, які наслідки матимуть ті явища, які уже мають місце, і, відповідно, спроектувати відповіді на можливі виклики. Очевидно, що ключовою подією, яка впливатиме на міграційні процеси в Україні, є російсько-українська війна. На жаль, війна матиме за результат значні людські втрати і після її закінчення до незворотних втрат доведеться зарахувати не лише загиблих, а й тих біженців війни, які назавжди покинуть Батьківщину. Зменшення населення супроводжуватиметься його структурними змінами, зокрема, внаслідок зменшення чисельного складу національних меншин. Разом з тим, відбудова держави потребуватиме значних людських ресурсів. І якщо власного трудового та інтелектуального потенціалу виявиться недостатньо, єдиним шляхом розв'язання проблеми буде його поповнення за рахунок імміграції, як це вже протягом десятиліть відбувається в розвинутих державах. У зв'язку з цим Україну очікує подальше урізноманітнення етнічного складу населення. Крім демографічної ситуації, цьому сприятиме поглиблення інтеграції з Європейським Союзом, активізація співпраці з іншими країнами світу неможлива без обмінів не лише товарами, грошима чи інформацією, а й людьми.

Результат ускладнення структури суспільства, збільшення чисельності його окремих фрагментів, які відрізняються за мовою, культурою, релігією, може мати позитивний характер, сприяти взаємозбагаченню культур та загальному благу, проте здатен призвести і до негативних наслідків – конфлікту цінностей, культурних норм, порушенню суспільної єдності. За таких умов вимоги до міграційної політики держави, як і до її етнополітики, закономірно зростають. У процесі їх удосконалення не можна буде не зважати на те, що беззастережний у цивілізованому світі захист прав національних меншин неможливий без забезпечення загального клімату толерантності до „інших”, що стосується також і мігрантів.

Загальний тренд активізації міжнародної міграції не обмине Україну. Суспільству доведеться подолати шлях до визнання різноманітності як цінності і ресурсу розвитку, а державі – враховувати етнокультурні права мігрантів для реалізації міграційної політики, поширити заходи етнополітики на „нові”, мігрантські меншини, надаючи їм гарантії проти порушення прав, маргіналізації, примусової асиміляції.

Бібліографічні посилання

1. Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 812. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.03.2023).

2. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. *Офіційний вебсайт*. URL: <https://dcss.gov.ua/mission-and-values/> (дата звернення: 15.03.2023).

3. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.03.2023).

4. Capotorti F. Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, UN Doc. E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1. URL: <https://digitallibrary.un.org/search?f1=author&as=1&sf=title&so=a&rm=&m1=p&p1=UN.+Subcommission+on+Prevention+of+Discrimination+and+Protection+of+Minorities.+Special+Rapporteur+to+carry+out+a+Study+on+the+Rights+of+Persons+belonging+to+Ethnic%2C+Religious+and+Linguistic+Minorities&ln=ru> (дата звернення: 15.03.2023).

5. Соціальна і гуманітарна політика : підручник / В. П. Трощинський та ін.; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ : НАДУ, 2016. 790 с.

6. Концепція державної етнонаціональної політики України (Проект) / І. Кресіна, Л. Лойко, В. Явір. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 65–72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ПоМе_2010_2_8 (дата звернення: 15.03.2023).

7. Medda-Windischer R. Old and New Minorities: Diversity Governance and Social Cohesion from the Perspective of Minority Rights. *European and Regional Studies*. Volume 11 (2017). Issue 1. P. 25–42. URL: <https://www.sciendo.com/article/10.1515/auseur-2017-0002> (дата звернення: 15.03.2023).

8. Про національні меншини в Україні : Закон України 2494-XII від 25 червня 1992 р. в редакції від 12.12.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text> (дата звернення: 15.03.2023).

9. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України 2827-IX від 13.12.2022 (набирає чинності 01.07.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення:???)

10. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 15.03.2023).

11. UN Human Rights Committee, General Comment num. 23: The rights of minorities (Art. 27). UN Doc CCPR/C/21/Rev.1/Add5/26 April 1994. URL: <https://www.refworld.org/docid/453883fc0.html> (дата звернення: 15.03.2023).

12. Рамкова конвенція про захист національних меншин. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text (дата звернення: 15.03.2023).

13. Advisory Committee to the Framework Convention for the Protection of National Minorities Fourth Thematic Commentary on the Scope of Application „The Framework Convention: a key tool to managing diversity through minority rights”, 27 May 2016, para. 55. URL: <https://rm.coe.int/16806a8fe8> (дата звернення: 15.03.2023).

14. Anderson A. Ethnic Minorities and Minority Rights in Europe: Theoretical Typologies. *ECMI Working paper*. No. 99, 2017. URL: <https://www.ecmi.de/publications/ecmi-research-papers/99-ethnic-minorities-and-minority-rights-in-europe-theoretical-typologies> (дата звернення: 15.03.2023).

15. Kymlicka W. Multiculturalism and Minority Rights: West and East. URL: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/6206/ssoar-jemie-2002-iss_4-kymlicka-multiculturalism_and_minority_rights.pdf;jsessionid=91CAE450185B769E3013ADE42369353A?sequence=1 (дата звернення: 15.03.2023).

16. Ровенчак О., Яворський М. Міжнародна міграція як виклик безпеці: особистісний, національний та глобальний виміри. *Політичний менеджмент*. 2013. № 1–2. С. 212–226. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/rovenchak_mizhnarondna.pdf (дата звернення: 15.03.2023).

17. Dragan A. „New Minorities” in the States Parties to the Framework Convention: The Importance of Self-Identification and Recognition. URL: https://ceere.eu/pjiel/wp-content/uploads/2018/08/103_pjielPJIEL1801.pdf (дата звернення: 15.03.2023).

18. Етносоціологія : довідник / В. Б. Євтух; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій, Центр етноглобалістики. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 205 с.

19. Council of the European Union (2004). 2618th Council Meeting. 14615/04 (Presse 321). *Immigrant Integration Policy in the European Union. Council Conclusions*. URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/82745.pdf (дата звернення: 15.03.2023).

20. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, „Action Plan on the integration of third country nationals”. Brussels, 7 June 2016, COM (2016) 377 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016DC0377> (дата звернення: 15.03.2023).

21. Engbersen G. Floating populations, civic stratification and solidarity: Comment on Will Kymlicka’s article: „Solidarity in Diverse Societies”. URL: <https://comparativemigrationstudies.springeropen.com/articles/10.1186/s40878-016-0029-8> (дата звернення: 15.03.2023).

22. Coucil of Europe. White Paper on Intercultural Dialogue „Living Together As Equals in Dignity”. URL: <https://www.coe.int/en/web/campaign-free-to-speak-safe-to-learn/-/white-paper-on-intercultural-dialogue-living-together-as-equals-in-dignity-2008> (дата звернення: 15.03.2023).

23. Berry S. Mainstreaming a minority rights-based approach to refugee and migrant communities in Europe. URL: https://minorityrights.org/wp-content/uploads/2017/12/MRG_Rep_MStream_CMC_FINAL.pdf (дата звернення: 15.03.2023).
24. United Nations, Department of Economic and Social Affairs. Population Division. *International Migrant Stock*. URL: <https://www.un.org/development/desa/pd/content/international-migrant-stock> (дата звернення: 15.03.2023).
25. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року : зб. / ред. О. Г. Осауленко. Державний комітет статистики України. Київ : CD-Видавництво „ІНФОДИСК”, 2003.
26. Державна міграційна служба України. *Офіційний вебсайт*. URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/statistic/year/2021_12.pdf (дата звернення: 15.03.2023).
27. Чому іноземці залишаються в країні, де триває війна, та як долучаються до боротьби з Росією. *Суспільні новини*. URL: <https://suspilne.media/264554-comu-inozemci-zalisautsa-v-kraini-de-trivae-vijna-ta-ak-dolucatsa-do-borotbi-z-rosie-u-cotiristorii/> (дата звернення: 15.03.2023).
28. Уряд за минулий тиждень допоміг виїхати з України 130 тис. іноземців. *Українське інформаційне агентство*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3421764-urad-za-minulij-tizden-dopomig-viihati-z-ukraini-ponad-130-tisacam-inozemciv.html> (дата звернення: 15.03.2023).
29. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи „Повернення громадян, які тимчасово переміщені, зокрема за кордон, та їх інтеграція в суспільно-економічне життя держави”. *Національна рада з відновлення України від наслідків війни*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/return-of-temporarily-displaced-citizens.pdf> (дата звернення: 15.03.2023).

References

1. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnu sluzhbu Ukrainy z etnopolityky ta svobody sovisti ta vnesennia zmin do Polozhennia pro Ministerstvo kultury Ukrainy : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21 serpnia 2019 r. No. 812. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-%D0%BF#Text> (On the approval of the Regulations on the State Service of Ukraine on ethnopolitics and freedom of conscience and amendments to the Regulations on the Ministry of Culture of Ukraine : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 21, 2019. No. 812).
2. Derzhavna sluzhba Ukrainy z etnopolityky ta svobody sovisti. *Ofitsiyni vebсайт*. URL: <https://dessa.gov.ua/mission-and-values/> (State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience. Official website).
3. Pro skhvalennia Stratehii derzhavnoi mihratsiinoi polityky Ukrainy na period do 2025 roku : Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12 lypnia 2017 r. No. 482-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text> (On the approval of the State Migration Policy Strategy of Ukraine for the period until 2025 : Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 12, 2017. No. 482).
4. Capotorti F. Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, UN Doc. E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1. URL: <https://digitallibrary.un.org/search?f1=author&as=1&sf=title&so=a&rm=&m1=p&p1=UN.+Subcommission+on+Prevention+of+Discrimination+and+Protection+of+Minorities.+Special+Rapporteur+to+carry+out+a+Study+on+the+Rights+of+Persons+belonging+to+Ethnic%2C+Religious+and+Linguistic+Minorities&ln=ru>
5. Sotsialna i humanitarna polityka : pidruchnyk / V. P. Troshchynskiyi ta in.; za zah. red. Yu. V. Kovbasiuka, V. P. Troshchynskoho; Nats. akad. derzh. upr. pry

Prezydentovi Ukrainy. Kyiv : NADU, 2016. 790 s. (Social and humanitarian policy: a textbook).

6. Kontseptsiiia derzhavnoi etnonatsionalnoi polityky Ukrainy (Proiekt) / I. Kresina, L. Loiko, V. Yavir. *Politychnyi menedzhment*. 2010. No. 2. S. 65–72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2010_2_8 (Concept of state ethno-national policy of Ukraine (Project)).

7. Medda-Windischer R. Old and New Minorities: Diversity Governance and Social Cohesion from the Perspective of Minority Rights. *European and Regional Studies*. Volume 11 (2017). Issue 1. P. 25–42. URL: <https://www.sciendo.com/article/10.1515/auseur-2017-0002>

8. Pro natsionalni menshyny v Ukraini : Zakon Ukrainy 2494-XII vid 25 chervnia 1992 r. v redaktsii vid 12.12.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text> (On national minorities in Ukraine : Law of Ukraine).

9. Pro natsionalni menshyny (spilnoty) Ukrainy : Zakon Ukrainy 2827-IX vid 13.12.2022 (nabyraie chynnosti 01.07.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (On national minorities (communities) of Ukraine : Law of Ukraine).

10. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski ta politychni prava. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (International Covenant on Civil and Political Rights).

11. UN Human Rights Committee, General Comment num. 23: The rights of minorities (Art. 27). UN Doc CCPR/C/21/Rev.1/Add5/26 April 1994. URL: <https://www.refworld.org/docid/453883fc0.html>

12. Ramkova konventsiiia pro zakhyst natsionalnykh menshyn. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text (Framework Convention for the Protection of National Minorities).

13. Advisory Committee to the Framework Convention for the Protection of National Minorities Fourth Thematic Commentary on the Scope of Application „The Framework Convention: a key tool to managing diversity through minority rights”, 27 May 2016, para. 55. URL: <https://rm.coe.int/16806a8fe8>

14. Anderson A. Ethnic Minorities and Minority Rights in Europe: Theoretical Typologies. *ECMI Working paper*. No. 99. 2017. URL: <https://www.ecmi.de/publications/ecmi-research-papers/99-ethnic-minorities-and-minority-rights-in-europe-theoretical-typologies>

15. Kymlicka W. Multiculturalism and Minority Rights: West and East. URL: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/6206/ssoar-jemie-2002-iss_4-kymlicka-multiculturalism_and_minority_rights.pdf;jsessionid=91CAE450185B769E3013ADE42369353A?sequence=1

16. Rovenchak O., Yavorskyi M. Mizhnarodna mihratsiia yak vyklyk bezpetsi: osobystisnyi, natsionalnyi ta hlobalnyi vymiry. *Politychnyi menedzhment*. 2013. No. 1–2. S. 212–226. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/rovenchak_mizhnarodna.pdf (International migration as a security challenge: personal, national and global dimensions).

17. Dragan A. „New Minorities” in the States Parties to the Framework Convention: The Importance of Self-Identification and Recognition. URL: https://ceere.eu/pjiel/wp-content/uploads/2018/08/103_pjielPJIEL1801.pdf

18. Etnosotsiologhiia : dovidnyk / V. B. Yevtukh; Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova, In-t etnichnykh, rehionalnykh ta diasporoznavchykh studii, Tsentr etnoglobalityky. Kyiv : Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2011. 205 s. (Ethnosociology: a guide).

19. Council of the European Union (2004). 2618th Council Meeting. 14615/04 (Presse 321). *Immigrant Integration Policy in the European Union. Council Conclusions*. URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/82745.pdf

20. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, „Action Plan on the integration of third country nationals”. Brussels, 7 June 2016, COM (2016) 377 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016DC0377>

21. Engbersen G. Floating populations, civic stratification and solidarity: Comment on Will Kymlicka's article: „Solidarity in Diverse Societies”. URL: <https://comparativemigrationstudies.springeropen.com/articles/10.1186/s40878-016-0029-8>

22. Council of Europe. White Paper on Intercultural Dialogue „Living Together As Equals in Dignity”. URL: <https://www.coe.int/en/web/campaign-free-to-speak-safe-to-learn/-/white-paper-on-intercultural-dialogue-living-together-as-equals-in-dignity-2008>

23. Berry S. Mainstreaming a minority rights-based approach to refugee and migrant communities in Europe. URL: https://minorityrights.org/wp-content/uploads/2017/12/MRG_Rep_MStream_CMC_FINAL.pdf

24. United Nations, Department of Economic and Social Affairs. Population Division. *International Migrant Stock*. URL: <https://www.un.org/development/desa/pd/content/international-migrant-stock>

25. Natsionalnyi sklad naselennia Ukrainy ta yoho movni oznaky za danymy Vseukrainskoho perepysu naselennia 2001 roku : zb. / red. O. H. Osaulenko. Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy. Kyiv : CD-Vydavnytstvo „INFODYSK”, 2003. (The national composition of the population of Ukraine and its linguistic characteristics according to the data of the All-Ukrainian population census of 2001).

26. Derzhavna mihratsiina sluzhba Ukrainy. *Ofitsiyni vebsait*. URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/statistic/year/2021_12.pdf (State Migration Service of Ukraine).

27. Chomu inozemtsi zalyshaiutsia v kraini, de tryvaie viina, ta yak doluchaiutsia do borotby z Rosiieiu. *Suspilni novyny*. URL: <https://suspilne.media/264554-comu-inozemci-zalisautsa-v-kraini-de-trivae-vijna-ta-ak-dolucautsa-do-borotbi-z-rosieiu-cotiristorii/> (Why do foreigners stay in a war-torn country and how do they join the fight against Russia).

28. Uriad za mynulyi tyzhden dopomih vyikhaty z Ukrainy 130 tys. inozemtsiv. *Ukrainske informatsiine ahentstvo*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3421764-urad-za-minulij-tizden-dopomig-viihati-z-ukraini-ponad-130-tisacam-inozemciv.html> (The government helped 130,000 foreigners leave Ukraine last week).

29. Proekt Planu vidnovlennia Ukrainy. Materialy robochoi hrupy „Povernennia hromadian, yaki tymchasovo peremishcheni, zokrema za kordon, ta yikh intehratsiia v suspilno-ekonomichne zhyttia derzhavy”. *Natsionalna rada z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/return-of-temporarily-displaced-citizens.pdf> (Project of the Recovery Plan of Ukraine. Materials of the working group „Return of citizens temporarily displaced, in particular abroad, and their integration into the socio-economic life of the state”).

Стаття надійшла до редакції 25.03.2023

УДК 930.253:32(088)

DOI: 10.53317/2786-4774-2023-1-11

Рецензія на книгу Юрія Шаповала „Непрощений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби”

Шаповал Ю. *Непрощений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України, Інститут політичних досліджень Польської академії наук. Варшава–Київ–Харків, 2022. 354 с.

Shapoval Yu. *Unforgiven. Oleksandr Dovzhenko and the Communist Special Services*. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences. Warsaw–Kyiv–Kharkiv, 2022. 354 p.

Марко Павлишин,
іноземний член НАН України,
професор Університету
імені Монаша
(Мельбурн, Австралія)

Marko Pavlyshyn,
foreign member of the NAS of
Ukraine,
professor at Monash University
(Melbourne, Australia)

ORCID: 0000-0002-0267-3132
marko.pavlyshyn@monash.edu

Review of Yuriy Shapoval's book „Unforgiven. Oleksandr Dovzhenko and the communist special services”

Одна з прикмет, характерних для історичних праць Юрія Шаповала, — це інтенсивне вникання в матеріали архівних джерел задля висвітлення тем з минулого України, які сьогодні є актуальними. Інша — це здатність цього автора захоплювати як читачів його привабливо написаних книжок, так і глядачів його документальних відеофільмів. Обидві риси щедро представлені в новій книжці Юрія Шаповала про Олександра Довженка, найвідомішого українського кінорежисера та одного з небагатьох українських спітворців світового модернізму, українськість яких радянські механізми колоніального привласнення не змогли повністю затьмарити.

Безпосередня мета дослідження — показати О. Довженка „не як ікону, а як абсолютно реальну, живу, дуже імпульсивну і вразливу людину, із перевагами і вадами, з плюсами, з мінусами” (с. 14), виправити надмірно агіографічне зображення, характерне для немалої частини того, що Ю. Шаповал не без іронії називає „безмежним, вельми бурхливим і часом амбівалентним довженкознавчим морем” (с. 18) чи „Монбланом друкованої і недрукованої довженкіани” (с. 54). Але Шаповалове дослідження дає нам набагато більше, ніж саме тільки поглиблене розуміння видатного індивідуума. Базована на 420 окремих документах (і додатках до багатьох із

них), що їх у чотирьох томах зібрав КДБ та попередні радянські спецслужби і які сьогодні зберігаються в архівах Служби безпеки України, книга Ю. Шаповала розкриває в дрібних деталях життєвий досвід працівників радянської культури – і смертельну небезпеку, в якій вони перебували, і страхи та приниження, які їм доводилося витримувати, і стратегії адаптації, за допомогою яких декому з них удалося вижити. Болісно усвідомлювати, що поважані особи статури Миколи Бажана та Миколи Глуценка протягом тривалого часу були донощиками. Увиразнення таких психологічних та культурних наслідків тоталітарного гноблення є одним із завдань, що їх імпліцитно бере на себе дослідження Ю. Шаповала – як і значна частина інших його праць на тему радянського періоду.

За визнанням автора, ознайомлення з таємною справою О. Довженка „перевернуло [його] уявлення про Довженка як про однозначного адепта комуністичної системи, хоча й з виразними українськими акцентами” (с. 34), і змусило збагнути, „що у орденоносця і лауреата Сталінських премій, члена різноманітних державних і громадських комісій, комітетів, рад, особи ніби однозначно інтегрованої в систему паралельне з публічним, офіційним внутрішнє, нонконформістське життя мало такий засяг” (с. 14).

Два прояви такого нонконформізму автоматично кидали на О. Довженка підозріння органів держбезпеки. Перший – це прагнення протягом усього життя виокремити для себе простір, де він міг би вільно творити. Це бажання, доводить Ю. Шаповал, О. Довженко мав змогу частково задовільнити тільки до появи фільму „Земля” (1930). Далі воно систематично блокувалося, і вся подальша продукція О. Довженка повністю підпорядковувалася вимогам партії-держави. Другим, настирливо непокірним атрибутом Довженка була його любов до України – її краєвидів, людей та культури. Саме через цю емоційну прив’язаність до рідного краю Довженковій справі приписано „окраску” (в жаргоні органів під цим терміном розумілося головну причину вважати суб’єкта підозрілим) „української контрреволюції”, а згодом – „активної участі в українській націоналістичній організації” (с. 33).

Ці дві теми фігурують у всіх сімох розділах книжки, з яких перший – найбільш контекстуальний. У ньому пояснено природу аналізованого матеріалу. Насамперед це жанр доносу: „адресоване представникам влади (тієї, яка на сьогодні керує територією) повідомлення приватної особи про чийсь дії, негожі з точки зору влади, чи про злочин” (с. 23). Є й повідомлення агентів, конспекти перлюстрованої кореспонденції та телефонних розмов, уривки з дотичних свідчень арештантів та в’язнів і коментарі та звіти, підготовлені працівниками самих спецслужб.

Використовування такого доказового матеріалу порушує методологічне питання, яке Ю. Шаповал виносить у заголовок розділу: „Чи можна вибудувувати образ людини на підставі доносів?”. Відповідь, ніде прямим текстом не сформульована, імпліцитна в цілій книзі. Безсумнівно, доноси віддзеркалюють бажання донощиків зберегти свою шкуру, розповідаючи

органам те, що вони бажають чути. Подекуди доноси містять ознаки прямої ненависті чи заздрощів. Дуже часто те, що в них представлено як факт, не підлягає ні підтвердженню, ні спростуванню. Проте, якщо розглядати їх у сукупності та в порівнянні з іншими джерелами, в тому числі й опублікованими (наприклад, Довженковими щоденниками), вони уможливають кристалізацію певних висновків і навіть розкриття фактів раніше невідомих або лише підозрюваних.

Перший розділ теж пропонує психологічний портрет О. Довженка. Ю. Шаповал упізнає в кінорежисерів риси людини гіпоманіакального типу: перебільшену оцінку власних сил і талантів; нахил до необдуманих, імпульсивних рішень; красномовність, що переростає в багатослівність; егоцентризм і прагнення уваги; і неспокійний та безмежно енергійний інтелект, постійно переповнений ідеями та планами (с. 46). Зміст наступних розділів більш ніж достатньо підтверджує такий діагноз.

Розділ другий, у якому вивчено причини, чому О. Довженко привернув увагу органів держбезпеки, наводить докази, що у післяреволюційних війнах 1917–1920 років О. Довженко був прибічником Української Народної Республіки і навіть як член збройних сил УНР брав участь у придушенні пробільшовицького повстання в київському Арсеналі – події, які кінорежисер пізніше драматизував з протилежного, підкреслено радянського кута зору у фільмі „Арсенал” (1929). На погляд Ю. Шаповала, перехід кінорежисера на радянські ідеологічні позиції був щирим, хоч Довженко часто гостро критикував спроби влади ввести їх у життя. Все ж таки, рання участь у боротьбі за незалежність України назавжди наклала на нього клеймо українського націоналіста і незмивно визначила його як ворога системи.

Тема третього розділу – агенти органів державної безпеки: ким вони були, як їх рекрутовано і як вони працювали.

Четвертий розділ розглядає вплив на Олександра Довженка Юлії Солнцевої, його дружини протягом багатьох років. Тут, як і деінде, документи в Шаповаловому викладі розповідають історію, повну двозначностей. З одного боку, Солнцева – завзята захисниця і промоторка Довженка та його слави, з іншого – вона не розуміла важливості для О. Довженка його української свідомості та активно намагалася відчужити його від українських приятелів, відвернути від українських проєктів та міцно вкоренити його в Москві.

П'ятий розділ розглядає мотив, який з часом дедалі частіше трапляється в доносах на О. Довженка: приписаний йому антисемітизм. Цю тему, зауважує Ю. Шаповал, дискретно замовчує більша частина довженкознавчої літератури. Згідно з Ю. Шаповалом, матеріали вказують не на антисемітську ментальність Довженка, а на спорадичні вибухи антиєврейської риторики, спричинені емоційністю й слабкою контрольованістю його характеру, а також конфліктами з особами єврейського походження в кіноіндустрії, де вплив євреїв був значним.

Шостий розділ просліджує в хронологічному порядку процес творення Довженкових фільмів та супровідні пертурбації, розчарування, інтриги

та інтервенції політичних можновладців, у тому числі й Сталіна. Сьомий простежує аналогічні перипетії в Довженковій військовій та післявоєнній біографії.

Книжка Юрія Шаповала значно поглиблює наше розуміння фактів та контексту життя Олександра Довженка та болісних і складних реалій його взаємодії з потворною політичною системою. Незвичним, але надзвичайно цікавим додатком до книги є диск, на якому відтворено архівні документи, що стосуються кожного її розділу. Документи подаються мовами оригіналів зі збереженням (і розшифруванням) скорочень та акронімів, відтворено навіть граматичні огріхи. Таким чином мимохіть створено багате джерело для досліджень з історичної соціолінгвістики. До того ж, розлогі примітки до тексту містять у собі ще один цінний подарунок: дані про життя й кар'єри безлічі осіб на перехресті радянської політики й культури, з якими О. Довженко мав зв'язок.

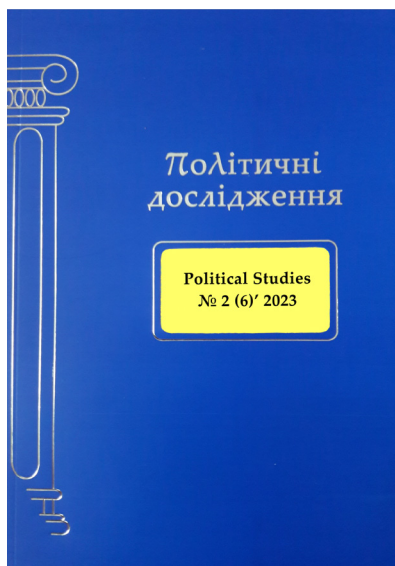
Одного важливого поля питань, однак, Ю. Шаповал торкається тільки побіжно. Геній Довженкового кіно, пише автор, „не повинен заважати проблематизації того, що частина його творчої спадщини працювала на тоталітарний режим” (с. 15). Це, безперечно, правда. Але чи не слід було б піти далі й вимагати, щоб судження про естетичне достоїнство художнього твору не відокремлювалося від оцінки його, твору, етичної витриманості? Чи може бути неважливим для поцінування Довженка-художника той факт, що його славнозвісна „Земля”, наприклад, бере участь в нелюдському проєкті демонізації селян, трохи менш убогих за інших, як класових ворогів?

Над почесним місцем О. Довженка в каноні кіномистецтва працював дивовижний альянс: радянські пропагандисти; західні історики кіно, натхненні прагненням звеличити радянський внесок у розвиток кіномистецтва; та шанувальники української культури в СРСР і в діаспорі, неохочі осквернити одну з небагатьох міжнародно почитуваних українських модерністських ікон. Як вони зуміли делікатно і соборно обійти питання про моральну виправданість фільмів метра — це історія, яка ще чекає написання.

Мельбурн, 14 квітня 2023 року

Рецензія надійшла до редакції 14.04.2023

РОЗПОЧАТО ПРИЙМАННЯ РУКОПИСІВ СТАТЕЙ
ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ У ЧЕРГОВОМУ НОМЕРІ ЖУРНАЛУ
„ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ”

Тематичне спрямування журналу представлено такими рубриками:

- Теорія та історія політичної науки. Теоретико-методологічні засади політичної науки. Політична філософія.
- Політичні інститути та процеси. Політична соціологія.
- Політична культура та ідеологія. Політична психологія.
- Проблеми світового політичного розвитку. Основи національної безпеки держави.
- Етнополітологія та етнодержавознавство.

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України з політичних наук (категорія „Б”) за спеціальністю 052 – „політологія” (наказ Міністерства освіти і науки України від 07.04.2022 р. № 320).

З основами редакційної політики журналу та вимогами до рукописів статей можна ознайомитися на сайті Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (URL: <https://ipiend.gov.ua>)

Рукописи статей, які будуть опубліковані в черговому номері журналу, приймаються до 1 жовтня 2023 року. Вихід друком – до 30 листопада 2023 року.

Електронна адреса редакції: editor_ipiend@ukr.net

Наукове видання

ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

POLITICAL STUDIES

№ 1 (5)' 2023

Літературний редактор — С. Носова
Технічний редактор — Н. Сінельнікова
Дизайн журналу — Ю. Шайгородський
Верстка — ПП Лисенко М. М.

Підписано до друку 10.05.2023 р. Формат: 70×100/16
Гарнітура Trebuchet MS, Palatino Linotype
Ум. друк. арк. 16,44. Обл.- вид. арк. 15,5
Папір офсетний. Друк цифровий
Наклад 140 прим. Зам. № 2102

Видавець
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600
Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.